

Bloed en inkt

Een nieuwe blik op opstand en geweld te Leuven, 1360-1383*

‘Worpt ons desen ende dien uut!’, schreeuwde een woedende menigte tijdens de bestorming van het Leuvense stadhuis in december 1378. De meute voegde meteen de daad bij het woord. Ze wierp zestien schepenen en voormalige gezagsdragers uit een raam van het gebouw en ving hen op op getrokken speren. Met een hamer gingen de oproerkraaiers overlevenden te lijf. Bloed vulde het plein ‘alsof een os was geslacht’, pende kroniekschrijver Wein van Cotthem vol afschuw neer.¹ De Brusselaar zocht de oorzaak voor de onlusten in een vergelding voor de dood van burgemeester Wouter van der Leyden. Enkele dagen tevoren immers was de onfortuinlijke Leuenaar te Brussel omgebracht door politieke tegenstanders. Van der Leyden was pas door de Leuvense ambachtslieden tot burgemeester aangesteld, aangezien zij kort tevoren van de hertog van Brabant het recht hadden gekregen om één van de twee burgemeesters aan te wijzen. Voordien was dat het alleenrecht van de gevestigde families, de zogenaemde ‘geslechten’. Volgens Wein van Cotthem konden de Leuvense geslachten niet verkroppen dat ze voortaan de macht dienden te delen met hun eeuwige tegenstander, het ambachtsfront, en hadden zij daarom de opdracht gegeven Wouter van der Leyden te vermoorden. De daaropvolgende defenestratie van de vermoedelijke opdrachtgevers van de moord vormde het voorlopige orgelpunt in een woelige strijd, die al ruim vijftien jaar duurde en voorlopig nog niet was beslecht. Reeds in 1360 hadden de ambachten zich gewapend op de Grote Markt verzameld om het machtsmisbruik en de corruptie van het stadsbestuur aan te klagen. De Leuvense ‘geslechten’ hadden toen een deel van hun macht moeten afstaan, maar nadien trokken ze het initiatief – niet zonder slag of stoot – opnieuw naar zich toe, met het gekende bloederige gevolg. Pas in januari 1383 kwamen beide partijen uiteindelijk tot een vergelijk. Toen zegelde hertog Wenceslas een charter dat zowel de gevestigde families als de ambachten opdroeg de schepenenzetels en de sjerpen van beide burgemeesters voortaan proportioneel te verdelen. Na bijna een kwarteeuw strijd keerde de rust in Leuven terug.

Het verhaal van de Leuvense opstand van 1360-83, en de episode van 1378 in het bijzonder, voldoen op het eerste zicht perfect aan het beeld dat al jaren over middeleeuwse stedelijke opstanden bestaat. Volgens die traditionele visie overheerste een spiraal van

* Ik dank Raymond van Uytven, Peter Stabel, Bram Vannieuwenhuyze, Eline Van Assche, Jan Dumolyn en de redactieleden van *Stadsgeschiedenis* (in het bijzonder Bert De Munck en Jan Hein Furnée) voor hun rake opmerkingen en welkome hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

¹ *Brabantsche Yeesten*, ed. J.F. Willems (Brussel 1843), dl. II, (boek VI) vers 7170 (ook te consulteren op www.dbnl.org). Hij vervolgde: ‘Daer worter utgheworpen saen / goeder manne thiene ende sesse / sonder eneghe ontfermenesse / ter vensteren uut jammerliken / die si ontgingen in haer piken. / Ende vort, met martielen groot / vermoorden ende sloeghen doot / soe dat daer menich vuul kalant / van den elleboghe tot der hant / van den bloede besmorstert wert / als hadde hi enen osse ghehert’ (verzen 7172-82). Over de kroniek: A. Houthuys, *Middeleeuws kladwerk. De autograaf van de Brabantsche Yeesten, boek VI (vijftiende eeuw)* (Hilversum 2009).

geweld het middeleeuwse politieke toneel, met wreedheden, vendetta's en vergelding als klassieke ingrediënten. De inzet van het geweld was volgens middeleeuwse kroniekschrijvers het plegen van wraak, de bestrijding van corruptie en het behoud van privileges. Historici hebben hen lang in deze verklaring gevolgd. In hun klassieke overzichtswerk van laatmiddeleeuws protest uit 1970 bijvoorbeeld leggen Michel Mollat en Philippe Wolff de nadruk op het alomtegenwoordige geweld in 'les années révolutionnaires', het tijdvak tussen 1378 en 1381. Toen werden vele Europese steden verscheurd door interne conflicten waarin boze stedelingen vermeende corrupte bestuurders met geweld van de macht verdreven. De geviseerde groepen die voornamelijk uit een rijker milieu afkomstig waren, reageerden op hun beurt met moord en repressie.

De dieperliggende verklaring voor deze opeenvolging van wreedheden wordt vaak gezocht in het dominante crisisverhaal over de late middeleeuwen, dat stelt dat economisch verval en morele ontreding de bevolking tot baldadigheden aanzetten. Het clichématige beeld van de 'waaninnige veertiende eeuw', zoals bestsellerauteur Barbara Tuchman deze periode bestempelt, is in die zienswijze niet veraf.² Ook haar boek is echter op een te onbevangen lectuur van middeleeuwse kronieken gebaseerd. Tuchman praat namelijk graag kroniekschrijvers na, die gebruikelijk en om twee redenen het geweld van politieke conflicten danig hebben uitvergroot. De auteurs en hun publiek behoorden doorgaans tot het milieu dat door opstandelingen aangevallen werd. De geciteerde Wein van Cotthem, bijvoorbeeld, behoorde tot en schreef voor de Brusselse elite; zijn kroniek werd ook aan het hof gelezen. Enerzijds spiegelde hij zijn lezers (en historici) een wereld van geweld voor met de bedoeling tijdgenoten te waarschuwen voor de gevaren van 'rusteloze volksmassa's', en anderzijds functioneerden verhalen en herinneringen over nietsontziende opstandelingen als rechtvaardiging voor de (soms even wrede) bestraffing en machtsovername door hun tegenstanders. Beide vaststellingen verklaren waarom geweld centraal staat in deze bronnen, en bijgevolg ook in de historiografie van opstanden. Zeker negentiende-eeuwse historici lieten zich makkelijk verleiden tot beweringen als zou de laatmiddeleeuwse geschiedenis met 'letters van bloed' zijn geschreven.³

In de afgelopen jaren hebben historici het klassieke – en nog steeds bij een breed publiek ingebakken – beeld scherper gesteld. Onderzoekers ontwaarden in de afgelopen decennia namelijk een communicatieve functie in het gebruik van publiek geweld. Volgens hen waren opstanden doelgerichter dan oorspronkelijk gedacht omdat opstandelingen hun agressie niet blind uitten. De vaststelling dat oproerkraaiers kenmerkende rituelen gebruikten en symbolisch geladen acties planden, deed historici besluiten dat rebellen een bepaalde boodschap wensten over te brengen aan bewindvoerders. Wat bijvoorbeeld de historiografie van stedelijke opstanden in de Nederlanden betreft, toonden verschillende auteurs aan dat opstandelingen door de rituele bezetting van bijvoorbeeld een marktplein (met vlaggen, muziek of het roepen van slogans) aan de stedelijke elite toonden dat ze nog steeds tot overleg bereid waren vooraleer tot geweld over

2 M. Mollat en Ph. Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles* (Parijs 1970); B. Tuchman, *The calamitous fourteenth century* (New York 1978).

3 Zoals bijvoorbeeld Philippe Blommaert de regering van Filips de Goede noemde ('dont le règne est inscrit en lettres de sang dans l'histoire de Liège et dans celle de Flandre') toen hij de geschiedenis over een Gentse opstand schreef. Zie J. Haemers, 'De dominante staat. De Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 39-61.

te gaan.⁴ Zelfs fysieke agressie droeg volgens hen een zekere symboliek in zich. Met een brutale defenestratie van schepenen – een kenmerkende straf voor onbekwaam geachte bestuurders in de middeleeuwen⁵ – maakten de uitdagers van het gezag bijvoorbeeld duidelijk dat ze geen fundamentele regimewisseling of ‘revolutie’ nastreefden, maar dat ze enkel corrupte mandaathouders op een eerloze en exemplarische manier wensten te straffen. Schepenen uit het raam van het stadhuis gooien wordt, naast een fysieke daad om tegenstanders te liquideren, vanuit die optiek ook een symbolische daad om aan te tonen dat deze personen ongeschikt zijn om de stad te besturen. Andere, meer oprechte personen kunnen nadien hun plaats in het stadhuis innemen. Kortom, geweld bevat een bepaalde politieke visie die de ‘agenda’ van opstandelingen verraadt.

Hoewel dit nieuw perspectief het inzicht in stedelijke opstanden aanzienlijk heeft verdiept en genuanceerd, valt op dat het beeld van gewelddadige opstanden in hedendaagse publicaties nog steeds dominant is. Maar is dat wel terecht? De focus op fysiek en ritueel geweld doet namelijk vergeten dat ook vreedzaam protest legio was in de laatmiddeleeuwse stad. Meer nog, misschien was de geweldloze manier om een compromis te bereiken er de normale gang van zaken. Dat suggereert althans de case-study van het ‘geletterd verzet’ dat de Leuvense defenestratie van 1378 voorafging. Enkele uitzonderlijke documenten maken het namelijk mogelijk om het eisenpakket van de Leuvense opstandelingen te ontleden, evenals hun strategie om hun eisen door te drukken. Niet enkel de rituele bezetting van pleinen, maar ook onderhandelingen, het overhandigen van verzoekschriften (rekesten) en discussie behoorden te Leuven kennelijk tot de middelen van opstandelingen om hun ‘programma’ te realiseren. De Leuvense casus stemt dus tot nadenken en doet beseffen dat onderzoekers misschien beter de resten van inkt analyseren die opstandelingen op papier (of perkament) hebben nagelaten, dan de bloedsporen die vorsers aantreffen in kronieken. Onderzoek naar de schriftcultuur van niet-elitaire groeperingen in de laatmiddeleeuwse stad en op het platteland heeft namelijk al aangetoond dat ook hun politieke daden geïnspireerd en gemotiveerd werden door schriftstukken die ze tijdens conflicten (en op andere momenten) samenstelden en soms generaties bijhielden.⁶ De studie van de Leuvense documenten uit 1378 toont aan dat ook in de Nederlanden opstandelingen pen en papier hanteerden om hun gelijk te halen. Vooraleer tot baldadigheden over te gaan, ijverden de Leuvenaars er kennelijk voor om tot een vergelijk te komen door middel van debat en overleg.

De casus Leuven laat bovendien toe om dieper in te gaan op een ander en minstens even belangrijk aspect: de inzet van de stedelijke opstanden. Tot de Tweede Wereld-

4 P. Arnade, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in medieval Ghent* (Londen 1996); E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication symbolique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Turnhout 2004); M. Boone, *A la recherche d'une modernité civique. La société urbaine des anciens Pays-Bas au bas Moyen Age* (Brussel 2010).

5 Voorbeelden in R. Van Caenegem en A. Demyttenaere, *De moord op Karel de Goede* (Leuven 1999) 220-222; en in R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw* (Brugge 2005) 124-127.

6 S. Justice, *Writing and rebellion. England in 1381* (Londen 1994); R. Herrer, ‘La circulation des idées politiques parmi les élites rurales’, in: F. Menant en J.-P. Jessenne (red.), *Les élites rurales dans l'Europe médiévale et moderne* (Toulouse 2007) 188-192; X. Nadrigny, ‘Espace public et révolte à Toulouse à la fin du Moyen Age (v. 1330-1444)’, in: P. Boucheron en N. Offenstadt (red.), *L'espace public au Moyen Age. Débats autour de Jürgen Habermas* (Parijs 2011) 321-335; J. Haemers, ‘Social memory and rebellion in fifteenth-century Ghent’, *Social History* 36 (2011) 443-463.

oorlog schilderden historici middeleeuwse opstandelingen doorgaans af als een impulsieve massa die ter vergelding de orde wenste te verstoren. Voornamelijk honger en armoede zouden hen tot geweld hebben aanzet. In de jaren 1970 probeerden historici zoals Mollat en Wolff echter voor het eerst hun daadwerkelijke agenda systematisch te reconstrueren. Op basis van een comparatief onderzoek naar veertiende-eeuwse conflicten concludeerden ze dat voornamelijk ‘reactionaire’ krachten aan het werk waren, die streeden voor de instandhouding van verworven privileges. In een gepolariseerde samenleving vochten burgers volgens hen tegen repressieve overheden zoals de adel en de vorst, die in stijgende mate gewoonterechtelijke principes van politieke inspraak hadden overtreden. Deze visie heeft lange tijd alleenrecht gehad. Ikzelf, bijvoorbeeld, schreef met Jan Dumolyn dat opstandelingen in laatmiddeleeuws Vlaanderen er enkel op uit waren om bestaande rechten te behouden. Hun agenda hebben we in die optiek ‘conservatief’ genoemd; we beweerden namelijk dat opstandelingen enkel uit waren op een terugkeer naar een ‘golden past’.⁷

In de afgelopen decennia zijn historici echter teruggekomen op het standpunt dat laatmiddeleeuwse rebellen enkel behoudsgezinde eisen hadden. In de jaren 2000 ontdekten onderzoekers ‘progressieve’ agendapunten in de eisenbundels van opstandelingen. Terwijl John Watts de toegenomen invloed van onderdanen op het Engelse koninklijke beleid onderzocht, schreef Samuel Cohn in een rijk gestoffeerd overzichtswerk dat opstandelingen wel degelijk voor politieke vernieuwing streeden.⁸ Met talrijke voorbeelden demonstreerde hij hoe bepaalde ideeën van vrijheid ambachtslieden, arbeiders en boeren inspireerden om machthebbers tot toegevingen te dwingen en uiteindelijk nieuwe bestuursvormen in te richten. Een kantelmoment ziet Cohn in 1348. De pest die toen overal in Europa woedde, veroorzaakte volgens hem ook een verandering in politieke denkpatronen. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw zouden rebellen zelfbewust vrijheid nagestreefd hebben; een vorm van ‘liberty’ die hij omschreef als een ‘constitutional sense of equality’ en ‘political freedom’.⁹ Voordien zouden opstandelingen volgens hem enkel voor de instandhouding van privileges hebben gestreden. Na 1348 echter wensten rebellen de privileges van gezagsdragers teniet te doen, en streefden ze naar een samenleving met gelijke politieke rechten voor iedereen.

De visie van Cohn opent de ogen van de mediëvist. De tot op vandaag onderbelichte Leuvense opstand van 1360-83 is, zo zal ik in dit artikel tonen, bij nader inzien eigenlijk geenszins als een ‘reactionaire’ of ‘conservatieve’ beweging te bestempelen. De Leuvense opstandelingen hadden wel degelijk institutionele vernieuwingen en politieke

7 J. Dumolyn en J. Haemers, ‘Patterns of urban rebellion in medieval Flanders’, *Journal of Medieval History* 31 (2005) 369-393, 371. Deze vaststelling was ook voor Engelse opstanden opgemerkt, zie M. Bush, ‘The rising of the commons in England, 1381-1549’, in: J. Denton (red.), *Orders and hierarchies in late medieval and Renaissance Europe* (Manchester 1999) 109-125; J. Whittle en S. Rigby, ‘England: popular politics and social conflict’, in: S. Rigby (red.), *A companion to Britain in the later Middle Ages* (Oxford 2003) 65-86, 68.

8 J. Watts, ‘The pressure of the public on later medieval politics’, in: L. Clark en C. Carpenter (red.), *The fifteenth Century IV. Political Culture in Late Medieval Britain* (Woodbridge 2004) 111-133. S. Cohn, *Lust for liberty. The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders* (Cambridge 2006); idem, ‘Popular insurrection and the black death: a comparative view’, in: C. Dyer e.a. (red.), *Rodney Hilton’s Middle Ages. An exploration of historical themes* (Oxford 2007) 188-204. Een vergelijking van deze nieuwe inzichten met de Vlaamse casus vindt men in C. Liddy en J. Haemers, ‘Popular politics in the late medieval town: York and Bruges’, *English Historical Review* 128 (2013) ter perse.

9 Cohn, *Lust for liberty*, 236-242.

veranderingen op het oog. Meer nog, het politieke landschap zou er na de opstand helemaal anders uitzien. De casus Leuven werpt echter ook nieuwe vragen op bij Cohns visie op de laatmiddeleeuwse opstanden. In de eerste plaats zet deze casus zijn bewering omtrent het ontstaan van een nieuw vrijheidsideaal in de tweede helft van de veertiende eeuw op de helling. De Leuvense opstand leidde tot nieuwe rechten voor bepaalde groeperingen in de stedelijke samenleving, zij het niet tot vormen van democratische gelijkheid of politieke vrijheid (zoals Cohn suggereert). Ten tweede toont deze casus aan dat de maatschappelijke achtergrond van opstandelingen meer geschakeerd was dan Cohn denkt. Terwijl hij de laatmiddeleeuwse stad als een bipolaire samenleving ziet, met een bestuurlijke elite aan de ene kant, en uitdagers van het regime daartegenover, is uit onderzoek naar het graafschap Vlaanderen gebleken dat steden tijdens opstanden in meerdere groeperingen uiteenvielen, die dan nog eens wijzigende coalities konden vormen. Meer bepaald waren zelfbewuste middengroepen van ambachtsmeesters, die weliswaar steeds bereid waren te onderhandelen met de stedelijke elite, de drijfkracht achter opstanden. Daarnaast was een radicale groepering van loonwerkers actief die sneller tot geweld bereid was.¹⁰ Dit artikel suggereert dat ook in Leuven gegoede middengroepen er uiteindelijk in slaagden belangrijke politieke vernieuwingen te verwezenlijken, terwijl radicale groeperingen verantwoordelijk lijken te zijn voor het plegen van geweld, zoals de defenestratie van 1378. Hoewel hun wreedheden opmerkelijk zijn, en een verklaring behoeven, hebben ze ten onrechte de aandacht weggekaapt van de politieke strategieën en verwezenlijkingen van middengroepen in de samenleving. Deze laatste hebben namelijk verregaande rechten van inspraak verworven, en de Leuvense instellingen hervormd volgens principes van bestuurlijke verantwoordelijkheid die bij het stadsbestuur nog geen ingang hadden gevonden. Een kwarteeuw strijd heeft Leuven wel degelijk veranderd.

Een kwarteeuw opstand te Leuven

Door schaars en gebrekkig onderzoek zijn de gebeurtenissen te Leuven tussen 1360 en 1383 lang bestempeld als een bloedig treffen tussen het verpauperde volk en zijn hautaine onderdrukkers. Het standbeeld van één van de leiders van het conflict, Pieter Couthereel, siert niet toevallig het plein voor het Leuvense gerechtshof. Het werd er in 1936 opgericht ter ere van de vijftigste verjaardag van de Leuvense afdeling van de Belgische Werkliedenpartij, die in de door Couthereel geleide opstanden een voorafspiegeling zag van de sociale strijd voor de politieke erkenning van arbeiders.¹¹ Afbeeldingen en prenten uit de negentiende en de twintigste eeuw, zoals een monumentale muurschildering in het stadhuis, verheerlijken steevast de heroïsche scène van 22 juli 1360 toen Couthereel publiekelijk een charter uit 1306 in stukken scheurde.¹² Op die

¹⁰ J. Dambryne, 'De middenstand in opstand. Corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 57 (2003) 71-122; M. Boone, 'Le comté de Flandre dans le long XIVe siècle. Une société urbanisée face aux crises du bas Moyen Age', in: M. Bourin e.a. (red.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell'Europa del Trecento: un confronto* (Florence 2008) 17-47; J. Dumolyn en J. Haemers, 'Let each man carry on with his trade and remain silent. Middle class ideology in the urban literature of the late medieval Low Countries', *Cultural and Social History*, 10 (2013) ter perse.

¹¹ Op de officiële website van de stad Leuven kan men lezen (op 31 mei 2012): 'Ook de plaatsing gebeurde niet toevallig: het beeld staat voor het gerechtshof, symbool voor rechtvaardigheid en gelijkheid. Begrippen die Coutereel tijdens zijn leven hoog in het vaandel droeg.'

¹² Met name in 1890 schilderde André Hennebicq zijn 'Pieter Coutereel verscheurt voor het volk van Leuven de

manier maakte hij een einde aan het bestuurlijke monopolie van de invloedrijke families (de Leuvense ‘geslechten’), waarvan het hertogelijke charter de juridische grond vormde. Met een ‘kritische nota’ uit 1963 ging Raymond van Uytven echter in tegen het beeld van Couthereel als ‘volksvriend’, zoals hij in de negentiende eeuw werd genoemd.¹³ Van Uytven toonde aan dat Couthereel in 1360, samen met een netwerk van getrouwen, en met steun van de hertog van Brabant, een coalitie aanging met de ambachten om de macht van de gevestigde elite te breken. Hoewel de Leuvense historicus de rol van de ambachten terecht hoger inschatte dan zijn voorgangers, legt hij echter nog steeds een grote verantwoordelijkheid bij Couthereel voor het ontstaan van de opstand. Dit artikel wil daarentegen meer de agendapunten van de ambachten onderzoeken. Aangezien na de opstand vooral hun eisen gerealiseerd werden, lijkt hun deelname cruciaal om te begrijpen wat de inzet was van de strijd.

Een eenmansactie was de Leuvense opstand van 1360 immers allerminst. Zoals zo vaak in de laatmiddeleeuwse stad hadden opstanden slechts een kans op slagen indien een coalitie tussen misnoegden tot stand kwam. Doorgaans nam een charismatisch figuur uit de elite, zoals edelman Pieter Couthereel in 1360, de leiding over een coalitie van furieuze ambachtslieden met leden uit de stedelijke elite die zich tegen een andere factie van het establishment keerden. Op die manier maakten ambachten dikwijls handig gebruik van heersende tegenstellingen tussen facties om hun eisen door te drukken.¹⁴ Zelfs de hertog van Brabant, Wenceslas van Bohemen, tevens hertog van Luxemburg, verleende zijn goedkeuring aan de machtsgreep van de coalitie in Leuven, aangezien hij hoopte dat een regimewisseling zijn macht zou vergroten. Wenceslas was immers danig verzwakt in het hertogdom, omdat hij kort voordien aan de gevestigde elite in de steden belangrijke privileges had moeten toestaan. Met name bij zijn inauguratie als hertog in 1356 hadden machtige stedelijke families de zogenaamde ‘Blijde Inkomst’ afgedwongen, die steden bevestigde in hun verregaande rechten van zelfbestuur. In ruil hadden zij Wenceslas, en niet de graaf van Vlaanderen, als hertog van Brabant erkend. Toen in 1360 in Gent, Brugge, Ieper en vele andere steden in de Nederlanden, en ver daarbuiten, de wevers naar de wapens grepen om inspraak te eisen in het stadsbestuur, liet Wenceslas daarom oogluikend toe dat zijn lokale vertegenwoordiger in Leuven, met name meier Pieter Couthereel, een gelijkaardige opstand leidde.¹⁵ In een gezamenlijk front verjoegen de ambachten samen met medestanders van Couthereel hun rivalen uit de stad, en palmde ze de schepenzetels in. Het vermelde charter van 1306 verloor zijn rechtskracht toen Couthereel het symbolisch voor de verzamelde ambachten in stuk-

voorrechten van de patriciërs’, nu in de gotische zaal van het Leuvense stadhuis, zie *In eer hersteld. De monumentale schilderijenreeks van André Hennebicq in het Leuvense stadhuis* (Leuven 2004) 34.

13 R. van Uytven, ‘Peter Couthereel en de troebelen te Leuven van 1350 tot 1363. Kritische nota over de persoon van een hertogelijk ambtenaar en zijn rol in de politieke geschiedenis van Brabant en Leuven’, *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving* 3 (1963) 63-97. De negentiende-eeuwse visie op de opstand: H. Sermon, *Geschiedenis van Peeter Coutherele* (Antwerpen 1860). Over de veertiende-eeuwse geschiedenis van Leuven en Brabant: J. Cuvelier, *Les institutions de la ville de Louvain au Moyen Age* (Leuven 1935); R. Van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden* (Leuven 2011²); S. Boffa, *Medieval warfare in Brabant, 1356-1406* (Woodbridge 2004).

14 Voorbeelden in J. Braekevelt e.a., ‘The politics of factional conflict in late medieval Flanders’, *Historical Research* 85 (2012) 13-31, 21-22. Over de Leuvense geslachten: J. Cuvelier, ‘De oorsprong der Leuvense geslachten’, *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 43 (1933) 127-168.

15 Over het gelijktijdige protest in andere steden: Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, passim; J. Mertens, ‘Woelingen te Brugge tussen 1359 en 1361’, in: *Album Carlos Wyffels* (Brussel 1987) 325-330.

Afbeelding 1: 'Demagoog' Pieter Couterreel verscheurt het charter uit 1306, uit de bekende prentenreeks van 's Lands Glorie die de Belgische geschiedenis vulgariseerde. De prent is gebaseerd op een gelijknamig schilderij van A. Hennebicq in het Leuvense stadhuis. Verzameling 's Lands Glorie. Vulgarisatie van de geschiedenis van België (Brussel 1955) II, 40.

ken scheurde. Deze oorkonde had in 1306 een machtsgreep van de Leuvense ambachten ongedaan gemaakt, en bevestigde dus de alleenheerschappij van de 'geslechten'. In navolging van de Vlaamse ambachten hadden immers ook hun zusterverenigingen in verscheidene Brabantse steden in de aanvang van de veertiende eeuw naar mededinging in bestuurszaken gestreefd, maar in Leuven en Brussel had dit toen niet tot permanente rechten van inspraak geleid.¹⁶ 1360 deed de episode van 1306 vergeten.

Maar opnieuw was de overwinning van de Leuvense ambachten van korte duur, hoewel het hen beter verging dan de Brusselse. Mede omdat de ambachtslieden te Brussel geen front konden vormen met een strekking uit de elite en onderling verdeeld bleven,

¹⁶ H. Vandecandelaere, 'Een opstand in 'zeven aktes': Brussel, 1303-1306', *Cahiers Bruxellois* 40 (2009) 3-67; Van Uytven, *Geschiedenis van Brabant*, 124-125. C. Billen en D. Kusman, 'Les villes du Brabant face à la crise des finances du duché de Jean II. La crise d'une société tout entière?', *Histoire Urbaine* 33 (2012) 63-80.

werd een gelijktijdige opstand daar met geweld onderdrukt.¹⁷ In Leuven leidde een vergelijk in 1361 in elk geval nog tot een machtsdeling tussen ambachten en de geslachten, die elk de helft van de schepenzetels zouden opvullen. Toen de geslachten in de daaropvolgende jaren de hertog echter aan hun kant kregen in ruil voor geldelijke toelages en een inperking van de Leuvense vrijheden, verbanden zij Couthereel en schroefden ze de vertegenwoordiging van de ambachten terug. Uiteindelijk bekwamen de geslachten in 1373 een nieuw hertogelijk charter. Het had een gelijkaardige inhoud als het gescheurde charter van 1306 en bevestigde dus hun aanspraak op de schepenzetels. Na een gedeeld bewind van dertien jaar waren de ambachten terug bij af. Een nieuwe kans tot verzet bood zich aan in 1378, één van de ‘années révolutionnaires’ van Mollat en Wolff. Gebruikmakend van een nieuwe protestgolf die toen door de Europese steden waarde, overhandigden de ambachten in maart een gezamenlijk verzoekschrift aan de Leuvense bewindvoerders en aan de hertog. Toen onderhandelingen mislukten, verzamelden de ambachtslieden onder leiding van wever Wouter van der Leyden op 22 juli opnieuw gewapend en met banieren op de Grote Markt. Enkele van de gevestigde families uit de geslachten liepen over naar het volksfront, andere vluchtten de stad uit. In augustus dienden hun uitdagers een tweede verzoekschrift in bij de hertog.

Aangezien zowel dit stuk als dat van maart 1378 uitzonderlijk bewaard bleven, geven ze een unieke kijk op het vreedzame protest van de opstandelingen. Pas later trachtten ze hun eisen met geweld door te drukken. Hoewel het hertogelijk charter (van 14 september 1378) de ambachten opnieuw het recht gaf om schepenen en één burgemeester aan te stellen, radicaliseerde de situatie nadien.¹⁸ Na de moord op de ondertussen tot burgemeester aangestelde opstandelingenleider Wouter van der Leyden op 15 december te Brussel, escaleerde het conflict helemaal. Het geweld luidde een woelige periode uit de Leuvense geschiedenis in die wegens een bronnentekort moeilijk te reconstrueren is. Uiteindelijk zou hertog Wenceslas op 25 januari 1383 een nieuw charter bezegelen dat hoopte dat de Leuvenaars voortaan ‘in vreden’ zouden leven.¹⁹ Kennelijk beseften beide partijen na jaren van conflict dat slechts een compromis en een verdeling van de macht tot een duurzame vrede konden leiden. Het vergelijk bepaalde immers dat beide partijen de bestuurlijke mandaten in de stad voortaan opnieuw proportioneel zouden verdelen. Aangezien de tekst zijn rechtskracht behield tot aan de bestuurlijke hervormingen van de Fransen op het einde van de achttiende eeuw, met enkel een constatacie ervan in het laatste kwart van de vijftiende eeuw, kunnen we stellen dat het een geslaagd compromis was.

De beschrijving van de gebeurtenissen in het tijdvak van 1360 tot 1383 leert ons alvast dat de opstandelingen ook zonder geweld consessies van het Leuvense stadsbestuur konden afdwingen. Tijdens de juli-opstanden van 1360 en 1378 volstond een collectieve mobilisatie van de ambachtslieden om hun tegenstanders te dwingen met hun eisen rekening te houden. Zoals in Vlaamse steden beschikten ook de Leuvense am-

17 S. Boffa, ‘Réflexions sur la révolte des métiers bruxellois (22 juillet 1360)’, in: F. Daelemans en A. Vanrie (red.), *Bruxelles et la vie urbaine. Archives, art, histoire. Recueil d’articles dédiés à la mémoire d’Arlette Smolar-Meynart* (Brussel 2001) 163-186.

18 In detail bestudeerd door H. Vander Linden, *Histoire de la constitution de la ville de Louvain au Moyen Age* (Gent 1892) 101-105.

19 Uitgegeven in *ibidem*, 182-194 (citaat op 182).

Afbeelding 2: 'Burgemeester Wouter van der Leyden op aanstichten van de patriciërs vermoord te Brussel. Het volk brengt zijn lichaam terug'. De burgemeester was op last van de Leuvense ambachten aangesteld, maar door gevestigde families omgebracht. Eerder dan de middeleeuwse realiteit schilderde André Hennebicq op dit monumentale doek uit 1888 in het Leuvense stadhuis een portret van de sociale strijd in het negentiende-eeuwse Leuven. In eer hersteld, 38.

bachten kennelijk over een repertoire van rituelen en collectieve actie om snel en efficiënt te mobiliseren.²⁰ Door middel van het gebruik van symbolen (zoals banieren) en een strakke regie waren de leiders van de volksbeweging er met succes in geslaagd om de woede van de neringdoeners te kanaliseren. Uit schrik voor de volksmassa hadden de bewindvoerders het op een lopen gezet. Weliswaar werden tegenstanders bedreigd aangezien de ambachtslieden gewapend waren, maar tot fysieke agressie leidden beide episodes aanvankelijk niet. Brutaliteiten behoorden dus wel tot het repertoire van opstandelingen, maar in de eerste fase van de opstand trachtten de aanvoerders duidelijk met een juridische en politieke procedure (overhandigen van schriftstukken en onderhandelingen) hun gelijk te halen. De opstand van Leuven in 1360-83 valt dus niet te verenigen tot 'une période de vingt-deux années de troubles et de luttes sanglantes', zoals een voornamelijk geschiedschrijver van Leuven het clichématig stelde.²¹

Een andere gemeenplaats over de tweede helft van de veertiende eeuw verbindt de talrijke sociale onlusten uit dat tijdvak met de toenmalige economische crisis. Het is natuurlijk moeilijk na te gaan in hoeverre de economische situatie te Leuven verantwoordelijk was voor het ontstaan en het verloop van de opstand. De eis van de ambachten om inspraak te krijgen in bestuurszaken stamt al uit het begin van de veertiende eeuw, en is

²⁰ Vergelijk met P. Arnade, 'Crowds, banners and the market place. Symbols of defiance and defeat during the Ghent War of 1452-1453', *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 24 (1994) 471-497; M. Boone, 'Urban space and political conflict in late medieval Flanders', *Journal of Interdisciplinary History* 32 (2002) 621-640; J. Haemers, 'A moody community? Emotion and ritual in late medieval urban revolts', in: E. Lecuppre-Desjardin en A.-L. Van Bruaene (red.), *Emotions in the heart of the city, 14th-16th century* (Turnhout 2005) 63-81.

²¹ Vander Linden, *Histoire de la constitution*, 104.

dus niet toe te schrijven aan de recessie van de daaropvolgende decennia. Wél kunnen economische oorzaken het tijdstip van de opstand verklaren. Stijgende graanprijzen veroorzaakten in 1360 namelijk een pan-Europees hongerjaar, wat verklaart waarom handwerkers precies toen hun ongenoegen uitten over het bestuur van hun stad en de besteding van fiscale gelden. In dat jaar lag de tarweprijs te Leuven dubbel zo hoog als enkele jaren voordien.²² Overigens kenden de opstanden van zowel 1360 als 1378 hun hoogtepunt op 21 en 22 juli, toen naar jaarlijkse gewoonte beslist werd wie de indirecte belasting op verbruiksgoederen (zoals graan) zou pachten.²³ Deze belasting was erg ongeliefd bij de bevolking, omdat ze zwaarder doorwoog in het budget van de handwerkers dan directe fiscaliteit. Zeker in tijden van schaarste lag protest tegen de fiscale gang van zaken in de stad voor de hand. Midden veertiende eeuw was de textielstad van ca. 20.000 inwoners langzaamaan over haar hoogtepunt heen, en in latere decennia ging het beduidend bergaf.²⁴ Structuurveranderingen in de textieloutput kunnen tegen die achtergrond verklaren waarom in de latere fase van de opstand voornamelijk wevers op het voorplan traden. Opmerkelijk is echter dat de opstandelingen geen economische verzuchtingen hadden, enkel politieke en financiële. Deze dienden weliswaar om de stadskas te saneren, en de fiscale lasten voor inwoners bijgevolg te beperken, maar ze waren niet van dien aard dat ze een eventuele economische malaise als hoofdoorzaak voor de opstand aanstipten. Wel is het mogelijk dat ambachtslieden eropuit waren om zich de macht toe te eigenen om een al dan niet als gebrekkig ervaren economisch beleid bij te sturen. Vanuit dat oogpunt hoopten ze dus rechten te verwerven die hen in staat zouden stellen de stad opnieuw economisch en financieel gezond te maken. De opstand van Leuven was dus geen oproer van hongerige paupers die schreeuwden om vergelding.

De Leuvense rekesten van 1378

De twee verzoekschriften die de verenigde ambachten in 1378 overhandigden aan de hertog en de bestuurders van de stad geven ons een unieke kijk op de verzuchtingen en de opvattingen van de Leuvense opstandelingen. Ze zijn in 1857 uitgegeven, maar opmerkelijk genoeg tot op vandaag niet aan een diepgaande analyse onderworpen.²⁵ Dergelijke teksten, ‘rekesten’, zijn in laatmiddeleeuws Europa één van de meest gebruikte rechtsmiddelen om eisen aan machthebbers over te maken.²⁶ Het volkstalige pamflet somt doorgaans concrete maatregelen op (‘poente’ in de Leuvense teksten) die het bestuur van een stad volgens de opstellers dienden te verbeteren. Doorgaans was de tekst opgetekend door een jurist, die de inhoud in een juridisch jargon goot, met de

²² Ze was van acht naar zestien plak per mud (232 liter) gestegen, zie R. van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel 1961) 494.

²³ Van Uytven, *Peter Couthereel*, 77-8.

²⁴ R. Van Uytven, ‘La draperie brabançonne et malinoise du XIIe au XVIIe siècle: grandeur éphémère et décadence’, in: M. Spallanzani (red.), *Produzione, commercio et consumo dei panno di lana* (Florence 1976) 85-97. Meer algemeen: J. Munro, ‘Medieval woollens. The Western European woollen industries and their struggles for international markets, c. 1000-1500’, in: D. Jenkins (red.), *The Cambridge history of Western textiles* (Cambridge 2003) I, 228-386.

²⁵ A. Schayes, *Analectes archéologiques, historiques, géographiques et statistiques concernant principalement la Belgique* (Antwerpen 1857) 346-347 en 358-359. De rekesten zijn enkel in een gelijktijdige kopie bewaard, namelijk in een verslag van de gebeurtenissen te Leuven dat een hertogelijk vertegenwoordiger naar aanleiding van onderhandelingen tussen de kemphanen heeft opgesteld.

²⁶ H. Millet (red.), *Suppliques et requêtes. Le gouvernement par la grâce en Occident (XIIe-XVe siècle)* (Rome 2003); C. Nubola en A. Würigler (red.), *Bitschriften und Gravamina. Politik, Verwaltung und Justiz in Europa (14.-18. Jahrhundert)* (Berlijn 2005); W. Ormrod e.a. (red.), *Medieval petitions: grace and grievance* (Woodbridge 2009).

bedoeling het rekest op die manier snel in een wettekst te laten omzetten. Hoewel het woordgebruik van zo'n document naar bekende juridische clichés verwees, heeft het (schaarse) onderzoek naar laatmiddeleeuwse rekesten in de Nederlanden uitgewezen dat ze een ideale bron zijn om de politieke denkbeelden van hun indieners na te gaan.²⁷ In maart 1378, lang voor er in de Leuvense opstand sprake was van geweld, overhandigden 'die goede knapen ende gesworne van den ambachten', de verkozen ambachtsbestuurders, het eerste rekest aan de Leuvense schepenen. In juli 1378 overhandigden de ambachten de hertog een tweede tekst. De documenten laten helaas niet toe om na te gaan wie de eigenlijke initiatiefnemer was, noch om te bepalen of één groepering het voortouw nam. Gezien de grote rol van de textielambachten en in het bijzonder de wevers tijdens de opstand, valt het te vermoeden dat zij een belangrijke hand hadden in de opstelling van de teksten.

Samengevat bevatten de rekesten vier algemene eisen. Ten eerste verwachtten de ambachten een transparanter bestuur van de stad. De bestuursleden zouden voortaan publiekelijk en regelmatig rekenschap moeten afleggen voor de besteding van de opbrengst van de stedelijke belastingen. Zoals in 1360 eisten de rekesten dus ook in 1378 'wittege rekeninghe' van de bewindvoerders.²⁸ Ze verlangden niet zozeer een verlaging of afschaffing van belastingen, maar wel een doorzichtig financieel beleid, dat gestaafd zou worden met bewijsstukken ter controle. Een gelijkaardig punt betreft de vraag om het stedelijke zegel voortaan gezamenlijk te laten beheren door de geslachten, vertegenwoordigers van de ambachten en van de kooplieden (verenigd in de stedelijke 'Gilde'). De opstellers van het document getuigden namelijk over ernstig misbruik van het zegel, dat volgens hen was benut om officiële documenten te bekrachtigen die niet 'mit gemeynen consente' tot stand waren gekomen. Overeenkomstig deze logica dienden alle stadsinwoners (of althans hun vertegenwoordigers) in te stemmen met bestuursmaatregelen en wetteksten die hen aanbelangden. De ambachten wensten dus het bestuur van de stad aan een regelmatige interne controle te onderwerpen. Meer nog, met het verzoek om voortaan de schatmeesters uit de ambachten aan te stellen die 'al tgemeen goet van der stat' zouden beheren, hoopten ze deze controle zelfs te institutionaliseren. Kortom, de verzoekschriften wensten voldoende controlemechanismen in het Leuvense bestuursstelsel in te bouwen opdat machtsmisbruik en verkwisting van belastinggeld in de toekomst onmogelijk zouden worden, of dat de ambachten althans konden nagaan of het stadsbestuur hun belangen behartigde.

Een tweede punt op de politieke agenda van de ambachtslieden breide voort op het ongenoegen over het financiële beleid van de schepenen. Het was slechts gedeeltelijk een uitdrukking van een vertrouwd patroon van verdachtmaking en vermoedens omtrent persoonlijke fouten die bewindvoerders in het verleden hadden gemaakt. Zoals ook voor gelijktijdige opstanden in andere steden gold, was deze ontevredenheid bo-

27 Voorbeelden zijn J. Dumolyn, 'Our land is only founded on trade and industry'. Economic discourses in fifteenth-century Bruges', *Journal of Medieval History* 36 (2010) 375-377; W. Prevenier, 'Conscience et perception de la condition sociale chez les gens du commun dans les anciens Pays-Bas des XIIIe et XIVe siècles', in: P. Boglioni e.a. (red.), *Le petit peuple dans l'Occident médiéval. Terminologies, perceptions, réalités* (Parijs 2002) 177-189; J. Haemers, 'Geletterd verzet. Diplomatiek, politiek en herinneringscultuur van opstandelingen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad (casus: Brugge en Gent)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 176 (2010) 5-55.

28 Schayes, *Analectes archéologiques*, 359. De 'ghemeinte' eiste ook in 1360 'goede rekeninge' van de stad (*Brabantische Yeesten*, 4684).

venal een concrete uiting van een fundamentele bezorgdheid van inwoners die ervan uitgingen dat gezonde stadsfinanciën een basisprincipe van ‘goed bestuur’ waren.²⁹ Een stad kon immers niet boven zijn stand leven, redeneerden de opstellers van het rekest, aangezien het uitgavenpatroon de betalers van fiscale lasten ten goede diende te komen. In het verleden waren namelijk verschillende Leuvenaars in andere steden van het hertogdom Brabant door schuldeisers aangehouden omdat Leuven zijn financiële verplichtingen niet was nagekomen. Bijgevolg was de bewegingsvrijheid van burgers ingeperkt, en waren Leuvense handelaars bevreesd om de stad te verlaten. De gevolgen hiervan, betoogden de rekesten, hypothekeerden de goede werking van de bestuursorganen van de stad aangezien stilvallende handelsstromen ook de stedelijke inkomsten aantastten. Het schuldenbeleid diende dus ‘te minster scaden ende ten meesten profite van der stad’ gevoerd te worden, zo luidde de redenering. Het rekest van maart 1378 stelde meteen een oplossing voor. Volgens de opstandelingen waren de belastingen tijdens de periode van alleenheerschappij van de gevestigde families niet consequent geïnd. De stad kon deze achterstallige schulden dus aanwenden om geldschieters tevreden te stellen. Een onderzoek diende uit te maken wie schuldenaar was, en intussen, zo stelde het rekest voor, kon men aan de hertog vragen om een vrijgeleide voor Leuvense handelaars uit te vaardigen.³⁰ Daarenboven begeerden de ambachtslieden dat de schepenen de inkomsten van de verbruiksbelasting op goederen ‘in der ambachten hande setten wille’. Het rekest beloofde dat een door hen aangeduide mandataris maandelijks rekenschap zou afleggen voor de gedane uitgaven.³¹ Deze fiscale en bestuurlijke maatregelen tonen aan dat de uitdagers van het gezag zelfbewuste en gesofisticeerde ideeën hadden over het financiële beleid van een stad. Met hun klachten en voorstellen wensden ze niet alleen bestaande misbruiken te remediëren, maar stelden ze ook structurele wijzigingen voor in het belang van ‘tgemeen goed’.

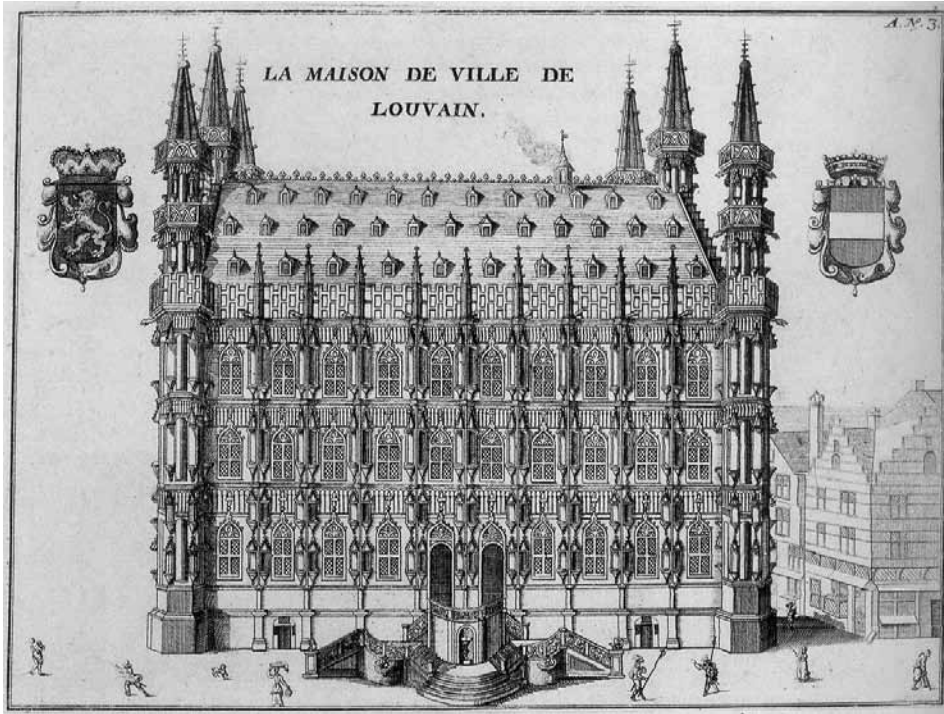
Het verlangen naar inspraak in de besluitvorming betreffende het beheer der stadsfinanciën leidde, ten derde, tot een institutionele eis die gebruikelijk was in opstanden van ambachten in de late middeleeuwen, met name het recht op politieke vertegenwoordiging.³² In Vlaanderen en Luik hadden de ambachten reeds bij de aanvang van de veertiende eeuw dergelijke rechten verkregen. Gelijktijdige opstanden in Brabant hadden echter geen langdurig resultaat. Aangezien de Leuvense ambachten de bevoegdheid om schepenen te verkiezen kwijtgespeeld waren in 1306, en nogmaals in 1373, was dit derde punt een voorspelbare claim. Opmerkelijk is dat de opstandelingen het bestuur van Leuven allerm minst wensten te monopoliseren zoals de geslachten dat in de afgelopen jaren hadden gedaan. In het rekest van augustus 1378 stelden ze voor om de schepenbank voortaan ‘half van den goiden luden van de geslachte ende half van den goiden

29 Vergelijk met C. Liddy, ‘Bee war of gyle in borugh’. Taxation and political discourse in late medieval English towns’, in: A. Gamberini e.a. (red.), *The languages of political society. Western Europe, 14th-17th centuries* (Rome 2011) 461-485; M. Prak en J.L. van Zanden, ‘Tax morale and citizenship in the Dutch Republic’, in: O. Gelderblom (red.), *The political economy of the Dutch Republic* (Aldershot 2009) 143-165; C. Billen, ‘A la recherche d’un prélèvement fiscal équitable. Pratiques, discours et porte-parole dans les Pays-Bas méridionaux’ in: S. Cavaciocchi (red.), *Fiscal systems in the European economy from the 13th to the 18th century* (Florence 2008) 871-880.

30 Schayes, *Analectes archéologiques*, 346 (citaat) en 359.

31 Ibidem, 346.

32 Vergelijk met J. Farr, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge 2000); H. Soly, ‘The political economy of European craft guilds: power relations and economic strategies of merchants and master artisans in medieval and early modern textile industries’, in: J. Lucassen e.a. (red.), *The return of the guilds* (Amsterdam 2008) 45-71.

Afbeelding 3: Het Leuvense stadhuis, opgetrokken in 1448 op de plaats van het voormalige stadhuis dat in de veertiende eeuw in het zwaarte van de opstand vormde. M. Heirman en J. Staes, *Het stadhuis van Leuven* (Tiel 1997) 59.

luden van der ambachten' te vullen.³³ De ruziënde partijen zouden de schepenzetels in de toekomst dus evenwichtig moeten verdelen, aldus de opstellers van de tekst. Ze waren er zich zeker van bewust dat een claim op alle zetels onaanvaardbaar was voor de tegenpartij. Overigens stelden corporatieve verenigingen op dat moment ook in andere steden voor om voortaan de macht te delen. In de Nederlanden, maar ook in de Noord-Italiaanse steden – het politieke geweld van beide regio's is vergelijkbaar – streefden ambachten een vorm van 'consensuspolitiek' na.³⁴ In 1378, bijvoorbeeld, namen zowel in Gent als in Florence opstandelingen het voortouw om een nieuwe machtsbalans op te bouwen. De wevers braken er in in de bestaande politieke structuren – slechts nadien kreeg een radicale strekking er de bovenhand.³⁵ Het toont aan dat de textielambachten,

33 Schayes, *Analectes archéologiques*, 358.

34 De term komt van J. Najemy, *A History of Florence, 1200-1575* (Oxford 2006) 182-187. Zie ook E. Coleman, 'Cities and communes', in: D. Abulafia (red.), *Italy in the central Middle Ages* (Oxford 2004) 48-56; E. Crouzet-Pavan, *Enfers et paradis. L'Italie de Dante et de Giotto* (Parijs 2001) 198-201. Vergelijking met de Nederlanden: E. Crouzet-Pavan en E. Lecuppre-Desjardin (red.), *Villes de Flandres et d'Italie (XIIIe-XVIe siècle). Les enseignements d'une comparaison* (Turnhout 2008); W. Blockmans, 'Cities, networks and territories. North-central Italy and the Low Countries reconsidered', in: *Europe and Italy. Studies in honour of Giorgio Chittolini* (Florence 2011) 43-54; P. Lantschner, *The logic of political conflict in the late Middle Ages* (Oxford 2011, ongepubliceerde PhD thesis).

35 In Gent was dat onder leiding van Filips van Artevelde, in Florence verdreef het lompenproletariaat (de zogenaamde 'Ciompi') het establishment van de macht. Zie D. Nicholas, *The van Arteveldes of Ghent. The varieties of vendetta and the hero in history* (New York 1988); A. Stella, *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*

de grootste corporatieve vereniging in beide steden, zowel radicale als gematigde leden hadden, die al dan niet met geweld hun doel wensten te bereiken. Ook in Leuven lijkt er in hetzelfde jaar een gelijkaardige beweging aan de gang. Duidelijk is dat de oorspronkelijke initiatiefnemers van de opstand aanvankelijk een vreedzame oplossing voor het conflict probeerden na te streven, en dat er pas nadien geweld werd gebruikt. Hun mislukking om met de gevestigde elite een vergelijk te vinden gaf heethoofden kennelijk de kans om het initiatief naar zich toe te trekken. Uiteindelijk echter zou de gematigde strekking bij de ambachten én bij de stedelijke elite in de daaropvolgende jaren de bovenhand halen. Wellicht gebeurde dat omdat het extreme geweld van de afgelopen jaren bij hen en andere stedelingen op onbegrip kon rekenen. Het resultaat daarvan was dat zowel in Leuven als in vele andere steden welgestelde families en ambachtselites rond 1385 gezamenlijk de stad zouden besturen. Het protest had dus uiteindelijk tot een verruiming van de rekrutering van het politieke personeel geleid.

Ook de ideeën die de Leuvense ambachten motiveerden om inspraak te eisen, zijn makkelijk te koppelen aan een wijdverspreid denkpatroon. Conform het corporatieve gedachtegoed, zoals het door historici wordt genoemd, wensten de ambachten dat stadsbestuurders het algemeen belang van de stad nastreefden.³⁶ Zoals elders wezen de Leuvense rekesten op concrete misbruiken en al dan niet vermeende wantoestanden om aan te tonen dat de ijver van enkelingen of families om eigen belangen door te drukken nefast was voor het bestuur van de stad. Gezagsdragers die tijdens hun bewind eigen familieleden bevoordeelden, hadden niet de belangen van de gehele gemeenschap op het oog. Hun gedrag was nadelig voor de goede werking van de stedelijke instellingen, en werkte onderlinge onenigheid in de hand. Volgens de ambachten dienden bestuurders rekening te houden met de belangen van alle inwoners. Hoewel deze logica op het eerste zicht veronderstelt dat de opstellers van het rekest een vorm van politieke gelijkheid voor alle stedelingen begeerden, verbergt de ideologie van het 'bonum commune' het gegeven dat nieuwe coalities die in de loop van de veertiende eeuw aan de macht kwamen in vele Europese steden, zoals uiteindelijk in Leuven het geval zou zijn, wel degelijk bepaalde groepen uitsloten van het bestuur. Met name personen die geen poortersrechten hadden, maar toch in de stad woonden, konden niet participeren in het bestuur. In Leuven bijvoorbeeld verkregen inwoners die niet tot de ambachten noch tot gevestigde families behoorden geen afvaardiging in de schepensbank. Het corporatieve bestuursmodel dat de ambachten beoogden, ging dus uit van een vorm van 'collectief egoïsme' dat enkel aan corporatieve lichamen en burgers politieke rechten verleende. De opstandelingen van 1378 stonden dus (evenzeer als hun tegenstanders) een geprivilegieerde samenleving voor – privileges die, zoals elders, de kern van hun identiteit zouden uitmaken.³⁷

(Parijs 1993).

³⁶ Voor wat volgt: C. Friedrichs, 'Artisans and urban politics in seventeenth-century Germany', in: G. Crossick (red.), *The artisan and the European town, 1500-1900* (Aldershot 1997) 41-55; H. Swanson, *Medieval artisans. An urban class in medieval England* (Oxford 1989); M. Prak, 'Corporate politics in the Low Countries. Guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: idem e.a. (red.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006) 74-106.

³⁷ Zie bijvoorbeeld L. Attreed, 'Urban identity in medieval English towns', *Journal of Interdisciplinary History* 32 (2002) 571-572; en de inleiding van R. Stein en J. Pollmann (red.), *Networks, regions and nation. Shaping identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden 2010).

Eén van die corporatieve rechten hield ook zelfbestuur van deelgemeenschappen in. Daarom eisten de Leuvense ambachten, tot slot, verregaande rechten van bestuurlijke en juridische autonomie. ‘Item, dat dambachte van der stat henselven regeren selen ende vergaderen alsy willen omme tgemein orbor van der stat’, staat er in het rekest van augustus 1378 te lezen.³⁸ Deze als laatste geformuleerde eis in het rekest was niet de minste. De ambachten wensten namelijk het recht om vrij te kunnen vergaderen. Dat betekende dat ze zelf het initiatief konden nemen om bijeen te komen en over bepaalde bestuursmaatregelen een standpunt in te nemen. Het vergaderrecht zou van hen dus een actieve politieke speler maken. Een bijeenkomst zou bijvoorbeeld aanleiding kunnen geven tot de overhandiging van nieuwe rekestten, en dus leiden tot inmenging in bestuurszaken. Deze eis koppelde het rekest aan een andere, bestaande praktijk, namelijk dat ambachtslieden zichzelf mochten ‘regeren’. Hun leden verkozen namelijk zelf het bestuur, dat bestond uit dekens, vindere en gezworenen. Het was een recht waarvoor dergelijke verenigingen sinds hun ontstaan hadden geijverd, en dat hun politieke macht versterkte.³⁹ Evenzeer betekende het dat ze zelf voorwaarden stelden aan het lidmaatschap van hun organisatie, leden konden berechten zonder inmenging van andere rechtsorganen (als het tenminste het interne reglement van het ambacht betrof), en dies meer. Dergelijke privileges waren reeds verworven, maar kennelijk vonden de opstandelingen het nodig om deze fundamentele rechten nogmaals te herhalen. Het rekest verlangde overigens een gelijkaardige bewegingsruimte voor andere bestuurlijke lichamen in de stad. Leuvense wijken zouden het recht moeten krijgen om zelf militaire kapiteins aan te stellen (‘hoetmannen ende conincstavele’) die op kosten van de wijk een aangeduid gebied dienden te bewaken.⁴⁰ Deze verzuchting had natuurlijk te maken met een dreigende belegering door hertogelijke troepen in de zomer van 1378, maar ze is evenzeer een fundamentele uiting van het verlangen tot zelfbestuur van de afzonderlijke ‘ledematen’ van het zogenaamde ‘corporatieve lichaam’ van de stad.⁴¹ Kortom, de inwoners van Leuven en de neringdoeners in het bijzonder wensten de inmenging van de schepenen in eigen bestuurszaken tot een minimum te beperken. Dit was natuurlijk geen typisch Leuvense roep om juridische en politieke zelfstandigheid, maar een algemene uitdrukking van een heersende corporatieve ideologie in laatmiddeleeuws Europa.⁴²

De Leuvense ambachten presenteerden dus in de rekestten een concreet programma om de stad voortaan anders te besturen. In die zin is hun vreedzaam protest wel degelijk

38 Schayes, *Analectes archéologiques*, 359.

39 C. Wyffels, *De oorspong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951). Case-studies in M. Boone en M. Prak (red.), *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes)* (Leuven 1996); P. Lambrechts en J.-P. Sosson (red.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1993).

40 Schayes, *Analectes archéologiques*, p. 359. Raymond van Uytven situeert de creatie van ‘conincstavele’ in 1477, maar veronderstelt oudere wortels. Het rekest van augustus 1378 bevestigt dit, zie R. Van Uytven, ‘Stedelijke openbare diensten te Leuven tijdens het Ancien Régime’, in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België, historische grondslagen (Ancien Régime)* (Brussel 1984) 27-28.

41 In laatmiddeleeuwse teksten vergeleken steden zich vaak met een menselijk lichaam waarvan ambachten, wijken, en ondergeschikte administratieve organen de ledematen waren, zie J. Dumolyn en J. Haemers, ‘A bad chicken was brooding. Subversive speech in late medieval Flanders’, *Past and Present* 214 (2012) 1-45, 23-24.

42 A. Black, *Guilds and civil society in European political thought from the twelfth century to the present* (Londen 1984) 24.

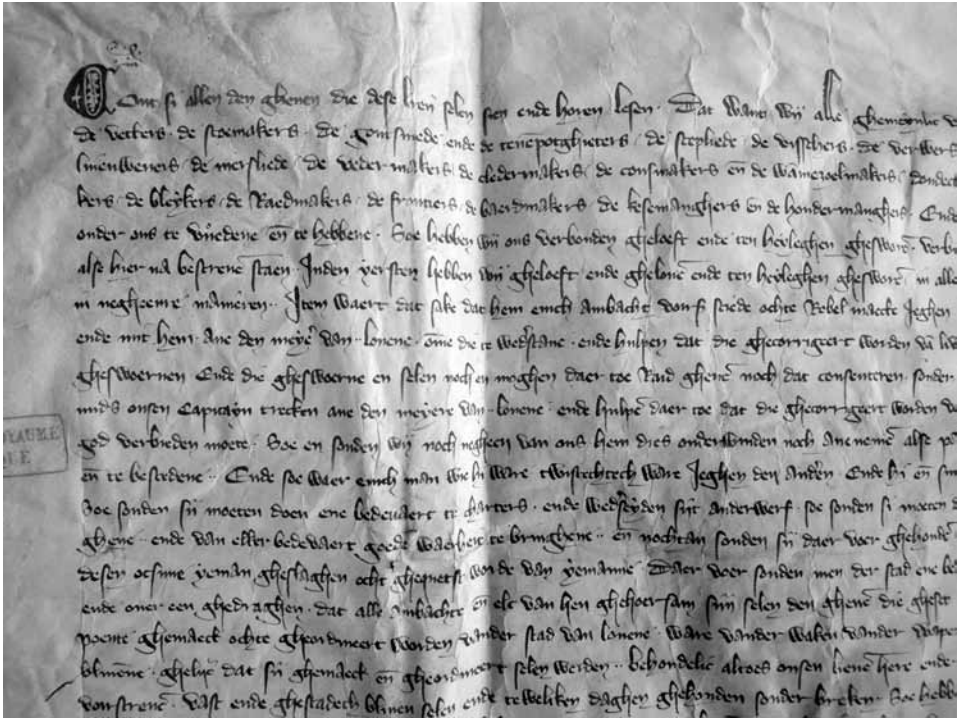
‘progressief’ te noemen. Weliswaar wensten ze een aantal rechten te behouden, maar hun verzuchtingen kunnen bezwaarlijk als ‘reactionair’ bestempeld worden. De Leuvense casus bevestigt de stelling van Sam Cohn die poneert dat opstandelingen vooruitstrevender waren dan vaak wordt aangenomen. Maar bovenstaande analyse geeft eveneens argumenten om een andere hypothese van Cohn te herzien. In tegenstelling tot wat de Amerikaanse historicus suggereert, streefden de Leuvenaars geen algemene vorm van politieke gelijkheid na. Men kan moeilijk argumenteren dat de opstandelingen, zoals Cohn stelt, zich nieuwe ideeën eigengemaakt hadden die de afschaffing van corporatieve privileges bepleitten. Integendeel, de ambachten wensten juist zelf dergelijke privileges te verkrijgen.⁴³ Bovendien lijkt de politieke impact van de pestgolf uit 1348 in Leuven erg beperkt. In de loop van de veertiende eeuw wijzigde het eisenpakket van de Leuvense ambachten namelijk amper, aangezien opstandelingen zowel in het begin als op het einde van de eeuw streden voor corporatieve rechten en voor medezeggenschap in het bestuur. Zoals aangehaald was de inzet van de opstanden van 1303-06 en 1360-83 gelijkaardig. De opstand van de Leuvense ambachten was geen roep naar een fundamentele verandering van de maatschappij. Wel hebben de ambachten met succes gestreefd naar de toepassing van nieuwe bestuurspraktijken (die weliswaar reeds ingang gevonden hadden in andere steden), de instandhouding en de verwerving van bepaalde corporatieve rechten, en naar concrete institutionele veranderingen. Een blik op de sociale samenstelling van het protest kan de aard van dit eisenpakket verklaren.

Ghaderinghe maken in 1360

Een uitzonderlijk document uit 1360 licht ons nader in over de initiatiefnemers van de veertiende-eeuwse hervormingen in Leuven, over het recht van vergaderen, en de perceptie van ambachtslieden over de opstand. Het document is zelfs cruciaal om de interne socio-politieke verhoudingen in Leuven en bijgevolg de opstand beter te begrijpen. Op 16 oktober van dat jaar bezegelden de 45 Leuvense ambachten namelijk een verbondsakte waarin ze elkaar eeuwigdurende bijstand beloofden.⁴⁴ Concreet kwamen ze overeen een kapitein aan te duiden die hun milities zou leiden (dat werd logischerwijs Pieter Couthereel), maar tevens somde de akte talrijke maatregelen op die de bijeenkomsten van de ambachten in een streng keurslijf stopten. Naast de rekestes is het document de enige tekst die ons inlicht over de maatschappelijke achtergrond van het verzet. Een kritische lectuur ervan leert dat er spanningen waren tussen en zelfs binnen de verenigingen, met name tussen bestuurders en leden. Aangezien het document

43 Hij schreef over de periode na de grote pestepidemie: ‘The *popolo minuto* now led struggles for ‘liberties’ that were no longer limited to privileged corporate groups in medieval society’ (Cohn, *Lust for liberty*, 242).

44 ‘In den yersten hebben wij gheloefte ende gheloven ende ten heyleghen ghesworen in allen zaken bi een te bliuene met live ende met goede ghetruwelic ende eendrachtelic alse goede liede’. De akte somt alle ambachten op. Ze is gebrekkelijk uitgegeven door Sermon, *Geschiedenis van Pieter Coutherele*, 74-77; en daarom is een transcriptie van het origineel in bijlage opgenomen. De context van de totstandkoming vindt men in Van Uytven, ‘Peter Couthereel’, 80. Ook in andere steden heeft protest van ambachten tot de uitvaardiging van gelijkaardige akten geleid, zie bijvoorbeeld J. Dumolyn, ‘Rebelheden ende vergaderingen’. Twee Brugse documenten uit de grote opstand van 1436-1438’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 162 (1996) 297-323, 318-319. De Leuvense akte is allicht een gelijktijdige kopie, want er is geen plaats voor zegels voorzien, hoewel het document stelt dat die eraan horen te hangen. Het is later met een mes doorkerfd om de rechtsgeldigheid (in een latere fase van de opstand?) ongedaan te maken.

Abbeelding 4: Fragment van de verbondsakte van 16 oktober 1360, waarin de Leuvense ambachten elkaar bijstand beloofden tijdens hun opstand. Algemeen Rijksarchief te Brussel, *Charters van Brabant*, nr. 1871.

echter geen informatie bevat over concrete conflicten, is het moeilijk om te achterhalen welke meningsverschillen het ambachtsfront verdeelden. Wel lijkt de akte te suggereren dat ook in Leuven de ambachtsmeesters de touwtjes stevig in handen hadden in de verenigingen die het corporatieve bestuursstelsel aanhingen. Zoals gesteld waren deze ‘middengroepen’ ook in andere steden de drijvende kracht achter het protest van ambachten. Zij behoorden niet tot de toplaag van de samenleving die sinds de twaalfde eeuw de stad bestuurde, maar de leiders van het oproer waren evenmin arme arbeiders of loonknechten. Zoals Raymond van Uytven heeft aangetoond, bestond er binnen de Leuvense ambachten een groot sociaal onderscheid tussen enerzijds de ambachtsmeesters, die doorgaans de leiding uitmaakten en de ‘gezworenen’ van hun vereniging leverden, en anderzijds de door hen tewerkgestelde leden, de dagloners.⁴⁵ Laatstgenoemden vormden misschien de radicale strekking in opstanden, maar door de band genomen steunden ze het politieke protest van gezaghebbende figuren van hun vakvereniging.

⁴⁵ R. van Uytven (red.), *Leuven, ‘de beste stad van Brabant’. Deel I: geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600* (Leuven 1980) 200-8. Ook onder ambachtsmeesters bestonden er verschillen in welstand, zie *idem*, ‘De Leuvense legwerkers van het begin der XIVe tot het einde der XVIIe eeuw’, *Artes Textiles* 5 (1959-60) 5-30; *idem*, ‘Nieuwe bijdrage tot de studie der Leuvense tapijtwevers, XIVe-XVIIe eeuw’, *Arca Lovaniensis* 1 (1972) 13-34. Aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal is het echter niet mogelijk de maatschappelijke achtergrond van de gezworenen van de Leuvense ambachten uit 1360 te achterhalen – tenzij een intensieve consultatie van de schepenregisters nieuw materiaal zou opleveren.

Hoewel loonwerkers geen concrete macht uitoefenden binnen een ambacht, verkozen ze allicht een corporatief georganiseerd stadsbestuur boven een oligarchisch bewind van gevestigde families. Wegens gebrek aan een geschikte bron blijft dit natuurlijk een *argumentum ex silentio*.

Toch leert de akte iets over het politieke onderscheid binnen een ambacht. In een typisch corporatief discours beloofden de ambachten vooreerst ‘omme mynne, pays ende goede eendrechticheit onder ons te vuedene ende te hebbene’, dus onderling eendrachtig te blijven en elkaar broederlijk te steunen in de strijd tegen hun politieke opposenten.⁴⁶ Het feit dat het charter een ambacht verbood om de anderen te verraden, toont aan dat hun eensgezindheid onder druk van de omstandigheden afbrokkelde. Maar het is niet uit te maken welk ambacht (of welke strekking binnen een vereniging) van plan was om een andere koers te varen. Wel is duidelijk dat enkele handwerkers zonder instemming van hun ambachtsbestuur initiatief hadden genomen om een collectieve actie op het getouw te zetten. Ten eerste stipuleerde de tekst immers dat de bijeenkomsten van de ambachten voortaan enkel bij instemming van de gekozen bestuurders mochten plaatsvinden.⁴⁷ Namen van hun leiders hebben we niet, maar deze passage toont duidelijk aan dat ambachtslieden de toelating nodig hadden van hun superieuren om te vergaderen. Zoals ook in opstanden in Vlaanderen het geval was, vaardigden de Leuvense gezworenen of ambachtsdekens dus maatregelen uit om tijdens de protestacties controle te houden over handwerkers. In Gent en Brugge bijvoorbeeld mochten ambachtshui hun mening ventileren tijdens collectieve acties, maar dan enkel aan hun directe overste, en niet spontaan ter vergadering.⁴⁸ Hun verzuchtingen werden er dus gehoord, maar dat gebeurde via strikte regels die de hiërarchie binnen de vereniging respecteerden. Een gelijkaardig punt lezen we in het Leuvense charter. Het bepaalde dat ‘alle ambachte ende elc van hen ghehoersam sijn selen denghenen die gheset ende gheordineert sijn haeren ambacht te regeerne’. Ongehoorzame leden werden bedreigd met een opgelegde bedevaart, een typische straf in de middeleeuwen om overtreders van gedragsregels tot inkeer te brengen.⁴⁹ Deze straf verwijderde subversieve elementen tevens fysiek uit de stad en kon hun familie dus in economische moeilijkheden brengen. Kortom, het charter gaf de gezworenen dus de macht om in te grijpen indien heethoofden de opstand naar zich toe dreigden te trekken.

Bovendien presenteerden de bewindshui van de ambachten zich als enige woordvoerders en gesprekspartners met het stadsbestuur. Interessant is in dat opzicht de terminologie die in de akte wordt gebruikt om hun collectieve acties te beschrijven. In tegenstelling tot verhalende bronnen die door de elite en dus de tegenstanders van de opstandelingen werden geschreven, hanteerde het charter een positiever discours om hun acties te typeren. Terwijl de reeds aangehaalde Wein van Cotthem het Leuvense protest afdeed als *commocie*, *opset* en *beruerte*, begrippen die verwijzen naar de verstoring van de openbare orde, benoemt het charter de bijeenkomsten van de ambachten

⁴⁶ Over dat discours: J. Dumolyn, ‘Urban ideologies in later medieval Flanders. Towards an analytical framework’, in: Gamberini e.a. (red.), *The languages of political society*, 69-96.

⁴⁷ ‘Item, dat negheen ambacht gaderen en sal noch gaderinghe maken, sy en selent doen met rade ende met consente van haren gheswoeren’.

⁴⁸ Dumolyn en Haemers, ‘A bad chicken was brooding’, 78-80.

⁴⁹ J. Van Herwaarden, ‘Opgelegde bedevaarten. Een populaire praktijk in de laatmiddeleeuwse Nederlanden’, *Madoc* 24 (2010) 241-249.

consequent als *ghaderinghe*. Vanuit het oogpunt van het charter was ‘te ghadere trecken’ een verworven recht, dat geen element van subversiviteit of opstandigheid in zich had. De akte rechtvaardigde zelfs de bestraffing van éénieder die dat recht of de bestaande hiërarchie binnen de vereniging met de voeten trad. Een vereniging die het verbond overtrad, die zich ‘sciede ochte rebel maecte’, kon zelfs op gewapende tegenstand van de anderen rekenen. Ook personen die ‘twist’ of ‘discourt’ probeerden op te zetten, konden zware straffen verwachten. De bevelen van de gezworenen dienden derhalve te worden opgevolgd ‘sonder rebel daerjeghen te sine’. Elke vorm van ongehoorzaamheid binnen een ambacht, of elke andere vorm van protest waarbij ambachtslieden betrokken waren, werd bijgevolg afgedaan als illegaal, en mocht dus door het ambachts- of stadsbestuur bestraft worden. Deze logica legitimeerde de ‘vergaderingen’ van de ambachten, en zelfs de repressie van personen die binnen de corporaties het gezag van hun leiders in vraag stelden. Het is een duidelijk bewijs van het feit dat er binnen het ambachtsfront en/of in de verenigingen onenigheid bestond over de te volgen strategie in de opstand. Maar voorlopig hielden de ambachtsbesturen de regie nog in handen.

De controle die ambachtsmeesters en de gezworenen over de leden van de corporatieve verenigingen uitoefenden, kan misschien verklaren waarom in bepaalde fasen van de opstand geweld uit den boze was. Baldadigheden door ambachtslieden konden immers de geritualiseerde mobilisatie verstoren of de overhandiging van een rekest bemoeilijken. Geweld kon de leiders van het protest de noodzakelijke controle over hun gelederen doen verliezen. Volgens die logica werd er pas geweld gebruikt indien onderhandelaars geen akkoord bereikten, of indien de achterhoede misnoegd was over het uitblijven (of het resultaat) van een compromis en de leiders van de opstand hun controle over de handwerkers verloren. Het is mogelijk – maar dit blijft een hypothese zolang geen andere documenten opduiken – dat bijvoorbeeld de bestorming van het stadhuis in december 1378 was georganiseerd door ‘ongehoorzame’ ambachtslieden, die van de troebele situatie na de moord op burgemeester Wouter van der Leyden gebruik maakten om buiten de gezworenen om het initiatief naar zich toe te trekken. Mogelijk hebben sommige gezworenen het geweld oogluikend toegestaan, of verloren ze op dat moment de controle over hun ‘stoottroepen’. Dat kan verklaren waarom zowel vreedzaam protest als gewelddadig verzet deel kunnen uitmaken van eenzelfde conflict. Maar het blijft koffiedik kijken. Hoe dan ook, het bestaan van de rekesten heeft alvast aangetoond dat wreedaardigheden en fysieke agressie voor de leiders van de opstand niet de eerste optie waren om ten strijde te trekken tegen een als onrechtvaardig geacht beleid.

Een extra element is het ideologische discours van de ambachten. Ook dat toont aan dat aanvoerders van het protest alles in het werk stelden om de controle over hun gelederen te behouden. Relatief voorspelbaar motiveerde de aangehaalde akte van 1360 de totstandkoming van het verbond uit naam van het ‘orber ende profijt der stad ende den ghemeyne ambachte’. Talrijke studies naar (varianten op) deze bekende middeleeuwse frase hebben uitgewezen dat zowel geleerde als meer volkse traktaten deze gemeenplaats gebruikten om genomen beslissingen aan onderdanen of een bepaalde achterban te motiveren. Ze verwees namelijk naar een morele leidraad die stelde dat het bestuur van een instelling of een stad iedereen ten goede diende te komen, met noties als billijkheid en eerlijkheid als sleutelwoorden – politiek eigenbelang en juridische

willekeur waren uit den boze.⁵⁰ Concreet motiveerden de Leuvense gezworenen de repressieve maatregelen tegen ongehoorzame ambachtslieden uit de verbondsakte dus als een noodzakelijke voorwaarde om de opstand te doen slagen. Indien volgens deze zienswijze een handwerker eenzijdige initiatieven nam, kon hij schade berokkenen aan het ambachtsfront en handelde hij tegen de belangen van de corporatieve verenigingen. Kortom, de leiders van de opstand van 1360 gebruikten handig heersende denkpatronen om hun eigen macht te verantwoorden. Conform hun handelswijze tijdens de opstand hanteerden de bestuurders van de ambachten dus geen ‘revolutionaire ideologie’ die fundamentele maatschappelijke omwentelingen bepleitte, maar herinterpreteerden ze creatief bestaande denkkaders om hun eisen te formuleren. Tegenover zowel de geslachten als hun volgelingen beweerden ze dat het ‘belang van de stad’ hun protest motiveerde. Het was een handige tactiek om groepsbelangen door te drukken.

De strijd voor rechten in de veertiende eeuw heeft corporatieve verenigingen dan wel een grotere inspraak bezorgd in Leuven en in andere steden in de Nederlanden, maar van het ontstaan van een lokale volksvertegenwoordiging in de brede zin van het woord was geen sprake. In een overzicht van de historiografie over volksvertegenwoordiging in de middeleeuwen concludeert Peter Hoppenbrouwers dat historici in deze context misschien beter spreken van rechten van ‘medezeggenschap’ dan van vertegenwoordiging.⁵¹ Het is inderdaad een betere term om het Leuvense bestuursstelsel te omschrijven dat in 1383 het licht zag. Met het hertogelijk charter uit dat jaar kregen de ambachten immers medezeggenschap in de stad aangezien ze voortaan twee zetels in het schepencollege zouden bezetten, de gilde van de lakenkooplieden één en de geslachten vier. Vergaderrecht en bestuurlijke autonomie hadden ze bekomen, inmenging in fiscale zaken ook. Beslissingen omtrent de stadsfinanciën vereisten namelijk voortaan de goedkeuring van de zogenoemde ‘Brede Raad’, waarin de geslachten, de lakenkooplieden en de ambachten elk één stem hadden, en van de 21 gezworenen van de stad, waarvan de laatstgenoemden tien en de geslachten elf leden aanduiden. De ambachten, of liever hun vertegenwoordigers, hadden inspraak verkregen. Leuven bleef dus eigenlijk ‘une démocratie de privilégiés’, zoals Henri Pirenne de laatmiddeleeuwse steden in de Nederlanden omschreef, maar de groep geprivilegieerden was in Leuven na 1383 danig uitgebreid.⁵² Pirenne vergeleek de bestuursvorm

⁵⁰ Black, *Political thought*, 25-29. Case-studies in Lecuppre-Desjardin en Van Bruaene (red.), *De Bono Communi*. Zie ook P. Blickle, ‘Der Gemeine Nutzen. Ein kommunaler Wert und seine politische Karriere’, in: H. Münkler en H. Bluhm (red.), *Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe* (Berlijn 2002) 85-107. Specifiek over Brabant: P. Avonds, ‘Ghemeyn Oirbaer’. Volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw’, in: J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 164-180.

⁵¹ P. Hoppenbrouwers, ‘Middeleeuwse medezeggenschap. Een stand van zaken over standen en Staten’, in: E. Dijkhof en M. van Gent (red.), *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 133-159. Zie ook M. Boone, ‘In den beginne was het woord’. De vroege groei van ‘parlementen’ in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 338-361; W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010) 316-323.

⁵² H. Pirenne, *Les anciennes démocraties* (Parijs 1910) 197. Over Pirennes ideeën: W. Prevenier, ‘Ceci n’est pas un historien’. Construction and deconstruction of Henri Pirenne’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 41 (2011) 553-573; M. Boone, ‘Cities in late medieval Europe. The promise and curse of modernity’, *Urban History* 39 (2012) 329-349.

*Afbeelding 5: Een detail van een reliëf aan een hoektoren van het stadhuis verbeeldt de belegering van Jeruzalem door David, uiteraard met middeleeuwse attributen. Heirman en Staes, *Het stadhuis van Leuven*, 42.*

van de laatmiddeleeuwse steden immers met de Belgische democratie van de periode voor de Eerste Wereldoorlog, met het meervoudig stemrecht voor mannen. Zoals in de aanvang van de twintigste eeuw bepaalden volgens Pirenne welgestelde mannen uit de toplaag ook in de laatmiddeleeuwse stad het beleid. Meer nog, Raymond van Uytven typeerde het resultaat van de Leuvense hervormingen nog steeds als een oligarchie, of beter een ‘plutocratie’, waarvan het politieke personeel ‘niet meer op basis van het bloed, maar op basis van de welstand [werd] gerekruteerd’.⁵³ Het blijkt namelijk dat in de daaropvolgende decennia vooral gegoede mannen de schepenzetels innamen die de ambachten toekwamen. In rijkdom dienden de bestuurders van de ambachten en hun vertegenwoordigers weliswaar nog onder te doen voor de traditionele geslachten (zeker in de aanvangsperiode van hun medezeggenschap), maar langzaamaan zou een nieuwe bestuurlijke elite in Leuven het licht zien. Geld en macht groeiden op lange termijn weer naar elkaar toe.

Besluit

In welke mate verschilt deze studie van voorafgaand onderzoek naar laatmiddeleeuws stedelijk verzet? Meer dan voorheen ziet dit artikel middengroepen als de bezielers van laatmiddeleeuws protest in de steden van de Nederlanden. Traditioneel slepen ‘volks-helden’ zowel in contemporaine bronnen als in historiografisch werk de aandacht weg. Eerder echter dan de redenen die charismatische figuren hadden om voorop te lopen in het verzet verklaart mijns inziens de motivatie van corporatieve verenigingen om leiders zoals Pieter Couthereel te steunen, de oorzaak van het protest. Stedelijke opstanden, zoals te Leuven in de tweede helft van de veertiende eeuw, vormen een ingewik-

⁵³ Van Uytven, *Leuven, ‘de beste stad van Brabant’*, 224; idem, ‘Plutocratie in de ‘oude democratieën der Nederlanden’. Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de late middeleeuwen’, *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 16 (1962) 373-409.

kelde cluster van gebeurtenissen, gestuurd door groepen en belangen uit verschillende geledingen van de samenleving. Geen van de kemphanen haalde doorgaans de bovenhand in een opstand, en politiek verzet mondde veelal uit in een compromis dat geen van de deelnemende partijen oorspronkelijk had beoogd. Hoewel een eerste lectuur van bronnen het tegendeel lijkt te bevestigen, leert de Leuvense casus dat schriftelijk (maar uiteraard ook het moeilijker te retraceren mondeling) protest voor de bezielers ervan eerder dan het gebruik van geweld de norm was om een conflict naar hun hand te zetten. Niet zozeer hamers en speren, maar pen en papier vormden belangrijke wapens in de strijd. Inkt in plaats van bloed. Moord, vergelding en repressie zijn uiteraard niet weg te denken uit de geschiedenis van opstanden, maar de verklaring voor het gebruik ervan heeft allicht te maken met de maatschappelijke achtergrond van de geweldplegers. Stedelijke middengroepen leken minder dan loonwerkers geneigd om geweld te gebruiken tegen gezagvoerders, maar meer onderzoek is nodig om deze bewering te staven. Hoe dan ook, met eigen middelen, een doorheen de tijd opgebouwd repertoire, en een karakteristieke ideologie ijverden corporatieve verenigingen in de laatmiddeleeuwse stad voor politieke vernieuwing. De opstandelingen streefden niet voor een terugkeer naar een ‘gouden tijd’; ze voerden een zelfbewuste strijd voor een ander beleid in de stad.

Bijlage: Akte van verbond tussen de Leuvense ambachten, 16 oktober 1360

Cont si allen denghenen die dese lettren selen sien ende horen lesen, dat want wij alle ghemeynlic van al den ambachten van Lovene, dats te wetene de scutters, de smede, de stienmetsers, de tiegheldeckers, de tymmerliede, de vleeschouwers, de vetters, de scoemakers, de goutsmede ende de tennepotghieters, de scepliede, de visschers, de verwers, de zieders, de beckers, de moelders, de brieders, de medeblanders, de wevers, de volders, de sceerders, daneslaghers, de tapijtwevers, die snieuwevers, de mersliede, de vedermakers, de cledermakers, de cousmakers ende de wammelzoelmakers, doudecleder-makers, doudescoemakers, de cupers ende scrijnmakers, de pleckers ende stroedekers, de wijngarders, de scilders, de zadelmakers ende de goreelmakers, de bleykers, de raedmakers, de froutiers, de baerdmakers, de kesemanghers ende de hondermanghers, ende elc van onsen voirseide ambachten met onsen ghuldebrueders gheaccordeert sijn ende overeenghedraghen omme mynne, pays ende goede eendrechtheit onder ons te vuedene ende te hebbene, soe hebben wij ons verbonden, ghelooft ende ten heyleghen ghesworen, verbinden, gheloven ende sweren voer ons ende voer onse nacomelinghe vaste ende ghestadich te houdene teweliken daghen alsulke ordinancien, poenten ende gheloften alse hierna bescrevene staen.

[1] In den yersten hebben wij ghelooft ende gheloven ende ten heyleghen ghesworen in allen zaken bi een te blivene met live ende met goede ghetruwelic ende eendrachtelic alse goede liede. Ende ons nemmermeer te scedene deen van den anderen in negheenre manieren.

[2] Item, waert dat sake dat hem enich ambacht voirscreven sciede ochte rebel maecte jeghen onse voirscreven ambachte in eneghen zaken, dat God verbieden moete, soe

souden wij alle dandere ambachten te ghader trecken eendrechtelic overmids onsen capitain ende mit hem ane den meyere van Lovene omme die te wederstane ende hulpen dat die ghecorrigeert worden van live ende van goede.

[3] Item, dat hem negheen ambacht ghaderen en sal noch ghaderinghe maken sij en selent doen mit rade ende met consente van haren gheswoernen. Ende die gheswoerne en selen noch en moghen daertoe raid gheven noch dat consenteren sonder orlof ende consent ons overstes capitains. Ende soe wie hier jeghen dade, daer men dat ter wittegher waerheit bevinden conste, soe souden wij overmids onsen capitayn trecken ane den meyere van Lovene ende hulpen daertoe dat die ghecorrigeert worden van live ende van goede.

[4] Item, waert dat zake dat enich twist ocht discourt gheviele over enich ambacht ochte deen ambacht jeghen dandere, dat God verbieden moete, soe en souden wij noch negheen van ons hem dies onderwinden noch anenemene alse partie ni negheenre manieren naer gheloven alle ghemylic daerejeghen te vallene ende dat op te nemene omme dien twist ende discourt af te legghene ende te bestredene. Ende soe waer enich man wie hi ware twistechtech ware jeghen den anderen ende hi en sine hulperen verzocht waren van enen man ochte van tweene ochte van meer dien twist op te ghevene voere twee portere ende sij dat wederseiden te doen, soe souden sij moeten doen ene bedevaert te Charters. Ende wederseyden sijt anderwerf, soe souden si moeten doen ene bedevaert te Vindoem. Ende wederseiden sijt derdewerf, soe souden sij moeten doen ene bedevaert te Rochemadou sonder ymanne te verdraghene, ende van elker bedevaert goede waerheit te bringhene ende nochtan souden sij daer-voer ghehouden bliven met live ende met goede tot ane der tijt dat sijt opgegeven hadden ende der stad ghebetert. Ende ware oec dat sake dat hieromme ochte ni desen ocsune yeman gheslaghen ocht ghequetst worde van ymanne, daer-voer souden men der stad ene bedevaert doen te Sinte Jacobs in Galissien ende daertoe den here ende der partijen beteren ghelijc alst ghewoenlic es.

[5] Item hebben wij gheordineert ende overeenghedraghen dat alle ambachte ende elc van hen ghehoersam sijn selen denghenen die gheset ende gheordineert sijn haeren ambacht te regeerne sonder rebel daerjeghen te sine in enegher manieren.

Ende waer dat sake dat enegherhande andere poente ghemaect ochte gheordineert worden van der stad van Lovene ware van der waken van der wapenighen ochte van enighen anderen saken omme orber ende profijt der stad ende den ghemeyne ambachte, die gheloven wij te houdene ende daer bi te blivene ghelijc dat sij ghemaect ende gheordineert selen werden, behoudelic altoes onsen lieven here ende vrouwen van Brabant haerre heerlicheit ende haren rechte in allen desen poenten voirscrevene.

Ende omme dat wij willen dat alle dese dinghen voirscreven vast ende ghestadech bliven selen ende teweliken daghen ghehouden sonder breken, soe hebben wij onse zeghele van onsen voirseiden ambachten ane dese lettren ghehanghen in orcontscape ende in kennissen der waerheit. Ende omme die meerdere zekerheit daer-af te hebbene, soe hebben wij ghebeden ende bidden onsen lieven ende gheminden heren der stadraide van Lovene ende guldeken dat hij haere seghele met den onsen ane dese lettren willen hanghen ende die mit ons bezeghelen. Ende wij, commoyngemeester, scepene, gheswoerne ende raid van der stad van Lovene, overmids bede ende verzuec der voirscreven

ambachte hebben ons stadseghel ende wij guldekene der gulden seghel ane dese lettren ghehanghen ende die mit hen bezeghelt in kennissen der waerheit. Ende al ware dat zake dat een seghel ochte meer van den voirscreven ambachten ane dese lettren ghebrake te hanghene dat daeromme de vorscrevenen poente, ordinancien ende gheloeften niettemin van valoeer sijn en selen naer bliven in alle der macht ende virtute, ghelijc ocht alle de zeghele daerane ghehanghen waren.

Ghegeven op den sestiensten dach van der maent van october int jaer ons Heren also men screef dusentich driehondert ende tsestich.

Strategieën smeden

Goud- en zilversmeden in achttiende-eeuws Gent tussen ambacht en academie*

Inleiding

Vanaf de zeventiende eeuw traden grootschalige veranderingen op in het consumptiepatroon van verschillende sociale groepen, zowel in de stad als op het platteland. Dit leidde tot een enorme groei van het aanbod van nieuwe gebruiksvoorwerpen en consumptieartikelen, een grotere variëteit in het verbruikspatroon en een structurele vergroting van de impact van mode en innovatie.¹ Onvermijdelijk hadden deze wijzigingen op de productmarkt ook gevolgen voor het gedrag van producerende ambachtslieden op de arbeidsmarkt. Veel van de moeilijkheden waarmee zij vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw te maken kregen, waren immers gerelateerd aan deze vraag naar minder dure en/of meer modegevoelige objecten.² Het ontwerp van objecten en de uitvinding en het design van nieuwe productvormen maakten gestaag de klassieke vervaardiging van producten van secundair belang.³

In recent onderzoek is reeds gewezen op de toenemende aantrekkingskracht van kunstacademies en (technisch) tekenen sinds de zeventiende eeuw. Daarbij is ook reeds de mogelijkheid geopperd dat dit verband hield met de geschetste evolutie van consumptiepatronen en de toenemende vraag naar innovatieve en modegevoelige artikelen. Het ziet er naar uit dat een aantal ambachtslui de tekenkunst als een noodzaak gingen zien voor het ontwerp van producten.⁴ Jammer genoeg echter werden kunst- en

* Mijn dank gaat uit naar Anne-Laure Van Bruaene, Hilde De Ridder-Symoens, Bert De Munck, Bruno Blondé, Arjan van Dixhoorn, Thijs Lambrecht, Wim Nys, André Van den Kerkhove en de referenten voor hun kritische en constructieve commentaren op eerdere versies van dit artikel. Ignace Van Driessche bedank ik voor het ter beschikking stellen van het *Biografisch lexicon van de Gentse edelsmeden*. Deze studie maakt deel uit van een doctoraatsonderzoek naar de relaties tussen de ambachtsgilden en de academie in de tweede helft van de achttiende eeuw in Gent (IUAP-project).

1 Onder meer: A.J. Schuurman en L.S. Walsh (red.), *Material culture. Consumption, life-style, standard of living, 1500-1900* (Milaan 1994); M. Berg en H. Clifford (red.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe 1650-1850* (Manchester/New York 1999); M. Berg, *Luxury and pleasure in eighteenth-century Britain* (Oxford 2005); H.T. Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (ongepubliceerde dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2007); B. Blondé en I. Van Damme, 'Retail growth and consumer changes in a declining urban economy', *Economic History Review* 63 (2010) 638-663.

2 B. De Munck, 'Skills, trust and changing consumer preferences. The decline of Antwerp's craft guilds from the perspective of the product market, ca. 1500 - ca. 1800', *International Review of Social History* 53 (2008) 197-233.

3 Zie onder meer: F. Sorber, 'De versierde mens: mode van 1700 tot 1930', *Openbaar kunstbezit in Vlaanderen*, 21:2 (1983) 41-79; C. Poni, 'Fashion as flexible production. The strategies of the Lyons silk merchants in the eighteenth century', in: C.F. Sabel en J. Zeitlin (red.), *World of possibilities. Flexibility and mass production in western industrialization* (Cambridge 1997) 37-74; M. Berg, 'From imitation to invention. Creating commodities in eighteenth-century Britain', *Economic History Review* 55 (2002) 1-30; C. Velut, 'Between invention and production. The role of design in the manufacture of wallpaper in France and England at the turn of the nineteenth century', *Journal of Design History* 17 (2004) 55-69.

4 B. De Munck, 'Progressief corporatisme? Conventies, competenties en corporatieve strategieën van de Late Middeleeuwen tot ca. 1800', in: J. Art, B. De Nil en M. Jacobs (red.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)* (Gent 2005) 57-87, 72; A. Lahalle, *Les écoles de dessin au XVIIIe siècle. Entre arts libéraux et arts mécaniques* (Rennes 2006) 23-55; P. Knolle, 'Dilettanten en hun rol in 18de-

tekenacademies tot dusver hoofdzakelijk vanuit kunsthistorisch oogpunt benaderd.⁵ De verhouding tussen de corporatieve en academische activiteiten bleef hierdoor lang onontgonnen terrein.⁶ Minstens drie ontwikkelingen brachten daar recentelijk verandering in: de populariteit van het onderzoek naar materiële cultuur en consumptie, de hernieuwde interesse voor ambachten en corporaties en tot slot het verschijnen van de stedelijke middengroepen op de onderzoeksradar. Concreet stellen historici zich stil aan de vraag wat een kunstacademie (of tekenschool) kon betekenen voor ambachtlieden – echter zonder dat daarover een consensus werd bereikt.⁷

Dit artikel heeft tot doel inzicht te bieden in hoe goud- en zilversmeden gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw de Gentse tekenacademie gebruikten om hun positie op de arbeidsmarkt te versterken in een veranderend consumptieklimaat. Ik zal trachten een genuanceerd antwoord te formuleren op de vraag of de academie een rol van belang speelde in de specifieke opleidingstrajecten van leerling-edelsmeden, en in hoeverre een passage aan de tekenschool bijdroeg aan hun latere carrière. Gaandeweg zal duidelijk worden dat opleiding slechts één onderdeel van een bredere professionele strategie was, die tevens bepaald werd door familiale afkomst en geografische herkomst. Daarnaast zal echter blijken dat naast de productie van vaardigheden, de legitimatie van vaardigheden op een lokale markt hoog op de academische agenda stond.

De provinciestad Gent vormt de gevalstudie. Onderzoek focuste tot dusver op meer prestigieuze academies zoals die van Antwerpen, waar een groot deel van de leerlingen van buiten de stad afkomstig was. Het aandeel niet-Antwerpse leerlingen dat lessen volgde aan de Antwerpse academie bedroeg in het laatste kwart van de achttiende eeuw 44 procent.⁸ Eigen onderzoek naar de herkomst van studenten aan de Gentse academie in de tweede helft van de achttiende eeuw vertoont een totaal ander patroon. 89,4 procent van de leerlingen waarvan de geboorteplaats gekend is, was afkomstig uit Gent. Amper 10,6 procent van de studenten stamde uit andere dorpen en steden. Bovendien kwamen ze vaak op heel jonge leeftijd naar de stad, omdat hun ouders emigreerden naar Gent.⁹ De aangeboden academische lessen waren bijgevolg meer op de noden van de lokale economie toegespitst. Deze keuze maakt het mogelijk conclusies te trekken met betrekking tot de betekenis van de academie voor de lokale markt. Het geografische kader heeft tevens consequenties voor de bestudeerde periode. De Gentse tekenschool

euwse Noord-Nederlandse tekenacademies', in: A.W.A. Boschloo e.a., *Academies of art between renaissance and romanticism* (Den Haag 1989) 289-301, 292-293; A. Puetz, 'Design instruction for artisans in eighteenth-century Britain', *Journal of Design History* 12 (1999) 217-239, 218-220.

5 Onder meer: C. Goldstein, *Teaching art. Academies and schools from Vasari to Albers* (Cambridge 1996).

6 J. Styles, 'Manufacturing, consumption and design in eighteenth-century England', in: J. Brewer en R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods* (Londen 1994) 527-554, 528.

7 Voor een positieve visie op het nut van tekenscholen, lees: M. Thunder, 'Improving design for woven silks. The contribution of William Shipley's school and the Society of Arts', *Journal of Design History* 17 (2004) 5-27. Voor een kritische benadering, zie: Berg, *Luxury and pleasure*; M. Craske, 'Plan and control. Design and the competitive spirit in early and mid-eighteenth-century England', *Journal of Design History* 12 (1999) 187-216; S. Richards, 'A true Siberia'. Art in service to commerce in the Dresden academy and the Meissen drawing school, 1764-1836', *Journal of Design History* 11 (1998) 109-126; Styles, 'Manufacturing', 527-554.

8 L. Van Geyt, *De rol van de Koninklijke Academie binnen het Antwerpse timmerliedenambacht in het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Masterscriptie Universiteit Antwerpen 2011) 18.

9 Deze resultaten zijn gebaseerd op een grootschalig onderzoek naar het profiel van de student aan de Gentse academie in de tweede helft van de achttiende eeuw. 1861 studenten werden ingeschreven, waarvan 900 Gentenaars en 117 niet-Gentenaars. Van 754 leerlingen is de geboorteplaats onbekend.

kwam pas formeel tot stand in 1751, waardoor in dit onderzoek de tweede helft van de achttiende eeuw centraal staat.

De goud- en zilversmeden vormen een interessante onderzoekspopulatie omdat de consumptieveranderingen zich in deze sector bij uitstek lieten voelen. De edelmeedkunst was traditioneel een hooggespecialiseerde luxenijverheid die een grote toegevoegde waarde bood aan de grondstof- en arbeidskosten van de stukken. In de achttiende eeuw waren het – vaak Franse – design en het modieuze karakter cruciale kwaliteiten van edelmetalen voorwerpen.¹⁰ Zilver bleek zich uitstekend te lenen tot aanpassing aan de laatste nieuwe modes. Daarnaast stonden edelsmeden in de vroegmoderne periode bekend om hun mobiele karakter.¹¹ Zoals verder zal aangetoond worden, weken juist de edelsmeden af van het algemene studentenprofiel. Hierdoor is het interessant deze groep apart te beschouwen bij het in kaart brengen van beroepsstrategieën en de rol van de academie.

De opleiding van goud- en zilversmeden in de achttiende eeuw: leren op de werkvloer

De ambachtsgilden kunnen beschouwd worden als één van de steunpilaren van de vroegmoderne stedelijke economie. Wat de beroepsopleiding betrof, was het onmogelijk om door te stoten tot de rang van vrijmeester – en bijgevolg om voor eigen rekening te werken – zonder het doorlopen van een leerperiode op de werkvloer. Ambachtsgilden verbonden hun productkwaliteit met deze leertijd. Zo oordeelden de Gentse smeden in het tweede kwart van de achttiende eeuw dat via het doorlopen van de leerjaren – en het uitvoeren van een meesterproef – de toekomstige smid ‘meer en meer in conste [zou] excelleren’.¹²

De ambachtelijke opleidingstermijn verschilde van sector tot sector en vaak ook van stad tot stad. In het achttiende-eeuwse Brugge bedroeg de leertijd bij de edelsmeden wegens het gesofisticeerde karakter van het ambacht in theorie zes jaar.¹³ In Antwerpen was eveneens een zesjarige opleidingstijd van kracht, bestaande uit een vierjarige leertijd en twee jaren dienst als gezel.¹⁴ In de praktijk was de leertijd echter korter.¹⁵ In Gent was gedurende de achttiende eeuw een vierjarige leertijd van kracht. Deze leertermijn legde het ambacht reeds vast in het oudst bewaarde reglement uit 1338, al schreven middeleeuwse opleidingscontracten vaak nog enkele jaren extra uit.¹⁶

10 H. Clifford, ‘A commerce with things. The value of precious metalwork in early modern England’, in Berg and Clifford (red.), *Consumers and luxury*, 147-168. Voor de Zuidelijke Nederlanden, zie G. Van Hemeldonck en P. Baudouin, ‘Inleiding’, in: P. Huvenne en I. Kockelbergh (red.), *Antwerps huiszilver uit de 17e en 18e eeuw* (Brussel 1988) 13-42, 36; I. Baatsen en B. Blondé, ‘Zilver in Antwerpen. Drie eeuwen particulier zilverbezit in context’, in: L. De Ren (red.), *Zilver in Antwerpen. De handel, het ambacht en de klant* (Leuven 2011) 95-125, 122-123.

11 P. Baudouin, P. Colman en D. Goethals, *Edelmeedkunst in België: profaan zilver XVIde-XVIIde-XVIIIde eeuw*, (Tielt 1988) 16.

12 Stadsarchief Gent [verder SAG], Stadsarchief betreffende de neringen [verder SN], inv. nr. 156bis 32, Smeden, wapenmakers, zwartwerkers, slotenmakers en peerdebeslagers: Rekwesten aan schepenen van der keure (1541-1789), 1727.

13 S. Volckaert, *Prosopografische analyse van het ambacht der edelsmeden te Brugge in de 18de eeuw* (Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 2003) 33.

14 D. Schlugleit, *De Antwerpse goud- en zilversmeden in het corporatief stelsel (1382-1798)* (Wetteren 1969) 40.

15 B. De Munck, ‘Gilding golden ages. Perspectives from early modern Antwerp on the guild-debate, c. 1450- c. 1650’, *European Review of Economic History* 15 (2011) 221-253, 230-232.

16 F. De Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad* (Brussel 1975) II, 300.

Gedurende deze opleidingstijd bracht men, via een proces van *trial and error*, de leerling de basisvaardigheden van het smeden bij. Soms maakten leerlingencontracten expliciet melding van speciale bekwaamheden, zoals ontwerpvaardigheden. Deze *skills* maakten dus niet altijd deel uit van de standaardopleiding, waardoor het opleidingsniveau tussen de leerjongens onderling danig kon verschillen.¹⁷ De soort opleiding die men doorliep, creëerde verschillen op een gespecialiseerde arbeidsmarkt.¹⁸

Het verwerven van ontwerp- en tekenvaardigheden was uitermate belangrijk in de carrière van een edelsmid. Het gebeurde immers herhaaldelijk dat de edelsmid eerst een presentatietekening vervaardigde. Deze legde men voor aan de klant, die er zijn goedkeuring diende over uit te spreken, alvorens de edelsmid echt aan het werk ging.¹⁹ Gedurende de Renaissance deden edelsmeden in hoofdzaak beroep op modelprenten om zich nieuwe vormen en nieuwe ornamenten eigen te maken. De Gentse edelsmeden zaten dicht bij de bron, aangezien Antwerpen in de zestiende eeuw uitgroeide tot een Europees centrum van modelprenten voor edelsmeedwerk. Gedurende de zeventiende eeuw leverden schilders en beeldhouwers vaak rechtstreeks ontwerpen en modellen. Edelsmeden voelden echter, mede onder invloed van de nieuwe eisen van het koperspubliek, in toenemende mate de noodzaak om zelf ontwerpen te kunnen tekenen en modellen te kunnen maken. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw gingen steeds meer aankomende edelsmeden zich dan ook bekwamen in het tekenen of boetseren – vooreerst door zich te laten inschrijven bij een schilder of een beeldhouwer, vervolgens door lessen te volgen in de nieuw opgerichte tekenacademies. Gelijktijdig verloren de Zuidelijke Nederlanden door de artistieke expansie van de Franse smaak hun rol als *fashion maker*. In hoofdzaak door het navolgen van modelprenten uitgegeven in Parijs degradeerden de Oostenrijkse Nederlanden tot *fashion taker*. In sommige gevallen gingen jonge edelsmeden uit onze gewesten zelfs hun opleiding voltooien in de Franse hoofdstad.²⁰

De oprichting van een tekenacademie in Gent

Na een studieverblijf aan de Académie Royale de Peinture et de Sculpture te Parijs (1743-1747) besloot de Gentse meester-fijnschilder Philippe Charles Marissal (1698-1770) in 1748 tot het openen van een particuliere tekenschool in zijn woning te Gent. In deze privéschool kregen leerlingen onderricht in tekenen en schilderen. In ruil betaalden ze jaarlijks de bescheiden som van 120 groten of vijf daglonen van een metsdiender.²¹ Wegens plaatsgebrek kon Marissal amper tien leerlingen huisvesten. In 1751 richtte hij zich daarom tot de schepenbank van de keure. Deze stond hem toe een ‘algemeene Akademie’ te openen. Hij kreeg tevens de beschikking over een groter

17 M. Bimbenet-Privat, ‘Goldsmiths’ apprenticeship during the first half of the seventeenth century. The situation in Paris’, in: D. Mitchell (red.), *Goldsmiths, silversmiths and bankers. Innovation and the transfer of skill, 1550 to 1750* (Stroud 1995) 23-31, 29-31.

18 C.H. Crowston, ‘L’apprentissage hors des corporations. Les formations professionnelles alternatives à Paris sous l’Ancien Régime’, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 40 (2005) 409-441, 439-441.

19 T. Verhaert, ‘Getekend (voor) Bourdon’, in: A.-M. Ten Bokum (red.), *Bourdon, 1811-1967* (Antwerpen 2002) 94-115, 95-96.

20 Baudouin, Colman en Goethals, *Edelsmeedkunst in België, 19-20*. Voor de aanwezigheid van edelsmeden in het Sint-Lucasgilde, zie: Schlugleit, *De Antwerpse goud- en zilversmeden, 195*.

21 C. Vandenbroeke, ‘Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese, 14de-20ste eeuw’, in: I. Devos en T. Lambrecht (red.), *Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden* (Gent 2004) 157-171, 168.

leslokaal.²² De overgang van deze particuliere tekenschool naar een academie houdt verband met ontwikkelingen binnen de ambachtswereld. Verschillende corporaties, de metselaars en timmerlieden op kop, streefden vanaf 1749 naar het intrekken van het preferentierecht voor lokale arbeidsknechten.²³ Dit resulteerde uiteindelijk in 1756 in de vrijheid voor diverse ambachtsmeesters om ‘in het werck te nemen ende te amploieren soo daenighe kneghten als sij sullen oordeelen bequaem’, ongeacht hun herkomst.²⁴

De oprichting van de Gentse academie, met steun van de lokale overheid, kan in die zin worden gesitueerd in het kader van bredere herstructureringen op de arbeidsmarkt. Terwijl ambachtsmeesters behoefte hadden aan hoogopgeleid personeel, verloor de corporatieve opleiding haar monopolie. Dit valt ook mooi af te leiden uit het rekwist van Marissal aan de schepenen van de keure uit 1751. Marissal argumenteerde immers dat het ‘in alle plaetsen en steden favorable is als wanneer men aldaer publiquelijck en voor eenijder gaeding hebbende leert ende aenwijst het teecken en in figure als in architecture voor differente ambachten als bij exempel metsers, timmerlieden, beelthouders, schrijwerckers, gaut ende silversmeden’. Naast liefhebbers behoorden individuen uit de ambachtswereld duidelijk tot het doelpubliek van deze nieuwe instelling.²⁵

Over de ontwikkeling van de academie gedurende de eerste twee decennia van haar bestaan is wegens het gebrek aan bronnenmateriaal helaas nauwelijks iets gekend. Een grootschalige reorganisatie van de academie na het overlijden van Marissal in 1770 had een gunstig effect. Tot dan had de instelling ‘mediocrement répondu à l’objet de son institution’, in hoofdzaak vanwege een gebrek aan fondsen. De nood drong zich op om de academie ‘une forme plus solide et plus durable’ te geven. Dit geschiedde door de instelling van een nieuwe bestuursorganisatie en het opstellen van een nieuw reglement.²⁶ Verder verdeelde men de academie onder in drie scholen, elk bestaande uit twee klassen. In de eerste school onderwees men de leerlingen de beginselen van de figuur, in de tweede tekende men naar het leven of het model en leerde men modeleren en boetseren en in de derde school stonden de architectuur in het algemeen en de vijf architecturale ordes (Dorische, Ionische, Korinthische, Toscaanse en Composiete orde) in het bijzonder op de agenda.²⁷

Edelsmeden in de kunstacademie

Volgden de Gentse leerling-edelsmeden les aan de academie en, zo ja, in welke mate? De reconstructie van het leerlingenbestand van de Gentse academie is echter niet evident. Een leerlingenregister voor de achttiende eeuw is immers niet bewaard. Toch bestaat er een mogelijkheid om inzicht te krijgen in de identiteit van de academiestudenten voor de periode 1770-1800. Bij de hervormingen in 1770 legde het bestuurscollege

22 E.K.J. Van de Vivere, P.L. Spruyt, *Historie en inrichting der Koninglycke akademie van teeken-, schilder- en bouwkunden, opgerecht binnen de stad Gent* (Gent 1794) 3; SAG, Archief Academie Schone Kunsten [verder ASK], inv. nr. 287, Koninklijke academie: aantekeningen verzameld door Edm. de Vriendt.

23 SAG, Houtbrekers en timmerlieden, inv. nr. 190⁺-2, Resolutieboek (1699-1750), 13 september 1749.

24 Ibidem, inv. nr. 190⁺-3, Resolutieboek (1750-1772), 16 maart 1756.

25 SAG, ASK, inv. nr. 546, Register van de steunleden van de Academie 1751-1766, folio 2r^o.

26 De aanstelling van een griffier kwam de overleving van het bronnenmateriaal ten goede. SAG, ASK, inv. nr. 4 A3, Reglement voor de Academie van Gent (28 mei 1770). Dit document werd niet toevallig opgesteld in het Frans. Het is namelijk een uittreksel uit de vergadering van de financiële beschermheren van de academie, die vaak uit de hoogste adellijke kringen afkomstig waren.

27 SAG, ASK, inv. nr. 4 D2, Verslag van de generale vergadering van de Academie (16 juni 1770).

vast dat de studenten voortaan elke twee jaar ‘om prijs’ dienden te tekenen. Via deze wedstrijden hoopte men de leerlingen aan te sporen om zich in de kunsten te perfectioneren. Daarenboven vermeldde men uitdrukkelijk dat leerlingen die weigerden om prijs te tekenen voortaan de toegang tot de academie werd ontzegd.²⁸ De uitslagen van deze wedstrijden zijn bewaard gebleven.²⁹ Doordat de wedstrijden slechts om de twee jaar plaatsvonden, is het echter mogelijk dat studenten die slechts één jaar de academie frequenteerden niet voorkomen op deze lijsten. Wel ben ik erin geslaagd via ander bronnenmateriaal de prijzenregisters aan te vullen en (voor de periode na 1770) zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren. Enkel voor de tweede helft van de jaren 1780 bestaat er geen bron ter aanvulling van de wedstrijduitslagen.

Het aldus gereconstrueerde leerlingenbestand werd vervolgens gekoppeld aan het leerlingenregister van het ambacht der edelsmeden in Gent.³⁰ De berekening en de analyse starten bij het eerste individu dat zowel in de namenlijsten van het ambacht als de academie terug te vinden is.³¹ 49 van de 95 leerling-edelsmeden uit de periode 1767-1796, oftewel ruim 50 procent, frequenteerde de academie.³² De academie bleek dus meer dan een toevallige passage in de carrière van een goud- of zilversmid. Wij zullen de professionele en academische carrière van deze 49 individuen hieronder verder volgen.

Het aanleren van tekenvaardigheden aan de academie gebeurde stapsgewijs. In een eerste fase diende de leerling te tekenen naar prenten en tekeningen (‘printen klas 2’). Centraal hierbij stond het verwerven en het beheersen van het spel van licht en donker. Vervolgens mocht de leerling oefenen naar schilderijen (‘printen klas 1’). De voornaamste doelstellingen hierbij waren het onder de knie krijgen van werken op schaal en van het natuurgetrouw weergeven van de afgebeelde elementen. De meest getalenteerde leerlingen konden zich vervolgens verder bekwamen door het tekenen naar beelden (‘plaasterklas’). Naast een inleiding op het tekenen naar het leven bood deze fase de studenten de mogelijkheid zich meester te maken van de verschillende invalshoeken van waaruit men een kunstwerk kon bekijken. Uiteindelijk bestond het eindstadium van deze trapsgewijze opleiding uit het tekenen naar het leven (‘klas naar het leven’).³³

Tabellen 1 en 2 geven een mooi overzicht van de academische opleiding die edelsmeden volgden. De meeste goud- en zilversmeden begonnen hun opleiding aan de academie in de laagste klas in het tekenen naar prenten (printen klas 2). De leerlingen verwierven de basisprincipes van het tekenen van figuren, een vaardigheid die bij het maken van nieuwe ontwerpen een surplus kon betekenen. Deze kwaliteit bleek tevens nuttig om carrière te maken in het gilde. De aspirant-meester diende namelijk een meesterproef te vervaardigen. Dit toelatingsexamen bestond in de achttiende eeuw uit

28 SAG, ASK, inv. nr. 4 A4, Reglement van de Academie van schilder- en bouwkunde van Gent (16 juni 1770).

29 SAG, ASK, inv. nr. 327, Register van de prijzuitreikingen 1772-1792; SAG, ASK, inv. nr. 449, Wedstrijden van de Academie van Gent, 1772-1800.

30 SAG, Goudsmeden, inv. nr. 182-3, Register goudt en silversmeden 1650/1796.

31 Met name Francies de Rinck. Hij werd als leerjongen genoteerd in het ambacht in 1767.

32 De studentenpopulatie werd gereconstrueerd voor de periode 1770-1800. Leerling-edelsmeden die de academie voor de eerste maal frequenteerden na 1800 worden ingedeeld in de groep ‘niet aanwezig’. De laatste leerjongen in het edelsmedenambacht werd opgeschreven in 1796.

33 P. Spruyt, *De beginselen der teeken-konst, behelzende de maniere om te teekenen na printen, teekeningen, schilderyen, plaester ende het leven ofte model* (Gent z.j.) 37-38. (gedrukt bij P.F. de Goesin; Collectie Universiteitsbibliotheek Gent)

Tabel 1: Aantal wedstrijden aan de academie waarin leerjongens van het goud- en zilversmedenambacht participeerden (1770-1800)

Aantal wedstrijden	Aantal leerjongens
Geen	10
Eén	19
Twee	12
Drie	6
Vier	2

(Bron tabel 1: SAG, ASK 449-450)

Tabel 2: Soort wedstrijden aan de academie waarin leerjongens van het goud- en zilversmedenambacht participeerden (1770-1800)

Soort wedstrijden	Aantal leerjongens
Printen Klas 2	20
Printen Klas 2, gevolgd door Printen Klas 1	10
Printen Klas 2, gevolgd door Printen Klas 1 en Plaasterklas	1
Printen Klas 2, gevolgd door Architectuur	1
Printen Klas 1	6
Plaasterklas gevolgd door Klas naar het Leven	1
Geen wedstrijden	10

(Bron tabel 2: SAG, ASK 449-450)

het produceren van een gebruiksvoorwerp ‘het welke daegelycx in usantie is’. Vooraf diende de kandidaat zelf een tekening of een schets uit te werken op basis waarvan hij het voorwerp vervaardigde.³⁴ Het ambachtsgilde der edelsmeden volgde de algemene evolutie binnen de andere ambachten dus niet. Ondanks het belang van productinnovatie, testten de meeste ambachtsproeven louter of de kandidaat-meester in staat was het product te vervaardigen, en niet of hij het ook daadwerkelijk kon ontwerpen. Steeds meer werkten kandidaat-meesters naar modellen of tekeningen die door anderen werden gemaakt, wat niet het geval was bij de edelsmeden.³⁵ In een veranderend consumptieklimaat werden ontwerpvaardigheden van edelsmeden ook aan een test onderworpen.

Een achttiende-eeuwse gedrukte tekencursus maakt duidelijk dat het afbeelden van alledaagse gebruiksvoorwerpen, zoals kannen, deel uitmaakte van de basisopleiding in het tekenen aan de Gentse academie aan het einde van de achttiende eeuw. Het gaat om

³⁴ SAG, SN, inv. nr. 156-7, Register beantwoordingen van de neringen over hunnen oorsprong, p. 235.

³⁵ B. De Munck en D. Dendooven, *Al doende leert men. Leertijd en ambacht in het Ancien Régime*, (Brugge 2003).

⁴² Voor de Gentse schrijnwerkers, onder meer: SAG, Schrijnwerkers, inv. nr. 190²-10, Rekeningen (1738-1769/1770), Rekeningen 1760/1761 en 1767/1768.

Afbeelding 1: Schets van een kan. P. Spruyt, *De beginselen der teeken-konst ...* (Gent z.j.) tab. II, fig. 7.

Afbeelding 2: Modeltekening voor een koffiekkan, 1767. STAM, Stadsmuseum Gent, inv.nr. 645.

Afbeelding 3: Chocoladekan François Rielandt, 1772. D. Marechal (red.), *Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst* (Brugge 1993) 319.

het leerboek *De beginselen der teeken-konst* van de hand van Philippe Lambert Joseph Spruyt (1727-1780), professor in de tekenkunst aan de Gentse academie sinds 23 april 1770.³⁶ Een tekening van een kan (afbeelding 1) deed dienst als didactisch materiaal gedurende de eerste lessen in printen klas 2 en diende als oefening om mooie kromme lijnen met een vaste hand te leren tekenen. Bij het ontwerpen kwam dit uiteraard van pas. De lesgever schonk bovendien aandacht aan de verhouding van de verschillende onderdelen van de kan.³⁷ De relevantie voor de aspirant-edelsmid blijkt duidelijk uit afbeelding 2. Deze afbeelding stelt het ontwerp voor van een getorste rococo-koffiekkan. P. J. Dupret tekende dit model in 1767, voorafgaand aan de vervaardiging van zijn toelatingsproef tot het meesterschap in het Gentse ambacht van de goud- en zilversmeden.

Uiteraard kwamen de aangeleerde vaardigheden ook later in hun carrière van pas. Afbeelding 3 toont een chocoladekan van de Brugse edelsmid François Rielandt uit 1772.³⁸ De gelijkenissen met de Gentse tekening zijn treffend: de bewerkte krulpootjes, de getorste dubbele ribben en de zogenaamde schenksneb in de vorm van een dolfin-kop. Dit laat toe te concluderen dat edelsmeden dergelijke voorwerpen ook effectief vervaardigden. Daarenboven lijkt het duidelijk dat Rielandt kon beschikken over de Gentse tekening bij de vervaardiging van de chocoladekan. Dit wijst erop dat model-

³⁶ T. De Doncker, *Gentse kunstenaars – Eenheid en diversiteit. Socioaaleconomische studie op basis van een prosopografisch onderzoek* (Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 2007) III, 220-223.

³⁷ Spruyt, *De beginselen der teeken-konst*, 7-10.

³⁸ D. Marechal (red.), *Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst* (Brugge 1993) 319. Bij Vanderkindere werd in de veiling van 15 tot 17 mei 2001 een koffiekkan van Rielandt aangeboden uit 1768, die zeer verwant is met deze chocoladekan. De koffiekkan sluit qua datering nauwer aan bij de ontwerptekening, en vertelt bijgevolg iets over de snelle circulatie van modellen tussen stedelijke centra.

len circuleerden tussen verschillende stedelijke centra en dat niet alle meesters hun toevlucht namen tot hun eigen tekenvaardigheden, wat het belang van de academie enigszins nuanceert.³⁹

Na het tekenen om prijs verdween van de meeste studenten elk spoor in de academie. Een deel van de goud- en zilversmeden koos ervoor om na de basisklas wel de meer gevorderde tekenopleiding printen klas 1 te doorlopen en deel te nemen aan de wedstrijd. Uitzonderlijk startten leerlingen meteen in de eerste klas. Deze studenten vulden echter enkel de vrijgekomen plaatsen in, een praktijk die meermaals voorkwam.⁴⁰ Met bekwaamheid had dit weinig te maken. De overgrote meerderheid (46 op 49, oftewel 93,9 procent) van de edelsmeden staakte hier de academische lessen. Slechts uitzonderlijk oefende men verder naar het plaaster en het leven, zoals in het geval van Florentinus de Rinck. De Rinck beschikte ontegensprekelijk over artistiek talent en maakte uiteindelijk carrière als schilder in plaats van edelsmid.⁴¹ Alternatieve trajecten aan de academie kwamen binnen de bestudeerde populatie maar heel zelden voor. De competenties nuttig voor de professionele carrière leek men dus in de eerste fasen van de tekenopleiding te verwerven. De verdere, sterk kunstgerelateerde vorming – met inbegrip van het boetseren – liet men links liggen.

De kunstacademie en het ambacht

Hierboven werd betoogd dat individuen die zich zowel in het ambacht als aan de academie inschreven, dezelfde lessen volgden. Ze deden dit echter niet altijd op hetzelfde moment. Men kon de academische opleiding zowel voor, tijdens als na de gildeopleiding volgen. Het starten van de academische opleiding gelijktijdig met of na de leertijd op de werkvloer lijkt het normale, logische patroon (65,3 procent). Het organiek reglement van 1770 vermeldt dat het frequenteren van de academie voorbehouden is aan personen die een schriftelijke verklaring van goed gedrag konden voorleggen aan het bestuur van de academie. Het doel was onruststokers en kwajongens met een slechte reputatie binnen de stad in het belang van de reputatie van de academie bij voorbaat uit te sluiten. Dit certificaat diende te zijn ondertekend door de pastoor of de meester onder wiens hoede men werkte. Deze praktijk toont duidelijk aan dat leerknappen, en meer dan waarschijnlijk ook gezellen, deel uitmaakten van het doelpubliek van de academie. Beide opleidingen waren trouwens combineerbaar, aangezien de academie enkel in avondonderwijs voorzag.⁴² De vorming op de werkvloer bij gildemeesters bestond in hoofdzaak uit het geleidelijk aan overnemen van steeds meer gecompliceerde en gedifferentieerde taken, die de meester zelf diende uit te voeren voor de opdracht die hij had ontvangen of voor het voorwerp dat hij vervaardigde. Het aanleren van tekenvaardigheden aan leerknappen was vermoedelijk een te tijdrovende bezigheid. Dit droeg immers weinig tot niets bij aan de onmiddellijke productiecijfers van het atelier. Voor het aanleren van nieuwe ontwerpen en het zelf leren vervaardigen van ontwerpen, bood de academie een mogelijk alternatief.

³⁹ Er circuleerden eveneens tekenhandboeken voor edelsmeden, zie: J. Tump, *Ambachtelijk geschoold. Haarlemse en Rotterdamse ambachtlieden en de circulatie van technische kennis, ca. 1400-1720* (Ongepubliceerde dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2012) 213.

⁴⁰ SAG, ASK, inv. nr. 4 D45, Verslag van de algemene vergadering van de Academie (11 juni 1772).

⁴¹ Bevolkingsarchief Gent, Overlijdensboek 68 – Akte 326.

⁴² SAG, ASK, inv. nr. 4 A4, Reglement van de Academie van schilder- en bouwkunde van Gent (16 juni 1770).

Ongeveer een derde van de onderzoekspopulatie vertoefde echter eerst aan de academie, alvorens de stap te zetten naar het gilde. Dit patroon is merkwaardig en niet te verklaren aan de hand van de opgelegde minimumleeftijd door de instellingen. Men diende minstens twaalf jaar te zijn om de academie te mogen frequenteren.⁴³ De minimumleeftijd voor leerjongens in het goudsmedengilde was niet wettelijk bepaald, maar wanneer de aspirant de leeftijd van twaalf jaar bereikte, werd hij in staat geacht om een ambacht te leren.⁴⁴ Het reglement van de Ieperse edelsmeden uit 1755 legde vast dat leerjongens tussen tien en twintig jaar oud moesten zijn.⁴⁵ Met andere woorden, bij het bereiken van de leeftijd van twaalf jaar had men de keuze om toe te treden tot het ambacht en/of de academie.

In de meeste gevallen viel de keuze voor de academie nauwelijks enkele jaren voor de stap naar het gilde werd gezet. Op het moment van toetreding tot de academie wist men vermoedelijk al vrij zeker welke professionele richting men later zou uitgaan. Het feit dat leerlingen die eerst in de academie opdoken en pas later in het ambachtsgilde van de edelsmeden geen andere academische opleiding volgden dan individuen die zich eerst in het gilde aanmeldden en pas later de stap naar de academie zetten, bevestigt deze hypothese. Verschillende leerjongens die eerst opdoken in de academie en zich in de daaropvolgende jaren inschreven in het ambachtsgilde als leerjongen bij hun eigen vader versterken dit vermoeden. Hun professionele toekomst was reeds uitgestippeld voor hun intrede in de academie. Een deel van de populatie zag de academie bijgevolg als een mogelijke introductie in het vak. Men leerde de eigen talenten, kwaliteiten en vaardigheden kennen, men leerde omgaan met een sterk gereguleerd regime, men leerde werken onder gezag, men leerde zichzelf te verbeteren en men leerde omgaan met concurrentie. Dergelijke vaardigheden, naast het onder de knie krijgen van de tekenkunst en het op de hoogte blijven van de recente mode, kwamen een toekomstige leerjongen goed van pas. De academie was hiervoor een mogelijke leerschool. Men kon zich voorbereiden op bepaalde aspecten van het latere vak.

De tijd die men doorbracht op de academie kon dus zowel vóór, gelijktijdig, als na de leertijd in het ambachtsgilde vallen, maar hield er alleszins verband mee. Een belangrijk gevolg van de variatie aan trajecten is dat het profiel van de studenten aan de academie danig kon verschillen. Het ambachtswezen bezat van oudsher een sterk hiërarchische structuur. Binnen elke ambachtsgilde waren vier sociaaljuridische niveaus te onderscheiden met specifieke rechten en plichten. In opklimmende volgorde betrof het de leerjongen, de knecht of gezel, de meester en het bestuurslid.⁴⁶ Binnen de academie gold deze traditionele vierdeling niet langer. Zo startte Joannes Barthel zijn ambachtelijke opleiding in 1775. Vijf jaar later, in 1780, verwierf hij de meestertitel. In 1786 dook diezelfde Barthel op in de wedstrijdutslagen van printen klas 2. Barthel volgde dus de opleiding aan de academie, terwijl hij reeds de meestertitel in zijn bezit had en professioneel actief was. Voor Barthel was de academie mogelijk een plaats van bijscholing

43 SAG, ASK, inv. nr. 4 A122: Reglementen van de Koninklijke Academie van de stad Gent (3 november 1777).

44 R. De Jager, 'Meester, leerjongen, leertijd. Een analyse van zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse leerlingencontracten van kunstschilders, goud- en zilversmeden', *Oud Holland* 104:2 (1990) 69-111, 70; L. Hesselink, 'Goud- en zilversmeden en hun gilde in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', *Holland* 31:3 (1999) 127-147, 130.

45 Universiteitsbibliotheek Gent [verder UBG], Vliegende Bladen [verder VB], inv. nr. I.O.15, Orfèvre.

46 J. Dambruyne, 'De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)', in: C. Lis en H. Soly (red.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 51-105, 52.

voor vaardigheden die in een professionele omgeving welkom waren. Hier kon hij als technisch volleerd ambachtsmeester in contact komen met nieuwe ornamenten, modellen en versieringstechnieken en er zich verder in bekwamen. De academische opleiding bleek echter opnieuw niet noodzakelijk om carrière te maken.

De kunstacademie en de markt voor fatsoen

Edelsmeden waren sterk onderhevig aan de grillen van de mode. Smaakveranderingen resulteerden immers in de vraag naar – en de productie van – relatief goedkope voorwerpen, die vaak te klein waren om te merken (bijvoorbeeld oorbellen).⁴⁷ De decoratieve motieven volgden de evolutie van de regence-, rococo- en classicistische stijlen.⁴⁸ Vooral in het burgerlijk zilver in de achttiende eeuw werden deze verfraaiingsmotieven met zeer veel smaak en virtuositeit toegepast.⁴⁹ Ook het aanpassen van juwelen aan de veranderende mode kwam frequent voor.⁵⁰ Klanten voorzagen de edelsmid van een oud stuk zilver, waarmee hij aan de slag moest. Hij diende dit om te smelten en te verwerken tot eenzelfde object, voorzien van de meest modieuze verfraaiing.⁵¹

Het beheersen van deze nieuwe trends vormde een bepalende factor in de omzet die goud- en zilversmeden konden maken. Zilver was een kapitaalvast edelmetaal, maar de afwerkingsgraad kon voor een verschil in waarde van zilveren voorwerpen zorgen. Uit onderzoek naar tafelgewoonten van achttiende-eeuwse Gentse families blijkt dat zilveren lepels van het ‘oudt fatsoen’ in boedelbeschrijvingen minder duur geschat werden dan lepels ‘van het nieuwer fatsoen’.⁵² Aan lepels in de oude stijl hechtte men minder waarde wegens hun ouderwets versieringspatroon. Rekeningen van edelsmeden maken een onderscheid tussen enerzijds de prijs van de grondstof en anderzijds de prijs van het fatsoen, of het verschil tussen de zilverwaarde en de prijs van het eindproduct. Bij eenzelfde bestelling op hetzelfde moment kon bij eenzelfde edelsmid de prijs van het fatsoen enkel verschillen door het ontwerp van de voorwerpen – en de bijhorende arbeidsduur. Voor een kleine bestelling van zes lepels en zes vorken kon dit al snel oplopen tot vijf procent van de totaalprijs.⁵³ Met een goed uitgevoerde, modieuze gravering was zelfs nog veel meer te verdienen.⁵⁴ Dit onderstreept het belang van het ontwerp en van de kennis van decoratieve motieven voor edelsmeden om vlot in te spelen op de behoeften van hun klantenkring.

Indien goudsmeden een kans wilden maken op de markt, dienden zij dus op de hoogte te blijven van de nieuwste ontwikkelingen en ontwerpen. Ambachtsgilden vonden dit echter niet steeds een prioriteit. In een poging de ambachten te rationaliseren riep de overheid in het midden van de achttiende eeuw op de ‘oude preufstukken tot het bekomen den vrijdom [...] die door de veranderingen van den tydt, de moden

47 De Munck, ‘Skills, trust, and changing consumer preferences’, 224.

48 P. Baudouin, P. Colman en D. Goethals, *Orfèvrerie en Belgique. Zilver in België. Zilver in Belgium. 1500-1800* (Brussel 1998) 47-49.

49 E. Dhanens, ‘Edelsmeedkunst’, in: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur* (Gent 1975) II, 251.

50 M. Pointon, ‘Jewellery in eighteenth-century England’, in: Berg en Clifford (red.), *Consumers and luxury*, 132.

51 UBG, VB, inv. nr. II.O.8, Orfèvre.

52 C. Terryn, Eenvoud en delicatesse: norm en realiteit van de 18de-eeuwse tafelgewoonten (Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1986) I, 127.

53 UBG, VB, inv. nr. IV.O.5, Orfèvrerie (bestellingen bij edelsmid Paulus in 1777-1778: lepels en vorken aan 3 schellingen 5 groten en aan 5 schellingen groten voor het fatsoen per stuk).

54 UBG, VB, inv. nr. II.O.8, Orfèvre (bestelling bij edelsmid J. Roelants in 1805).

en de gousten van de menschen van eynige ofte geene utiliteyt en zijn' dringend bij te sturen.⁵⁵ Blijkbaar vonden de ambachtsgilden het zelf niet nodig hun proefstukken aan de nieuwe smaak aan te passen.⁵⁶ Ook ambachtslieden zelf liepen niet noodzakelijk voorop. De tingieters weigerden bijvoorbeeld tinnen terrines te vervaardigen, omdat zij voor dit nieuwmodisch voorwerp een nieuwe, dure vorm moesten laten vervaardigen. Dit was niet rendabel aangezien deze producten maar een beperkte afzetmarkt hadden.⁵⁷ De goud- en zilversmeden waren zich schijnbaar meer bewust van de evoluties bij het koperspubliek. Er bestond een grote vrijheid voor de productie van een proefstuk. De aspirant-meester diende geen verouderd voorwerp te fabriceren. Binnen het nieuwe consumptieklimaat zouden die spullen immers geen afzet vinden, wat wegens de prijs van de grondstof een groot kapitaalsverlies impliceerde.

Kortom, in een periode waarin binnen het ambacht ontwerpvaardigheden slechts uitzonderlijk werden aangeleerd, leek de academie een oplossing te bieden. Deze instelling volgde immers de diverse stijlveranderingen op de voet. Twee aspecten speelden hierbij een belangrijke rol, met name het gespecialiseerde professorenkorps en de aankooppolitiek van de academie. Professoren aan de academie beschikten over een uitgebreid boekenbestand gericht op architectuur, bouwkunde en toegepaste kunsten.⁵⁸ Het onderwijs werd bijgevolg verstrekt door experts. De academie zorgde bovendien zelf voor een continue uitbreiding en het up-to-date houden van het studiemateriaal (boeken, plaasteren modellen, tekeningen, enzovoort). In het eerste jaar na de hervormingen van 1770 verrijkte men de collectie met plaasteren figuren uit Brugge en Antwerpen. Het jaar nadien schafte men ook te Amsterdam een verzameling plaasteren objecten aan. In 1771 betaalde de academie bovendien voor verschillende exemplaren van het werk van Jean-François de Neufforge.⁵⁹ De Neufforges *Recueil élémentaire d'architecture* (1757) speelde een fundamentele rol in de definitieve inburgering van de klassieke architectuurcultuur in de Zuidelijke Nederlanden. Dit werk verzorgde de vorming van een volledige generatie ambachtslui en architecten en liet tegelijkertijd een reeds gevestigde generatie toe om zich bij te werken.⁶⁰ Met andere woorden, les volgen aan de academie betekende een quasi onbeperkte toegang tot diverse, vaak vernieuwende, decoratieve motieven. Zoals de chocoladekan van Rielandt mooi illustreert, circuleerden er tevens modellen in en tussen steden.

Het belang van tekenvaardigheden voor een professionele carrière

De meerwaarde van een academische opleiding voor edelsmeden lijkt evident en lijkt ook bevestigd te worden door de hoge participatie van edelsmeden in de academie. Toch blijft de vraag of studenten die de academie frequenteerden een grotere kans hadden om carrière te maken als edelsmid. Om een bevredigend antwoord te bieden op

55 SAG, SN, inv. nr. 156-11, Staten en inventarissen van 42 neringen en gildens, met index (1787), gedrukt stuk 1760.

56 Zie daarvoor ook B. De Munck, *Technologies of Learning. Apprenticeship in Antwerp from the 15th century to the end of the ancien régime* (Turnhout 2007) 68-74.

57 Terry, *Eenvoud en delicatesse*, I, 100.

58 H. Coppejans-Desmedt en J. Huyghebaert, 'Het departement van de Schelde', in: H. Hasquin (red.), *Het culturele leven in onze provincies onder Frans Bewind* (Brussel 1989) 115-133, 124.

59 SAG, Académie de dessin, peinture et architecture, inv. nr. 200^a-2, Rekeningen (1771-1793).

60 D. Van de Vijver en K. De Jonge, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)* (Leuven 2003) 55.

deze vraag werd voor de leerling-edelsmeden uit de periode 1767-1796 onderzocht wie carrière maakte als edelsmid.⁶¹ Met carrière maken wordt hier bedoeld het registreren van een eigen meestermerk en/of het minstens gedurende een periode van het leven professioneel actief zijn als edelsmid.

In een eerste fase werden de carrièrekansen van leerjongens uit het edelsmedenambacht die een academische opleiding hadden doorlopen afgewogen ten opzichte van leerjongens uit hetzelfde ambacht die geen academische opleiding hadden gevolgd (tabel 3). De carrièrekansen van academici lagen licht hoger dan die van niet-academici. Een duidelijke trend tekent zich echter niet af.

Tabel 3: Kans dat een leerjongen uit het goud- en zilversmedenambacht carrière maakte als edelsmid na het al dan niet doorlopen van een academische opleiding (in absolute cijfers en percentages)

	Carrière als edelsmid		Geen carrière als edelsmid		Carrière onbekend	
Academici	25/49	51,02	20/49	40,82	4/49	8,16
Niet-Academici	20/46	43,48	20/46	43,48	6/46	13,04

In een volgende fase werd gekeken of andere variabelen een rol speelden in de carrièrekansen van edelsmeden. De familiale achtergrond van de leerjongens binnen het edelsmedenambacht kwam het eerst aan bod. De ambachtelijke opleiding in het vervaardigen van gouden en zilveren voorwerpen vond vaak plaats in een familiale sfeer, waarbij het meesterschap werd doorgegeven van vader op zoon.⁶² De verplichting dat de leerlingen ‘woonyng’ dienden te houden bij hun leermeester werkte het familiale karakter van het ambacht verder in de hand.⁶³

Uit tabel 4 blijkt dat leerlingen die hun opleiding kregen binnen een familiaal kader allesbehalve een grotere kans maakten om carrière te maken als edelsmid. Deze Gentse cijfers lijken de conclusie van De Munck voor het vroegmoderne Antwerpen te bevestigen. Hij constateerde enerzijds dat niet-meesterszonen zich registreerden als leerjongen met als doel carrière te maken binnen het ambacht. Zij streefden een positie van knecht of meester na. Anderzijds stelde hij een verschuiving vast binnen de huishoudstrategieën. In het algemeen reserveerden vaders hun opvolging steeds meer voor één zoon, vaak de oudste, en niet voor meerdere zonen.⁶⁴ Edelsmeden in Gent plaatsten wel meerdere zonen in de wachtkamer, vermoedelijk om de kans op successie hoog te houden. Indien één van de zonen de officiële leertermijn had doorlopen, dienden zijn broers uit te kijken naar een alternatieve (ambachts)carrière, tenzij het atelier van de vader meerdere werklieden kon gebruiken en onderhouden. Wellicht verklaart dit ten

61 Met behulp van: J. Casier, *Les orfèvres flamands et leurs poinçons XVe-XVIIIe siècles : reproduction des plaques originales conservées au musée d'archéologie de Gand* (Gent 1914); T. De Doncker, 'Ambachtsregisters als bron voor de genealogie: de 18de-eeuwse Gentse leerlingenlijst van de edelsmeden', *Vlaamse Stam* 48 (2012) 213-224; W. Nys, *Waes Zilver 1700-1869* (Antwerpen 2007); C. Vandenbussche, J.-J. Van Ormelingen en J. Van Damme, *Biografisch lexicon van de Gentse edelsmeden uit de 17de en 18de eeuw* (Gent 2012); W. Van Dievoet, *Algemeen repertorium van de edelsmeden en van de merken van edelsmeedwerk in België, II: 1798-1942* (Brussel 2010). Daarnaast werd gebruik gemaakt van akten van de burgerlijke stand, volkstellingen en de *Wegwijzer van Gent* voor de periode 1770-1820.

62 Dhanens, 'Edelsmeedkunst', II, 251.

63 SAG, SN, inv. nr. 156-7, p. 234.

64 De Munck, *Technologies of learning*, 194-195.

dele de lage kans op succes voor meesterszonen. Omgekeerd had de familiale achtergrond van een leerjongen-edelsmid geen invloed op het al dan niet frequenteren van de academie: 25 meesterszonen en 24 niet-meesterszonen frequenteerden de academie, 22 meesterszonen en 24 niet-meesterszonen deden dit niet.

Tabel 4: Kans dat een leerjongen uit het goud- en zilversmedenambacht carrière maakte als edelsmid indien zijn vader al dan niet actief was als edelsmid (in absolute cijfers en percentages)

	Carrière als edelsmid		Geen carrière als edelsmid		Carrière onbekend	
Meesterszonen	18/47	38,30	26/47	55,32	3/47	6,38
Niet-Meesterszonen	27/48	56,25	14/48	29,17	7/48	14,58

Edelsmeden stonden in de vroegmoderne periode bekend om hun sterke mobiliteit. Ook in Gent hield men duidelijk rekening met de aanwezigheid van niet-Gentse edelsmeden. Eén van de bepalingen van het ambachtsgilde legde immers vast dat allochtone meesters die zich in Gent vestigden nog een leerperiode van één jaar dienden te doorlopen. Niet-meesters van vreemde afkomst, moesten een leertijd van drie in plaats van vier jaar vervolmaken.⁶⁵ Daarom werd de kans dat een leerjongen van het Gentse edelsmedenambacht carrière maakte als edelsmid gelinkt aan zijn geboorteplaats (tabel 5). Een opvallende trend valt te ontwaren: niet-Gentenaars hadden beduidend meer kans op een loopbaan als edelsmid dan Gentenaars. Niet-Gentenaars kwamen dus in hoofdzaak doelbewust en vaak met de nodige professionele bagage – en eventueel het nodige kapitaal – naar Gent om een carrière als edelsmid uit te bouwen. Zij doorliepen de leerjaren om in regel te zijn met de ambachtsvoorschriften.

Tabel 5: Kans dat een leerjongen uit het goud- en zilversmedenambacht carrière maakte als edelsmid in relatie tot zijn geboorteplaats (in absolute cijfers en percentages)

	Carrière als edelsmid		Geen carrière als edelsmid		Carrière onbekend	
Leerjongens geboren in Gent	23/54	42,59	28/54	51,85	3/54	5,56
Leerjongens niet geboren in Gent	21/27	77,78	5/27	18,52	1/27	3,70

Noot: van 14 van de 95 leerjongens of 14,74 procent is de geboorteplaats onbekend.

Indien het profiel van de niet-Gentse leerjongens nauwkeuriger wordt geanalyseerd, valt trouwens op dat deze groep in hoofdzaak bestaat uit niet-meesterszonen (18 ten opzichte van 9) en dat ze in de overgrote meerderheid van de gevallen (19 ten opzichte van 8) de academie niet frequenteerden. Welke opleiding ze in hun geboortestreek genoten, is helaas moeilijk te achterhalen. Het is zeker dat sommigen reeds lessen gevolgd hadden in een academie in de buurt van hun geboorteplaats vooraleer ze neerstreken in Gent. Pierre Joseph Jacques Tiberghien (°Menen) bezocht bijvoorbeeld de Kortrijkse

65 De Potter, *Gent van den oudsten tijd*, II, 313.

en Antwerpse academie alvorens zich in te schrijven als leerjongen in het Gentse edel-smedenambacht. Voor deze groep niet-Gentse leerjongens was het doorlopen van de lessen minder belangrijk, aangezien zij bij hun aankomst in Gent vaak reeds beschikten over de nodige vaardigheden.

Het profiel van de groep leerjongens geboren in Gent ziet er helemaal anders uit. Deze groep was samengesteld uit 38 meesterszonen ten opzichte van 16 niet-meesterszonen en 34 academici ten opzichte van 20 niet-academici. Dit bevestigt een hierboven vermelde conclusie: meerdere zonen werden opgeleid om in de voetsporen van hun vader te treden, maar uiteindelijk kwam het atelier vaak in handen van één zoon terecht. De andere zonen dienden hun brood op een andere manier te verdienen. Vaak kwamen ze terecht in beroepen waarbij de vaardigheden die ze in de academie hadden aangeleerd, met inbegrip van modieuze designs, niet zonder waarde bleken. Andere zonen bleven immers dikwijls corporatief actief en werkten als timmerman of slotenmaker. Sommigen kozen voor een alternatieve carrière in de administratie.

Wanneer de invloeden van de familiale achtergrond en de academische opleiding op de verdere carrière van leerjongens gecombineerd worden, blijkt de impact van de academie groter. Meesterzonen die een academische opleiding doorliepen, hadden meer kans op een carrière dan meesterzonen die dat niet deden (41 procent tegenover 19 procent). Het atelier van de vader ging met andere woorden eerder over op een breder geschoolde zoon, die tevens ook de oudste zoon was. Uit de populatie leerjongens geboren in Gent werden alle broers gefilterd. Vier families werden overgehouden waarvan bij de zonen zowel individuen voorkwamen die carrière maakten als edelsmid, als zonen die dat niet deden. In drie van de gevallen maakte enkel de eerst ingeschreven leerjongen, of met andere woorden de oudste zoon, carrière. In één geval maakten twee van de vier broers carrière als edelsmid, maar ook hier betrof het de twee eerst ingeschreven zonen. In tegenstelling tot sommige van hun broers hadden de oudste zonen wel gelijkelijk een academische opleiding genoten.⁶⁶

De kunstacademie en prestige

Het grotere belang van de academische opleiding voor (oudste) meesterzonen doet de vraag rijzen of deze opleiding niet in de eerste plaats bijdroeg tot het symbolisch kapitaal in een lokale stedelijke context. Het is mogelijk dat Gentse leerjongens in een op Frankrijk gerichte samenleving gebruik maakten van een cultureel model dat overgevaaid was uit het zuiden om hun reputatie en symbolisch kapitaal te verhogen.⁶⁷ Zoals blijkt uit het hoger aangehaalde ambachtsproces kregen lokale ambachtslieden het in het midden van de achttiende eeuw steeds moeilijker om op te tornen tegen buitenstedelijke vaklui, van wie de reputatie vaak superieur was. Men kende immers een grotere marktwaarde toe aan de expertise en de vaardigheden van niet-lokale experts. Voor de Antwerpse timmerliedensector stelde De Munck vast dat onvrijen beter konden be-

⁶⁶ In één geval had de oudste zoon geen academische opleiding doorlopen. Hij werd echter ingeschreven in het edelsmedenambacht in 1769, op 19-jarige leeftijd, waardoor hij mogelijk de academie had gefrequentieerd voor 1770. Zijn jongere broer had eveneens geen academische opleiding genoten. Enkel één jongere broer op twee volgde lessen aan de academie.

⁶⁷ Over de obsessie voor de Franse cultuur, onder meer: I. Van Damme, 'Zotte verwaandheid. Over Franse verleiding en Zuid-Nederlands onbehagen, 1650-1750', in: T. Verschaffel en R. De Bont (red.), *Het verderf van Parijs* (Leuven 2004) 187-204.

Afbeelding 4: Prijsmedaillon voor een van de Academie-wedstrijden (1769). De medaillon toont drie putti: één zit voor een schildersezell en schildert 'de victorie', een ander beeldhouwt een buste en een derde tekent naar een antiek torso.

antwoorden aan verschuivingen aan de vraagzijde van de productmarkt. Werkgevers opteerden voor deze onvrije arbeiders, aangezien zij gespecialiseerder, vaardiger en moreel superieur geacht werden.⁶⁸ Voor Leuven concludeerde De Wilde eveneens dat de lokale ambachtlieden gedwongen werden hun concurrentiepositie te versterken ten opzichte van de niet-Leuvense producenten. Dit deden ze door te investeren in de ontwikkeling van technische kennis en artistieke vaardigheden, waardoor ze de perceptie creëerden dat ze konden concurreren op het vlak van *know-how* en bekwaamheid.⁶⁹ Edelsmeden geboren in Gent in het algemeen, en de oudste meesterzonen in het bijzonder, kunnen eenzelfde strategie gehanteerd hebben. Het volgen van de academische lessen kan ervoor hebben gezorgd dat de eigen positie op de arbeidsmarkt werd versterkt en gelegitimeerd.

De wedstrijden die de academie uitschreef stonden alleszins centraal in de werking van de instelling en speelden hierbij een belangrijke rol. Via deze wedstrijden onderwierp men de talenten en verdiensten van individuen aan een professioneel oordeel. Elke leerling afzonderlijk kreeg een *ranking* in vergelijking met de andere studenten van dezelfde klas. Er waren met andere woorden winnaars en verliezers. Winnaars kregen medailles en werden doorheen de belangrijkste straten van de stad gevoerd in koetsen, begeleid door het luiden van klokken en het spelen van de beiaard.⁷⁰ Bekwaamheid werd daarmee als het ware zichtbaar (en hoorbaar). Via publicaties en tentoonstellingen maakte men de uitslagen ook kenbaar aan potentiële consumenten, wat de zichtbaarheid nog versterkte.⁷¹ Op deze wijze werd lokaal symbolisch kapitaal geconstrueerd en werden vaardigheden gelegitimeerd, waardoor edelsmeden een reputatie op de lokale arbeidsmarkt uitbouwden. Deze ambachtlieden profiteerden mee van een stijgende achting voor de wereld van de kunst vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw, waarbinnen de academies een belangrijke rol speelden.⁷²

Conclusie

In de achttiende eeuw stelde de consument nieuwe eisen aan zijn aankopen. Goederen dienden mooi en trendy te zijn. Het design en bijgevolg de uiterlijke verschijning van

68 B. De Munck, 'Meritocraten aan het werk. Deregulering van de arbeidsmarkt bij de Antwerpse timmerlieden', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 87 (2004) 87-106.

69 B. Dewilde, Corporaties en confrerieën in conflict Leuven 1600-1750 (Doctoraatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 2012) 179-209.

70 SAG, ASK, inv. nr. 5 H81, Verslag prijsuitreiking academie (juni 1784).

71 SAG, ASK, inv. nr. 312, Resolutieboek 1770-1806, p. 269; *Beschryving van de Pronk-Zael met toestemming van Mijn Edele Heren Schepenen vander Keure, geopend op het Stadhuys der Stad Gent den 30 mey 1792* (Gent 1792) (gedrukt bij P.F. de Goesin; Collectie Universiteitsbibliotheek Gent).

72 C. Loir, *L'émergence des beaux-arts en Belgique. Institutions, artistes, public et patrimoine (1773-1835)* (Brussel 2004) 76-77.

producten won aan belang. Producenten dienden te beantwoorden aan deze nieuwe voorkeuren en verzuchtingen van de kopers. In een periode waarin ambachten steeds vaker het verwijt kregen oudmodisch te zijn, brachten de kunstacademies en teken scholen in verschillende Europese steden soelaas. Algemeen neemt men aan dat men met de oprichting van deze nieuwe instellingen het *design deficit* bij producerende ambachten probeerde te counteren. Over het succes van deze ondernemingen bestaat binnen de historiografie evenwel discussie.

Dit artikel is dieper ingegaan op de rol van een kunstacademie in de opleiding en de carrière van goud- en zilversmeden in Gent in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het eerste deel van het artikel heeft duidelijk gemaakt dat aspirant-edelsmeden hun professionele vorming niet beperkten tot het gilde. Meer dan 50 procent van de leerjongens van het ambachtsgilde in de periode 1767-1796 frequenteerde de academie. Gilde en academie kunnen bijgevolg maar moeilijk worden losgekoppeld van elkaar. De academische vorming bleek geen *conditio sine qua non* om carrière te maken als edelsmid – er circuleerden bijvoorbeeld modellen tussen de verschillende stedelijke centra – maar het kon een meerwaarde bieden. Leerjongens (en gezellen) vonden in de academie een leerschool voor een professionele carrière. Hun vaardigheden werden verder ontwikkeld en beoordeeld onder een strak regime. Hun toekomstige beroepsactiviteiten konden er enkel baat bij hebben. Meesters daarentegen hadden al enig professioneel succes geboekt. Hun aanwezigheid kan verklaard worden door de modebewustheid van hun koperspubliek. Ambachtsmeesters vonden in de academie bijscholing, weliswaar in een omgeving waar de traditionele ambachtshiërarchie van geen tel bleek. Het door experts verstrekte onderwijs en het sterk actuele studiemateriaal boden de edelsmid immers de kans om zijn tekenvaardigheden verder te ontwikkelen (bijvoorbeeld tekenen met de vrije hand) en om op de hoogte te blijven van de nieuwste designs.

De impact van de familiale achtergrond en van de geboorteplaats op de toekomstige carrière bleek echter doorslaggevender dan de academische opleiding. Meesterzonen en geboren Gentenaars hadden een kleinere kans om professioneel actief te zijn als edelsmid. In de achttiende eeuw werd het atelier immers steeds vaker doorgegeven aan de oudste zoon. De vaardigheden van niet-Gentenaars schatte men bovendien vaak hoger in. Om qua bekwaamheid te concurreren met buitenstedelijke leerjongens trokken Gentse leerlingen vaker naar de academie, waar naast het utilitaire aspect – de productie van vaardigheden – ook de legitimatie van vaardigheden op de agenda stond. Voornamelijk voor de oudste meesterzoon, die op termijn het atelier diende verder te zetten, leek het strategische belang van de academische lessen groot. Deze resultaten kunnen echter niet zomaar geëxtrapoleerd worden naar andere ambachten. De geografische herkomst van edelsmeden aan de Gentse academie week bijvoorbeeld sterk af van de origine van de studenten aan de Gentse academie in het algemeen.

Dit artikel geeft een aanzet tot een betere studie van de onderlinge verhoudingen tussen de corporatieve en de academische wereld. Dergelijk onderzoek is cruciaal, zowel voor een beter begrip van de stedelijke ambachtsgilden als voor een beter inzicht in het academische apparaat. Bovendien draagt dit artikel bij tot de studie van de relatie tussen producenten en consumenten tijdens de vroegmoderne periode en hoe die elkaar wederzijds konden beïnvloeden. Uiteraard blijven verschillende vragen onbeantwoord, wat de noodzaak aan verder onderzoek naar de wederzijdse relaties tussen de

ambachtsgilden en de kunstacademies duidelijk illustreert. Toekomstig onderzoek kan onder meer andere ambachtsgilden (koperslagers, loodgieters, huisschilders, timmerlieden, enzovoort) aan een gelijkaardige analyse onderwerpen. In de eerste plaats zullen bovenstaande conclusies getoetst kunnen worden via een grotere onderzoekspopulatie. Verder zal een omvangrijkere onderzoekspopulatie toelaten conclusies te trekken over bijvoorbeeld de mogelijke invloed van de academie op bestuursfuncties binnen het gilde. De relatie tussen het gilde en de academie gaat immers verder dan louter het aspect van de opleiding.

‘De in beton gegoten onwrikbaarheid van Hoog Catharijne’

Burgers, bestuurders en een projectontwikkelaar in Utrecht 1962-1973*

Inleiding

Op 20 maart 1962 presenteerde de Nederlandse projectontwikkelaar Empeo in de besloten kring van burgemeester en enkele wethouders een ontwerp voor de reconstructie van het Utrechtse stationsgebied, getiteld ‘Hoog Catharijne’. Dit ultramoderne winkel- en kantorencomplex, dat een complete negentiende-eeuwse woonwijk vervangt, werd het magnum opus van de Nederlandse stadsvernieuwing. Hoog Catharijne was een typisch product van het groei- en moderniseringsdenken van de jaren vijftig en zestig. In deze periode overwogen meerdere Nederlandse gemeenten binnenstadsreconstructies.¹ Utrecht was echter de eerste stad die hierbij ook daadwerkelijk de hulp van een grote projectontwikkelaar inschakelde.²

Projectontwikkeling was in de jaren zestig een nieuw fenomeen in Nederland.³ Het gaat hierbij om ondernemingen die in opdracht of uit eigen beweging grootschalige bouwprojecten lanceerden, om deze vervolgens in eigen beheer of door andere partijen te laten exploiteren. Hoewel onroerendgoedmaatschappijen in de negentiende eeuw ook al grond aankochten en ontwikkelden, was de schaalvergroting en toenemende complexiteit van hun naoorlogse projecten zo groot dat men kan spreken van een nieuwe bedrijfstak. De snelle opkomst van de branche in het begin van de jaren zestig was het gevolg van een toenemende vraag naar bouwproductie, de toenemende integratie van verschillende fasen in het bouwproces en de behoefte van bouwondernemingen aan continuïteit in het binnenhalen van opdrachten.⁴

In tegenstelling tot bestuurders hoefden projectontwikkelaars geen directe verantwoordelijkheid af te leggen aan de bevolking, terwijl hun opkomst parallel liep aan krachtige democratiseringstendensen. Hiermee kwam een technocratische, zakelijke benadering van de stad lijnrecht tegenover een door kritische burgers ingegeven democratischer en ‘emotioneler’ perspectief op de stad te staan. Gemeentebestuurders namen een ambivalente middenpositie in. Zij bevonden zich in de jaren zestig in een weinig benijdenswaardige situatie. Hoe moest een stad voor een geautomobiliseerde,

* Ik zou graag mijn promotoren James Kennedy, Petra Brouwer en Jan Hein Furnée en de anonieme referenten van dit artikel willen bedanken. Hun commentaar was uitermate nuttig, ook voor het verdere verloop van het promotieonderzoek dat ten grondslag ligt aan deze bijdrage.

1 Ik hanteer hier de notie van reconstructie zoals die in de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening uit 1966 door het Rijk is uitgewerkt. Modernisering van verkeers- en vervoersvoorzieningen en de versterking van de sociale en economische centrumfunctie van de stad, oftewel cityvorming, stonden hierin voorop. Zie: W. Zonneveld, *Conceptvorming in de ruimtelijke ordening. Encyclopedie van planconcepten* (Amsterdam 1991) 192.

2 H. van der Cammen en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk* (Alphen aan den Rijn 2000) 188.

3 M.C. Oude Veldhuis, D.A. Rompelman en J. Fokkema (red.), *Neprom 1974-2000. Werken aan ruimtelijke ontwikkeling* (Voorburg 2000) 27.

4 *Ibidem*, 34.

postindustriële economie worden gepland, wanneer diezelfde economie de fysieke vorm van de bestaande stad bedreigde? Empeo gaf in 1962 met Hoog Catharijne een kloek antwoord op deze vraag. De projectontwikkelaar was een volle dochter van het in de jaren zestig snel groeiende Utrechtse bouwbedrijf Bredero, dat de jaaromzet tussen 1960 en 1970 van 82 naar 358 miljoen gulden zag stijgen.⁵ Het bedrijf controleerde bij Hoog Catharijne het gehele ontwikkelingsproces: conceptie, uitvoering en exploitatie. Alle stappen in de totstandkoming van een kolossale en langdurige binnenstadsreconstructie waren hiermee in handen van één enkele onderneming.

Bij de publiekspresentatie van het plan voor Hoog Catharijne in 1963 zagen alle betrokken partijen de machtsconcentratie bij Bredero als een voordeel. Zowel gemeentepolitici als de Utrechtse pers en opiniemakers ontvingen het ontwerp met open armen. De eerste kritische geluiden kwamen pas zeven jaar later, toen de Utrechtse bevolking zich schaarde achter een alternatief plan voor een deel van Hoog Catharijne's reconstructiegebied. De directeur van Bredero liet op technocratische toon blijken absoluut niet gediend te zijn van in zijn ogen bemoeizuchtige burgers. Gemeentepolitici waren verdeeld en namen een weifelende houding aan. De opstelling van Bredero en gemeente leidde tot een storm van protest. Winkeliers, monumentenbeschermers en andere belanghebbenden verenigden zich in actiegroepen om hun misnoegen over de handelwijze van Bredero en bestuur kenbaar te maken. De strijd werd het felst gevoerd door het militant-marxistische Muurkrantcollectief, dat met aanplakaffiches opriep tot gewapend verzet. Binnen enkele jaren was de stemming in Utrecht radicaal omgeslagen.

Dit artikel beantwoordt in de eerste plaats de vraag hoe, en in de tweede plaats de vraag waarom de publieke opinie ten aanzien van een stadsvernieuwingsproject als Hoog Catharijne in het begin van de jaren zeventig omsloeg van een groot enthousiasme naar een extreem scepticisme. Wat was hierbij de rol van bouwonderneming Bredero, gemeentepolitici en actiegroepen? Hoe onderhandelden zij het groeiende belangenconflict uit? Een nadere bestudering van de wijze waarop projectontwikkelaars zich *juist* in samenspel met bestuurders en burgers opstelden in discussies over de ruimtelijke ordening kan belangrijke inzichten bieden in hoe marktpartijen zich de afgelopen decennia verhielden tot een snel democratiserende maatschappij.

In de historiografie over de stadsvernieuwing in de jaren zestig en zeventig is de dynamiek tussen projectontwikkelaars, bestuurders en burgers vrijwel nooit als een spanningsveld met drie polen geformuleerd. De geringe belangstelling voor de rol van projectontwikkelaars is opmerkelijk wanneer we in ogeschouw nemen dat hun opkomst in de jaren zestig uiteindelijk leidde tot de huidige situatie, waarin marktpartijen over de leef-, winkel- en werkomgeving van miljoenen burgers beschikken. De maatschappelijke democratisering van de jaren zestig en zeventig werd door zowel overheden als burgers in wisselwerking met elkaar geïnitieerd. Projectontwikkelaars traden in het democratiseringsproces binnen de ruimtelijke ordening vaak op als stoorzenders. Daarom moeten de spanningen in dit maatschappelijk domein vaker als een conflict met drie polen beschouwd worden, met voortdurend wisselende coalities en posities. De dynamiek tussen projectontwikkelaars, bestuurders en burgers deed zich in de jaren zestig en zeventig voor in verschillende Nederlandse steden. In Amsterdam deed

⁵ H. Buiten, 'Naar een internationaal bouwconcern. 1947-1986' in: W.M.J. Bekkers, *Bredero's bouwbedrijf. Familiebedrijf, mondiaal bouwconcern, ontvechting* (Amsterdam 2005) 85.

Nicolaas Bouwes de gemoederen hoog oplopen met een reconstructievoorstel voor de omgeving van het Leidseplein; in Den Haag stond de rol van Reinder Zwolsman bij de herbestemmingsplannen van het Spuikwartier en de reconstructie van Scheveningen ter discussie. Empeo was als projectontwikkelaar in verschillende grote en middelgrote steden actief. De enorme schaal van Hoog Catharijne en de onvermijdelijkheid van het plan maakten de dynamiek in Utrecht in vergelijking met andere steden echter bijzonder gespannen. Toch is in de historiografie van Utrecht in het algemeen en Hoog Catharijne in het bijzonder maar weinig aandacht besteed aan het krachterspel. Auteurs belichten belangrijke aspecten uit de ontwikkelingsgeschiedenis van het complex, maar zij thematiseren nergens een tripolair conflict.⁶ In de overige historiografie over de naoorlogse stadsvernieuwing in Nederland wordt ook nauwelijks aandacht besteed aan dit type conflicten over de ruimtelijke ordening.⁷ De historicus Willem van der Boor is de enige die maatschappelijke ontwikkelingen relateert aan de opkomst van projectontwikkelaars, maar hij kiest daarbij voor een focus op door de overheid opgelegde beleidsvisies. Hiermee blijft in zijn proefschrift de invloed van burgers op de ruimtelijke ordening buiten beschouwing.⁸ Over het bipolaire conflict tussen burgers en overheid over de ruimtelijke ordening in de jaren zestig en zeventig zijn enkele sociologische, politiek-bestuurlijke en historische studies verschenen.⁹ De maatschappelijke rol van projectontwikkelaars komt in deze publicaties niet aan bod.

Net als binnen andere maatschappelijke domeinen drongen burgers in de jaren zestig en zeventig bij het gezag aan op participatie en eisten zij maatregelen om dit mogelijk te maken.¹⁰ Het protest tegen de invloed van projectontwikkelaars is als casus bijzonder geschikt om te onderzoeken hoe de opkomst van de inspraakgedachte en activisme in deze decennia leidden tot een maatschappelijk wantrouwen van zowel overheid als bedrijfsleven, en hoe laatstgenoemde actoren hierop reageerden. Vanuit dit idee hoop ik een eerste aanzet te geven tot nieuwe inzichten in het debat over de naoorlogse stads-geschiedenis in Nederland.

6 Hans Buiters besteedt in *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland* (Utrecht 1993) uitvoerig aandacht aan de totstandkoming van Hoog Catharijne, maar laat de rol van een belangrijke actiegroep en de doorwerking van maatschappelijke ontwikkelingen grotendeels buiten beschouwing. Zie verder H. Buiters, 'Naar een internationaal bouwconcern. 1947-1986' in: W.M.J. Bekkers, *Bredero's bouwbedrijf. Familiebedrijf, mondiaal bouwconcern, ontvlechting* (Amsterdam 2005) 59-107; H. Buiters, 'De stad met de mooiste maquettes. Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad 1954-1971' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 1992) 5-43; R.E. de Bruin, *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 480-484; R. Dettingmeijer, 'Van Fockema Andreae tot renovatie van HC' in: K. Jakobs, *De ideale stad 1664-1988. Ideealplannen voor de stad Utrecht* (Utrecht 1988) 103-113; J. Verbart, *Management van ruimtelijke kwaliteit. De ontwikkeling en verankering van inrichtingsconcepten in het Utrechtse stationsgebied* (Delft 2004) 19-25; K. Visser, *Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht. 1970-2000. Zo'n onbeschrijflijke stad* (Utrecht 2001) 19-37.

7 C. Wagenaar, *Town planning in the Netherlands since 1800* (Rotterdam 2011); Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*; K. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000); D. Schuiling, M. Pflug en K. Straub (red.), *Functionalistische vernieuwing van binnensteden 1960-1990. Lessen uit het reconstructie-verleden* (Amsterdam 1990).

8 W.S. van der Boor, *Stedebouw in samenwerking. Een onderzoek naar de grondslagen voor publiek-private samenwerking in de stedebouw* (Alphen aan den Rijn 1991).

9 Voor een sociologisch kader: V. Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Den Haag 1992). Amsterdam als casus van de naoorlogse stadsvernieuwing: H. de Liagre Böhl, *Amsterdam op de belling. De strijd om stadsvernieuwing* (Amsterdam 2010). Groningen als casus vanuit een bestuurlijke invalshoek: L. Hajema, *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie. Groningen in landelijke perspectief 1945-2001* (Groningen 2001).

10 D. Hellema, 'De lange jaren zeventig', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 78-93.

‘Het hart van de stad zelve tot een krachtiger ritme brengen’

Overall in West-Europa werkten gemeentebestuurders in de jaren vijftig en zestig aan reconstructievoorstellen gericht op de expansie van autoverkeer en commerciële activiteiten, al dan niet in samenwerking met projectontwikkelaars.¹¹ Ook in Nederland maakten diverse gemeenten plannen voor de grootschalige reconstructie en functionaristische vernieuwing van hun oude binnensteden.¹² De opstellers van de Amsterdamse *Binnenstadsnota* (1955) propoeneerden om cityvorming te bevorderen bijvoorbeeld ingrijpende sanering van de rondom het centrum gelegen volksbuurten.¹³ Het Haagse *Structuurplan* (1957) stelde dat het centrum zich binnen afzienbare tijd zou moeten aanpassen aan de ‘eisen en verlangens’ van een moderne samenleving; voor 1970 moest 160 hectare geheel op de schop zijn genomen.¹⁴ Ook in het centrum van Utrecht legde de toenemende welvaart en groeiende automobilititeit een steeds groter beslag op het ruimtegebruik. Verschillende verkeers- en stedenbouwkundigen deden in de late jaren vijftig ingrijpende voorstellen om het autoverkeer in de Domstad ruim baan te geven en de centrumfuncties uit te breiden.¹⁵

Naast de meer algemene ruimtelijke problematiek speelden een tweetal lokale omstandigheden een belangrijke rol in aanloop naar de ontwikkeling van Hoog Catharijne. Specifiek aan de situatie in Utrecht was de wens van het stadsbestuur om het provinciale karakter van de stad achter zich te laten. Burgemeester C.J.A. de Ranitz typeerde het Utrecht van de jaren zestig als ‘een stad met een duffe, deftige, kleinstedse mentaliteit’.¹⁶ Oud-wethouder en raadslid Wim van Willigenburg zei over dezelfde tijd: ‘Utrecht was misschien wel te bescheiden en het toonde een soort braafheid ten opzichte van de andere steden.’¹⁷ Als kleinste van de vier grote steden worstelde Utrecht – een agglomeratie met begin jaren zestig ruim een kwart miljoen inwoners – duidelijk met haar aspiraties. Tegelijkertijd bood de gunstige ligging van de stad een enorm ontwikkelingspotentieel. Station Utrecht Centraal was en is een spil in het landelijke net van spoorwegen en busverbindingen. De infrastructuur van het stationsgebied was begin jaren zestig echter absoluut niet toegerust op de toenemende aantallen auto’s en reizigers.

In combinatie met de voortschrijdende cityvorming bracht dit de lokale bouwonderneming Bredero tot de conclusie dat het tijd was voor een ruimtelijke ingreep die Utrecht een grote stap dichterbij het jaar 2000 kon brengen. Op 20 maart 1962 verraste de onderneming het college van Burgemeester en Wethouders (verder: B en W) met een gedurfde oplossing voor de vraagstukken in de lokale ruimtelijke ordening. Een grootschalig reconstructieplan voorzag in de bouw van een winkel- en zakencentrum, enkele honderden luxeappartementen en een nieuw stationsgebouw, waarbij de negentiende-eeuwse Stationswijk geheel tegen de vlakte zou gaan. Conform de ligging van Utrecht zou Hoog Catharijne moeten uitgroeien tot het ‘winkelhart van Nederland’.

De timing van het plan was bijkans perfect. Terwijl het zwaartepunt van de Neder-

11 P. Clark, *European cities and towns 400-2000* (Oxford 2009) 327.

12 Schuiling, *Functionaristische vernieuwing*.

13 Liagre Böhl, *Amsterdam*, 50.

14 Dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling, *Den Haag. Snel groeiende stad* (Den Haag 1957) 13.

15 Buiten, *Hoog Catharijne*, 29.

16 N.C.M.M. Vos de Wael, *De Ranitz als burgemeester 1948-1970. Portret van een periode* (Utrecht 1986) 43.

17 Visser, *Dertig jaar*, 26.

Afbeelding 1: EMPEO-planners bij een vroege maquette van Hoog Catharijne (Foto: Cas Oortbuys / Nederlands Fotomuseum).

landse economie begin jaren zestig verschoof van de industrie naar de dienstverlening, tekenden zich tegelijkertijd de eerste contouren af van een volwaardige consumptie-maatschappij.¹⁸ Daarmee leek een succesvolle toekomst voor Hoog Catharijne gewaarborgd; het zou in het winkel- en kantorencomplex immers draaien om consumptie en zakelijke dienstverlening. Bredero maakte tijdens het besloten overleg met de gemeente enkele strategische meesterzetten. Het bouwbedrijf zou niet alleen optreden als belangrijkste financier, maar introduceerde tevens een geheel nieuwe integratie van voorheen gescheiden functies in het bouwproces: zowel acquisitie, als ontwerp, realisatie, exploitatie en marketing kwamen in handen van één onderneming. Bredero bedong bij het overleg dat projectontwikkelingstak Empeo de schetsen voor de herontwikkeling verder uit zou werken, mits het bedrijf ook de bouwopdracht zou krijgen.¹⁹

Zowel links- als rechts-georiënteerde gemeentebestuurders waren verheugd over de aanstaande publiek-private samenwerking. Om dit te benadrukken en gezamenlijk het publiek warm te maken publiceerden Bredero en het college in oktober 1962 een geïllustreerde brochure. Hierin beklemtoonde burgemeester De Ranitz de voordelen van een

¹⁸ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 56.

¹⁹ Buiten, *Hoog Catharijne*, 31.

publiek-privaat partnerschap voor de Utrechtse bevolking. Volgens Bredero-directeur De Vries was Hoog Catharijne ‘bijzonder geschikt om ook het hart van de stad zelve tot een krachtiger ritme te brengen’.²⁰ In het nawoord van de brochure stelde Bredero’s directievoorzitter Feddes dat een innige samenwerking absoluut noodzakelijk was: ‘Tussen plan en werkelijkheid ligt een moeilijke en lange weg. Deze weg dient in een hoog tempo en in grote eendracht van alle belanghebbenden te worden afgelegd.’²¹

Het enthousiasme bij B en W was geen onversneden aspiratie. Het was eerder een uiting van opluchting. Bestuurders wisten zich in de jaren zestig vaak geen raad met de complexe opgave van binnenstadsreconstructies.²² Dit dreef hen in combinatie met een sterk gevoelde moderniseringsdrang in de armen van projectontwikkelaars en non-gouvernementele experts in de ruimtelijke ordening. De moderniseringsdrang uitte zich bij de bestuurders niet in een rotsvast vertrouwen in de maakbare samenleving, maar in gevoelens van onzekerheid, ambivalentie en soms zelfs angst. Vanaf het einde van de jaren vijftig drong het besef door dat de moderniteit onafwendbaar was, en raakten de politieke elites bevangen door een groeiende zelftwijfel.²³ Modern-zijn bedreigt immers ‘alles wat we hebben, alles wat we weten, alles wat we zijn’.²⁴ De mentaliteit van de Utrechtse gemeentebestuurders was een voorbeeld van het door James Kennedy geschetste dwangmatige moderniseringsdenken bij de Nederlandse politieke elites van de jaren zestig. Modern-zijn werd in decennium voor velen een ‘moreel imperatief’,²⁵ waarbij de ‘moloch van de modernisering’ gehoorzaamd moest en zou worden.²⁶

Deze compulsieve houding ging in Utrecht zo ver dat het gemeentebestuur bereid was de macht te delen met een particuliere partner die de middelen had om de stad naar eigen inzichten en belangen klaar te stomen voor de toekomst. De samenwerking met projectontwikkelaars kwam doorgaans voort uit onkunde en onmacht bij bestuurders. Bovendien waren gemeenten restricties opgelegd om zelfstandig gelden aan te trekken op de kapitaalmarkt. Door samenwerkingsverbanden aan te gaan met beleggers of bankinstellingen konden ontwikkelaars hun projecten wel voorfinancieren.²⁷ De voordelen van samenwerken met een projectontwikkelaar waren dus evident. Of zoals een stedenbouwkundige Bredero’s initiatief in Utrecht kernachtig samenvatte: ‘Ieder realistisch gemeentebestuur zal uiterst verheugd zijn als een initiatiefnemer opstaat met brains, geld en *pushing-power*, welke ervan overtuigd is het probleem binnen tien jaar te kunnen klaren.’²⁸

Alle belanghebbenden en betrokkenen in Utrecht ontvingen het plan voor Hoog Catharijne opvallend positief. Er heerste onder zowel de bevolking als de bestuurders een breed gedragen consensus over de positieve invloed die uit zou gaan van het recon-

20 Het Utrechts Archief [verder UA], *Plan Hoog Catharijne* (Utrecht 1962) 7.

21 Ibidem.

22 C. Disco, ‘De bewogen stad. 1945-1980’, in: J.W. Schot e.a., *Techneek in Nederland in de twintigste eeuw*, VI, *Stad. Bouw. Industriële productie* (Zutphen 2002) 75-99, 76.

23 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 26.

24 M. Berman, *All that is solid melts into air. The experience of modernity* (New York 1982) 15.

25 J.C. Kennedy, ‘Voorwoord’, in: G. van den Brink, *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme* (Amsterdam 2007) 7.

26 J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 38.

27 NIROV, *Projectontwikkeling. Een analyse van verschillende aspecten van de samenwerking tussen gemeente en projectontwikkelingsmaatschappij* (Alphen aan den Rijn 1971) 3.

28 J. Petri, ‘Hoog Catharijne’, *Stedebouw en Volkshuisvesting* 35 (1964) 142.

Afbeelding 2: Tekening van de contracten in februari 1964. Op de eerste rij van links naar rechts: burgemeester C.J.A. de Ranitz, Bredero-directeur J. de Vries (zittend) en wethouder Ruimtelijke Ordening T. Harteveld (staand) (Foto: het Utrechts Archief).

structieplan.²⁹ Zelfs de lokale heemschutters waren enthousiast.³⁰ De Utrechtse pers verkeerde in een jubelstemming en prees de gemeentepolitici voor het binnenhalen van het project,³¹ een opstelling die typisch was voor de gezapige verstandhouding tussen journaal en politiek in de eerste helft van de jaren zestig.³² Tijdens een vergadering in september 1963 leek bij de gemeenteraadsleden een nu-of-nooit-gevoel te heersen; de kans om Utrecht op een ‘unieke wijze’ te vernieuwen moest ‘met beide handen’ worden aangegrepen.³³ Bij de raadsbeslissing in oktober 1963 stemden van de 45 raadsleden dan ook slechts twee tegen de vergaande contractuele verbintenis met Bredero.

‘Burgers kunnen er ook gezonde ideeën en initiatieven op nahouden’

In 1967 werden aan de westzijde van het station de eerste onderdelen van Hoog Catharijne opgeleverd. De voortgang van de sloop- bouwwerkzaamheden in dit deel van de stad, dat niet tot het centrum behoorde en maar weinig inwoners telde, liet de Utrechtse bevolking gelaten over zich heen komen. Ook in andere Nederlandse steden lieten de inwoners zich ‘gedwee meeslepen’ in het modernistische avontuur van sanering en reconstructie, enkele felle lokale protesten van heemschutters en direct getroffen

²⁹ Buiten, *Hoog Catharijne*, 38.

³⁰ K. Wiekart, ‘Het plan-Dingemans en Hoog-Catharijne. Een synthese lijkt mogelijk’, *Kunst in Utrecht* 5 (1962) 75.

³¹ Zie onder andere: *Utrechts Nieuwsblad*, 12 oktober 1962.

³² Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 190.

³³ UA, Archief Gemeentebestuur 1813-1969 [verder Gemeentebestuur], inv. nr. 361, Notulen gemeenteraad, 19 september 1963.

daargelaten.³⁴ De bedaarheid zou pas tegen het einde van de jaren zestig omslaan in georganiseerd verzet. Dit was mede het gevolg van de wijze waarop de relatie tussen burger en politiek in de tweede helft van de jaren zestig werd gedefinieerd volgens de sleutelbegrippen medezeggenschap en inspraak.

Net als in andere maatschappelijke domeinen kwamen ook in de ruimtelijke ordening vrijwel alle vormen van machtsverschil en -gebruik ter discussie te staan. Waar in de gezondheidszorg en het onderwijs al snel consensus ontstond over de positieve invloeden van democratisering, liepen de spanningen in de ruimtelijke ordening hoog op. De discussie werd aangezwengeld door de inwerkingtreding van de Wet op de Ruimtelijke Ordening (wro) in 1965, een sleutelmoment in de geschiedenis van de Nederlandse planning.³⁵ De wet bepaalde dat iedereen – dus niet alleen eigenaren en bewoners – het recht had om middels structuur- en bestemmingsplannen geïnformeerd te worden over overheidsvoornemens in de ruimtelijke ordening, en dat iedereen het recht had om hiertegen bezwaar te maken.

Spoedig werden overal in het land inspraakavonden georganiseerd; de rol van burgers en bedrijven wijzigde van ‘planningsobject’ in meewerkend ‘planningssubject’.³⁶ Planning werd hiermee een instrument om zoveel mogelijk mensen een stem in de ruimtelijke ordening te geven, zonder dat er direct sprake was van sturing of dwang.³⁷ Op lokaal niveau betekende dit dat bestuurders en projectontwikkelaars rekening moesten gaan houden met bouwvertragingen als gevolg van bezwaarschriften en beroepsprocedures.

Het aanmoedigen van een kritische meningsvorming middels de wro moet gedeeltelijk worden verklaard vanuit het eigenbelang van bestuurders. De politieke elites wisten in de jaren zestig op een tolerante en flexibele manier maatschappelijk protest te voorzien en te accommoderen, waarmee zij hun eigen positie veilig stelden.³⁸ Echter, door de invloed en belangen van projectontwikkelaars verliep de kanalisering van de gezagskritiek in het domein van de ruimtelijke ordening relatief moeizaam. Hun technocratische maatschappijvisie botste met de democratiseringsagenda’s van kritische burgers en progressieve politici. Projectontwikkelaars dachten maatschappelijke tegenstellingen en deelbelangen te kunnen overstijgen door gebruik te maken van apolitieke termen, wetenschappelijke modellen en rationele methoden gericht op materiële vooruitgang en productiviteitsverhoging.³⁹ Dit was een maatschappijvisie die zich moeilijk liet verenigen met een democratisering van de Nederlandse ruimtelijke ordening.

Dit werd pijnlijk duidelijk tijdens de planning en bouw van Hoog Catharijne. Het door de wro gesanctioneerde bestemmingsplan voor het complex leverde in februari 1969 in totaal zeventien bezwaarschriften op, waarvan het college van B en W er direct vijftien niet ontvankelijk of ongegrond verklaarde op grond van onvolledige dossierkennis en gebrekkige argumentatie. De gemeenteraad bleek zich hierin te kunnen vinden.⁴⁰ Het liberale vvd-raadslid De Beer sprak zijn waardering uit voor de tijd

34 Disco, ‘De bewogen stad’, 76.

35 Van der Boor, *Stedebouw*, 121.

36 Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 242.

37 Schuyt en Taverne, 1950, 163.

38 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 149.

39 F. Fischer, *Technocracy and the politics of expertise* (Newbury Park 1990) 22.

40 UA, Gemeentebestuur, inv. nr. 398, Notulen Gemeenteraad, 20 februari 1969.

die burgers in het inspraakproces staken, maar verklaarde ook dat bij een afweging van de bezwaren 'het veel grotere belang, namelijk het belang van welslagen van het plan Hoog-Catharijne' de doorslag moest geven.⁴¹ Zelfs het sociaaldemocratische PvdA-raadslid Meijnen stelde: 'Het lijkt spreker ondoenlijk en niet noodzakelijk al die bezwaarschriften door te lopen.'⁴² De wijze waarop de Utrechtse bestuurders het bestemmingsplan behandelden demonstreert dat zij zich in 1969 nog geen raad wisten met inspraak bij buurtoverstijgende projecten die *alle* inwoners aangingen. Dat kwam niet alleen door de noviteit van het inspraakfenomeen, maar ook door Bredero's belang bij een snelle realisatie van Hoog Catharijne. Sommige kritische tijdgenoten begrepen het bestemmingsplan dan ook als een vorm van repressieve tolerantie.⁴³ De weifelende houding van bestuurders wekte de schijn dat burgerlijke inmenging werd geduld, mits deze maar niet tot daadwerkelijke beïnvloeding van de besluitvorming zou leiden.

Het scepticisme over het moderne inspraakverschijnsel bij zowel het Utrechtse dagelijks bestuur als de gemeenteraad stond niet op zichzelf. Stedenbouwkundigen en planologen vreesden burgerlijke inmenging en betwistten het nut ervan. Zo stelde stedenbouwkundige J. Viegen in het vaktijdschrift *Stedebouw en Volkshuisvesting* dat de meerderheid van de samenleving 'niet de geestelijke rijpheid' had verworven om mee te spreken. Hij vroeg zich hardop af of van inspraak verwacht mocht worden 'dat zij in staat is om de momenteel duidelijk voelbare spanningen tussen gezagsdragers en burgerij voor geruime tijd op te heffen'.⁴⁴ De hoofdplanoloog van Hoog Catharijne H.T. Vink zag inmenging van leken, onder wie hij ook politici rekende, al helemaal niet zitten. Hij stelde in een opiniestuk zelfs dat hij betwijfelde of bestuurders en burgers begrepen wat ruimtelijke ordening überhaupt inhield.⁴⁵

Sommige collega's waren minder negatief, maar bij zowel de voorstanders als de tegenstanders van inspraak valt een ronduit paternalistische houding op: 'De ouders [=de overheid] moeten bereid zijn om te erkennen dat de kinderen [=de burgers] er ook gezonde ideeën en initiatieven op na kunnen houden, die op z'n minst overdenking en discussie waard zijn.'⁴⁶ Bij deze artikelen moet worden aangetekend dat de redactie van *Stedebouw en Volkshuisvesting* begin jaren zeventig nog werd gedomineerd door een oudere generatie van stedenbouwkundigen en planologen. De redactie van het in 1970 opgerichte vakblad *Plan* bestond daarentegen uit een jonge lichter vakbroeders, die een vergaande democratisering van de ruimtelijke ordening juist toejuichten. Zij lieten met name van zich horen bij een discussie over een nog niet-ingetekende hoek van Hoog Catharijne's reconstructiegebied, het Vredenburgplein.

'Ruimte voor de vrije ontplooiing van 276.000 Utrechtse'

Eind jaren zestig keerden jonge architecten, stedenbouwkundigen en actievoerders zich tegen de door een oudere generatie ingezette modernisering van de stad. Deze jongere generatie was tegen alles waar de moderne stad toen nog voor stond. Hierdoor

41 Ibidem.

42 Ibidem.

43 H. Marcuse, *Repressive tolerance* (Boston 1965) 2.

44 J. Viegen, 'Zin en onzin van de "inspraak"', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 41 (1970) 104.

45 H.T. Vink, 'Democratisering van de ruimtelijke ordening', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 41 (1970) 488.

46 A. Muntinga en W. Elfers, 'Naar een democratisering van de openbare ordening. Ophaalbrug of vaste oeververbinding?', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 41 (1970) 151.

ontstond een dichotomie in stedelijke ideaalbeelden.⁴⁷ Dit betekent echter niet dat de jongeren anti-modern waren. De tegenstanders van het heersende ideaalbeeld van de moderne stad in de jaren zestig hadden andere opvattingen over modern-zijn dan de elites die modernisering in dit decennium initieerden. Modernisering houdt immers ook een kritischer houding ten opzichte van traditie en autoriteit in.⁴⁸ In de jaren zestig ging de maatschappelijke conceptie van moderniteit en vooruitstrevendheid divergeren van het stedenbouwkundig modern-zijn van projectontwikkelaars en technocratische bestuurders. Dit werd in Utrecht duidelijk toen in 1970 een felle discussie losbarstte over de bestemming van het centraal gelegen Vredenburgplein, waarbij een kritische jongere generatie in de lokale politiek en het actiewezen een sleutelrol speelde. Het was tegelijkertijd ook het jaar waarin het Utrechtse gemeentebestuur met de publicatie van de discussienota *Kernbeeld* een belangrijke stap zette in de democratisering van het besluitvormingsproces.

Nadat in 1968 de Jaarbeursgebouwen op het Vredenburgplein waren verlaten was er onduidelijkheid ontstaan over de toekomst van deze locatie. Al snel pleitte de Utrechtse Jongerenraad – een verbond van geëngageerde jong volwassenen – voor een multifunctioneel ‘muziekcentrum’ in plaats van een traditionele concertzaal.⁴⁹ In oktober 1969 dienden de architecten K.F.G. Spruit en de jonge Herman Hertzberger in opdracht van de gemeente en Bredero een schemaplan in. Hertzberger wilde het Vredenburg volbouwen met een wirwar van geschakelde ruimten voor ‘de vrije ontplooiing van 276.000 Utrechters’, een ontwerp dat met zijn democratische vorm én functie haaks stond op de functionalistische planningsvisie van Bredero.⁵⁰ Terwijl B en W en Bredero het plan afwezen uit angst voor bouwvertragingen, kreeg het ontwerp een warm onthaal in de lokale pers.⁵¹ In reactie op de studie van Spruit en Hertzberger liet Bredero in ijltempo een alternatief plan ontwerpen dat beter in de planningsconceptie van Hoog Catharijne paste.⁵² Participatie in de ontwerpfasen werd getolereerd, maar zodra deze in de ogen van Bredero-directeur Jan de Vries en consorten tot obstructie leidde trokken zij direct de teugels weer aan.

De gemeentebestuurders kwamen hiermee in een lastige spagaat tussen de publieke opinie enerzijds en de goede contacten met Bredero anderzijds. Dit was het moment waarop de drie actoren in het besluitvormingsproces over Hoog Catharijne voor het eerst direct met elkaar in aanraking kwamen. De Jongerenraad speelde hierin een voortrekkersrol. Deze organiseerde in januari 1970 een openbare hoorzitting over de muziekcentrumplannen. De jongeren uitten in een open brief het vermoeden van een wurgcontract tussen Bredero en de gemeente, en eisten inzage in de gesloten akkoorden.⁵³ De hoorzitting had een sneeuwbal-effect: diverse andere partijen riepen het gemeentebestuur op tot meer transparantie. De jonge raadsfractie van D’66, een landelijke partij opgericht om de gevestigde politieke orde te democratiseren, verlangde

47 Berman, *All that is solid*, 315.

48 Van den Brink, *Moderniteit*, 25.

49 Buiten, *Hoog Catharijne*, 63.

50 Dettingmeijer, ‘Van Fockema Andreae tot renovatie van HC’, 107.

51 D.A. van Ruler, ‘Afwijzing Vreeburgplan onaanvaardbaar’, *Plan 1* (1970) 6.

52 Idem, ‘Studie van Bodon en Spruit voor Utrechts Vredenburg’, *Plan 1* (1970) 472.

53 UA, Gemeentebestuur 1970-1989, inv. nr. 17501, Open brief raad voor jeugd en jongeren aan B en W, 28 januari 1970.

in een open brief meer voorlichting over de Vredenburg-plannen.⁵⁴ In het kielzog van de actie van de Jongerenraad ontstond de Aktiegroep Vredenburg, een verbond van jongeren, D'66-fractieleden en winkeliers. Het collectief stelde dat Hertzbergers democratische visie kon rekenen op de 'algemene sympathie' van de bevolking.⁵⁵

De assertievere opstelling van de Utrechtse burgers leidde tot spanningen tussen Bredero en de gemeente. De door jongeren aangezwengelde discussie bracht bestuurders aan het twifelen over de publiek-private samenwerking. Het was een scharnierpunt in de receptie van Hoog Catharijne bij zowel burgers als bestuurders. Waren laatstgenoemden vóór de Vredenburg-perikelen nog eensgezind in hun positieve oordeel over het complex, hierna begon de communis opinio af te brokkelen.

De gemeente was altijd trouw gebleven aan Bredero, maar de opkomende inspraakgedachte en de plotselinge wilskracht van de actiegroepen inzake het Vredenburg leidden tot een eerste distantieering tussen de twee partners. Bestuurders begonnen zich openlijk te ergeren aan de opstelling van het bouwconcern en spraken over Hoog Catharijne als een 'zéér eenzijdig zakelijk gericht stadscentrum'. Bovendien deed de Vredenburg-kwestie de bestuurders naar eigen zeggen inzien dat zij een 'achterstand' hadden opgelopen in het geven van voorlichting over Hoog Catharijne. Ambtenaren wilden dit compenseren door actiegroepen nauwer bij de besluitvorming te betrekken, maar verwachtten hierbij weinig medewerking van Bredero.⁵⁶ Kritische burgers waren een touwtrekspel begonnen met de gemeente en Bredero, waarbij eerstgenoemde zich steeds vaker aan de kant van de actievoerders schaarde. Gevoed door een democratisch verantwoordelijkheidsgevoel dat bij Bredero ontbrak, begonnen de bestuurders nieuwe inspraakmogelijkheden aan te bieden.

In april 1970 bracht de dienst Openbare Werken en Stadsontwikkeling de discussienota *Kernbeeld* uit, waarin ambtenaren opriepen tot een 'levendige gedachtewisseling' met de bevolking. De nota, de prelude tot de vaststelling van een structuurplan, stelde dat de voortdurend veranderende stad moest worden aangepast aan 'de zich wijzigende behoeften en wensen van de samenleving'.⁵⁷ Opdat de belangstelling van burgers – waarover de ambtenaren verklaarden 'zeer verheugd' te zijn – ook een praktische rol kreeg in het besluitvormingsproces, werd de installatie van een burgerlijke adviesraad geopperd. Doorslaggevend voor de publicatie van de discussienota was het aantreden van J.P. Barentsen als chef van de dienst Stadsontwikkeling in april 1969. Hij toonde zich ontvankelijk voor de veranderende ideeën over de omgang met de oude stad, waarin leefbaarheid, de menselijke maat en de vermenging van stedelijke functies de boventoon voerden.

De door nieuwkomer Barentsen in opdracht van wethouder Harteveld geschreven nota was in stedenbouwkundig opzicht 'een radicale koerswijziging' van het binnenstedelijk beleid.⁵⁸ De dienst Stadsontwikkeling stond in Utrecht vrij zwak tegenover B en W en Bredero; Harteveld voerde vrijwel alle gesprekken tussen beide partijen.

⁵⁴ Ibidem, Open brief D'66 aan B en W, 30 januari 1970.

⁵⁵ Ibidem, Open brief actiegroep Vredenburg aan B en W, 20 februari 1970.

⁵⁶ P.A. Wilbrink, *De analyse van een besluitvormingsproces. Een case-study inzake de besluitvorming bij het rekonstruktieplan Hoog Catharijne; in het bijzonder met betrekking tot het Muziekcentrum* (Utrecht 1971) 46.

⁵⁷ *Kernbeeld. Discussienota over de oude stad* (Utrecht 1970).

⁵⁸ Hans Buiters, 'De stad met de mooiste maquettes. Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad 1954-1991', *Jaarboek Oud-Utrecht* 23 (1992) 5-43, 32.

Afbeelding 3: Hoog Catharijne in aanbouw tijdens het begin van de jaren zeventig. Links het Vredenburgplein, in het midden de gedempte Catharijnesingel en rechts de reeds gedeeltelijk gesloopte Stationswijk (Foto: het Utrechts Archief).

Barentsen wist de wethouder Ruimtelijke Ordening te overtuigen de grootschalige vernieuwingsplannen voor de binnenstad uit de jaren vijftig bij te stellen.⁵⁹ Harteveld stelde dat B en W als ‘barbaren’ te boek zouden komen te staan als de oorspronkelijke plannen begin jaren zeventig zouden zijn uitgevoerd. Maar ten opzichte van Hoog Catharijne legde hij nog steeds een dwangmatig moderniseringsdenken aan de dag: ‘Bestemmingsplannen doen afbreuk aan de slagvaardigheid, die in een situatie als deze noodzakelijk is.’⁶⁰ De sociaaldemocratische wethouder vreesde net als Bredero-directeur De Vries dat het individuele belang van de bezwaarmaker het algemeen belang zou schaden.

Kernbeeld was ook in bestuurlijk opzicht een typisch voorbeeld van hoe stadsplanning begin jaren zeventig in dienst kwam te staan van de regulering van overleg- en besluitvormingsprocedures.⁶¹ Ondanks de goede bedoelingen kon de nota op weinig sympathie rekenen van de Utrechtse bevolking, vooral omdat de komst van Hoog Catharijne en de invloed hiervan op de binnenstad volledig werd genegeerd. De mentaliteit in de stad was radicaal omgeslagen sinds de lancering van het plan in 1962.⁶²

⁵⁹ Visser, *Dertig jaar*, 28.

⁶⁰ Harteveld, ‘Notities bij de ontwikkeling van het project Hoog Catharijne’, *Plan 3* (1972) 31.

⁶¹ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 241.

⁶² Zie onder andere: UA, Gemeenteraad, inv. nr. 8756, ‘Kernbeeld. Reacties van particulieren’ (1970); *Utrechts*

Kritiek kwam van zowel binnen als buiten de politieke arena. De D'66-fractie, die een vergaande democratisering van de lokale besluitvorming voorstond, deed wat van haar verwacht werd en stelde in een open brief dat *Kernbeeld* 'vele jaren te laat' kwam. Men sprak van een 'propagandastunt' en noemde de nota 'één grote zelfbeschuldiging'.⁶³ Het comité 'Binnenstad', een overkoepelend protestorgaan bestaande uit een bonte mengeling van winkeliers, heemschutters en kritische jongeren, liet zich ook sceptisch uit: 'Wederom een typisch verkeersplan, waaraan een stedenbouwkundige visie ontbreekt.'⁶⁴ Het comité streed voor de versterking van het bestaande winkelgebied met speciale aandacht voor de 'kleine man', meer aandacht voor de woonfunctie en uitbouw van de culturele en recreatieve functies van de binnenstad, waarvan de historische structuur en vorm niet verder mochten worden aangetast.⁶⁵ Saillant detail is dat het Binnenstadscomité werd geleid door Marcel van Dam, die begin jaren zeventig betrokken was bij de oprichting van Nieuw Links, een hervormingsbeweging van jongeren binnen de PvdA.

Tegen het decor van toenemende polarisatie en de nog steeds spelende Vredenburg-discussie vonden in juni 1970 gemeenteraadsverkiezingen plaats. De verkiezingen waren een 'politieke generatiewisseling'.⁶⁶ Een naoorlogse generatie van jongeren betrad het terrein van de gevestigde politieke orde waartegen ze zich zo had afgezet, en in de nieuwe gemeenteraad namen nu ook vertegenwoordigers van actiegroepen plaats. Marcel van Dam oefende als voorzitter van het Binnenstadscomité al invloed uit binnen de PvdA, de sociaaldemocratische partij die sinds de Tweede Wereldoorlog het Utrechtse college had gedomineerd. De Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en Politieke Partij Radikalen (PPR) verwierven twee zetels. Samen met de PvdA hadden deze jonge partijen in 1969 een progressieve fractie gevormd, die stond voor meer inspraak en openbaarheid van bestuur. Dit waren vanzelfsprekend idealen die haaks stonden op de technocratische beginselen van Bredero. Hoewel de fractie niet genoeg zetels binnenhaalde om zelfstandig het college te vormen, gaf de PvdA met de lijstverbinding wel een duidelijk links-democratisch signaal af.

Het nieuwe college, net als in 1962 en 1966 gevormd door PvdA- en (katholieke) KVP-wethouders, stelde bij de beslissing over het Vredenburg in september 1970 stocijns dat het de overeenkomst met Bredero moest nakomen.⁶⁷ Maar de verjongde gemeenteraad wist deze zienswijze een maand later middels een motie te verwerpen. Het muziekcentrum zoals voorgesteld door Hertzberger zou er komen. De motie resulteerde in een verdere verslechtering van de relatie tussen het bouwconcern en het gemeentebestuur. Terwijl de lokale politiek steeds dichter bij de Utrechtse bevolking kwam te staan, verafschuwde Bredero-directeur De Vries de assertiviteit van actiegroepen en de nieuwe politieke constellatie. Over de 'emotionele' raadsbeslissing aangaande het Vredenburg zei hij later dat 'niemand zijn hersens heeft gebruikt'.⁶⁸ Met zijn opmerkelijke uitspraken joeg De Vries niet alleen lokale actiegroepen, maar ook

Nieuwsblad [UN], 26 mei 1970.

63 UA, Gemeenteraad, inv. nr. 8755, 'Kernbeeld. Inspraak, reacties van diensten' (1970).

64 UN, 4 juli 1970.

65 Buiten, 'De stad', 35.

66 Buiten, *Hoog Catharijne*, 65.

67 UA, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 17501, Notulen Gemeenteraad, 22 september 1970.

68 *Het Centrum*, 2 maart 1971.

de media tegen zich in het harnas. Zo zei hij over de rol van journalisten en burgers in het democratisch bestel: 'Met de mensen, met de pers, heb ik niks te maken, wij bepalen wel wat er gebeurt.'⁶⁹ Hij combineerde een aperte minachting van de Nederlandse journalistiek met een uitgesproken technocratische maatschappijvisie:

Onze openheid tegenover hen die ons regeren is onverkort. Openbaar in de zin van open voor een ieder die daar zijn neus in wil steken zijn we niet. Onze informatie moet voldoen aan de eisen van precisie, eisen van duidelijkheid en zó fris zijn dat de consistente lijn van het concernbeleid te herkennen is.⁷⁰

Dit type uitspraken brachten B en W ernstig in verlegenheid. Bovendien werkte de technocratische retoriek als een rode lap op een stier voor de Utrechtse actiegroepen, waarvan De Vries vond dat hun handelen vanuit een 'smalle basis van directe belangen' meestal tot 'ongemotiveerde vertraging' leidde.⁷¹ In het wereldbeeld van De Vries was technocratie niet alleen de oplossing voor praktische ruimtelijke problemen, maar een allesoverheersend en ordenend arbeidsethos. Zelf was hij de mening toegedaan dat zijn bedrijf 'the most humble servant' van de gemeenschap was.⁷²

Niet alleen in Utrecht kwam het technocratisch optreden van projectontwikkelaars begin jaren zeventig ter discussie te staan. De spanningen in de ruimtelijke ordening waren voor het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV) zelfs aanleiding om een brochure uit te geven over de opkomst van projectontwikkelaars. De 'totaal veranderde' opgave van de ruimtelijke planning en de 'fundamenteel' gewijzigde omstandigheden binnen dit domein hadden volgens de brochure in de jaren zestig geleid tot een 'sterke schaalvergroting in het gemeentelijke stedenbouwkundig denken en handelen'.⁷³ Die ontwikkeling deed zich in hetzelfde decennium ook voor bij bouwondernemingen, die reageerden op de economische groei en de navenante behoefte bij bestuurders aan een partij die verschillende stappen in het ontwikkelings- en bouwproces kon coördineren en integreren. Bouwen was voor ondernemingen als Bredero vanaf begin jaren zestig niet langer een hoofdactiviteit, maar slechts een tussenfase in een meerjarig programmerings-, ontwerp- en exploitatieproces.⁷⁴

'De betonboeren van Bredero'

Gedurende de tweede helft van de jaren zestig was het verzet tegen grootschalige stadsvernieuwingsplannen in Nederland toegenomen. In Amsterdam streden studenten, heemschutters, krakers en later ook een jonge generatie architecten – waaronder Herman Hertzberger – tegen de saneringsplannen voor de Nieuwmarktbuurt. Het verzet mondde halverwege de jaren zeventig uit in ongemeen felle veldslagen tussen het gezag en de actievoerders.⁷⁵ De omvang en felheid van het verzet waren te wijten aan de com-

69 *De Haagsche Post*, 21 april 1971.

70 *UN*, 29 mei 1971.

71 J. de Vries, 'Misverstanden over de projectontwikkelaar', *Plan* 5 (1974) 6.

72 R. Crinice le Roy e.a., 'Projectontwikkelaar, wethouder en raadslid in discussie', *Plan* 3 (1972) 39.

73 NIROV, *Projectontwikkeling*, 2.

74 Oude Veldhuis, *Neprom 1974-2000*, 34.

75 Liagre Böhl, *Amsterdam*, 251.

binatie van de regenteske wijze waarop het gemeentebestuur de plannen doordrukte en het grote aantal studenten in Amsterdam. Ook Utrecht was in de jaren zestig een studentenstad geworden. Tussen 1960 en 1970 groeide het aantal studerende aan de universiteit van 6800 naar 16.400.⁷⁶ Terwijl in de jaren vijftig vooral ouderen zich bekommerden over het lot van de Utrechtse binnenstad, werd het verzet in de late jaren zestig en begin jaren zeventig doorgaans geïnitieerd door studenten.⁷⁷

Het protest laaide op na de discussie over de inrichting van het Vredenburgplein, waar Bredero volgens het katholiek-progressieve dagblad de *Volkskrant* zijn 'ware aard' had getoond.⁷⁸ De voortvarendheid waarmee het bouwconcern Hoog Catharijne ontwikkelde, trachtten tegenstanders van het complex na het Vredenburg-debacle met eenzelfde doelmatigheid te keren. De *Muurkrant* was de meest radicale actiegroep die in verweer kwam tegen de samenwerking tussen Bredero en de gemeente. Het collectief publiceerde vanaf eind jaren zestig wekelijks een aanplakaffiche met 'alternatief nieuws'. Op bijna iedere straathoek konden de Utrechters zich op anarchistische en uiterst vijandelijke toon laten informeren over Hoog Catharijne, de Vietnamoorlog en slechte werkomstandigheden. Het in 1968 door de toen twintigjarige David Douwes opgerichte medium was in de eerste twee bestaansjaren een verzamelplaats voor berichten van allerlei Utrechtse actiegroepen, maar eind 1970 kreeg de krant een serieuze redactie die zelf acties op touw ging zetten.⁷⁹

Evenals bij de Vredenburg-discussie was ook deze vorm van verzet geïnitieerd door jongeren. De signatuur van de *Muurkrant* hield het midden tussen een revolutionair en een radicaal activisme. Hoewel de exacte oplagecijfers niet zijn vast te stellen, zouden van de publicatie gewijd aan de opening van Hoog Catharijne in september 1973 dertigduizend exemplaren gedrukt zijn.⁸⁰ Dagblad *Trouw* schreef dat 'Utrecht niet kan voorkomen, dat honderden stadgenoten de inhoud van de *Muurkrant* lezen.'⁸¹ Het is gezien de agressieve retoriek en invloed van de *Muurkrant* opmerkelijk dat in de beschikbare literatuur over Hoog Catharijne nagenoeg geen aandacht is besteed aan dit medium. Het *Muurkrant*collectief verklaarde middels 'onafhankelijke' verslaggeving een stadsfront van arbeiders en 'andere onderdrukten' in stelling te willen brengen om het kapitalistische systeem omver te werpen:

We staan voor de taak de haat tegen de heersende klasse aan te wakkeren, een massale strijdbare solidariteit te ontwikkelen, de massa te organiseren, tenslotte te bewapenen en een klassenoorlog te ontketenen.⁸²

De *Muurkrant* dacht dit doel te kunnen bereiken door de organisatie van een 'konkrete actie', waar een groot aantal 'potentiële activisten' aan het werk kon worden gezet.⁸³

76 Bruin, *Een paradijs*, 485.

77 Buijter, *De stad*, 34.

78 *De Volkskrant*, 14 juli 1973.

79 Verbij, *Tien rode jaren*, 159.

80 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis [verder IISG], Archief *Muurkrant* Utrecht 1970-1983 (niet geïnventariseerd) [verder *Muurkrant*], *Krant Centraal Actie Comité*, 15 september 1973.

81 *Trouw*, 16 september 1972.

82 IISG, *Muurkrant*, *Notulen Muurkrant*, *De noodzaak tot samenwerking van de oppositie*, tweede gewijzigde uitgave, december 1970.

83 *Ibidem*.

De voortgaande bouw van Hoog Catharijne was de casus belli. De redactie presenteerde het complex als een machtsgreep op de weerloze Utrechtse binnenstad, waarmee zij hoopte de bevolking te winnen voor de strijd tegen het grootkapitaal. Maar het ging de activisten niet alleen om het bereiken van dit hogere einddoel. Zij protesteerden ook tegen de sloop van woningen in de Stationswijk en de verwachte inkomstendering van winkeliers in de binnenstad. Hoewel het collectief geen concrete alternatieven aandroeg, was het duidelijk dat zij het liefst een binnenstad zag met een florerende, kleinschalige middenstand en betaalbare arbeiderswoningen.

In september 1970 verscheen de eerste editie na de redactionele koerswijziging. Het collectief toonde zich solidair met het Binnenstadscomité en koos direct voor de aanval door te stellen dat Bredero's 'grote gulzige warenhuizen en hun parkeergarages' de winkels in de 'gezellige oude binnenstad' van hun klandizie afsneden.⁸⁴ De redactie verbond het lot van de Utrechtse Stationswijk met de veronderstelde woningnood, waarbij wethouder Harteveld nadrukkelijk in het Brederokamp werd geplaatst: 'In plaats van de bijna 9000 woningzoekenden aan een woning te helpen moeten straks honderden mensen wijken voor het geweld van Bredero en Harteveld.'⁸⁵

De steun aan het Binnenstadscomité was van korte duur. Het comité had sinds de Vredenburg-kwestie een aantal kleinere actiegroepen van heemschutters, winkeliers en bezorgde burgers geïncorporeerd.⁸⁶ Toen de sloop van de Stationswijk begin 1972 grotendeels was voltooid, richtte de *Muurkrant* ondanks eerdere oproepen tot samenwerking de pijlen plotseling op het Binnenstadscomité. De redactie stelde een door het comité belegde vergadering van alle Utrechtse actiegroepen voor als een 'inspraakfuik': 'Pas op voor Bredero en zijn progressieve steunpilaren in de stad. Laat het Comité Binnenstad rechts liggen en boycot de vergadering van 21 februari.'⁸⁷

De *Muurkrant* onderscheidde zich met de felle retoriek van andere Utrechtse actiegroepen. De polariserende strategie van de Muurkrantactivisten was gericht op een transformatie van maatschappelijke verhoudingen, terwijl het Binnenstadscomité en andere actiegroepen juist overeenstemmend met deze verhoudingen handelden.⁸⁸ Laatstgenoemden opereerden binnen de door het gezag gestelde grenzen van het maatschappelijk middenveld. Anders dan de midden jaren zestig opgekomen provo- en kabouterbewegingen, was het Muurkrantcollectief niet alleen uit op het tarten van het gezag, maar dacht zij het ook daadwerkelijk omver te kunnen werpen.⁸⁹

De radicale houding leidde al snel tot verdachtmakingen van het gematigde Binnenstadscomité, dat geïnfiltreerd zou zijn door 'Bredero's zetbazen'. Door samen te werken met de gemeente zou het comité medeverantwoordelijk zijn voor 'afbraken, rekonstrukties en autowegen dwars door de stad'.⁹⁰ De *Muurkrant* zag het Binnenstadscomité en andere groepen die de inspraakgedachte omhelsden als concurrenten die het revolutionair potentieel van de stadsbevolking afzwakten. Met dit in hun ogen

84 Ibidem, 'Politie arresteert vier kabouters. Reden: té vrije meningsuiting', 25 september 1970.

85 Ibidem, 'Inleiding tot afbraak van Stationsbuurt...Gemeente vernielt woningen', 20 november 1970.

86 Wilbrink, *De analyse*, 101.

87 IISG, *Muurkrant*, Notulen *Muurkrant*, 21 januari 1971.

88 N. Fraser en A. Honneth, *Redistribution or recognition. A political-philosophical exchange* (Londen 2003) 74.

89 D. Howarth, 'Discourse theory and political analysis', E. Scarbrough en E. Tanenbaum, *Research strategies in the social sciences. A guide to new approaches* (Oxford 1998) 276.

90 IISG, *Muurkrant*, Notulen *Muurkrant*, 15 april 1973.

Afbeelding 4: Een Muurkrant op een gemeentelijk informatiebord in 1972 (Foto: het Utrechts Archief).

burgerlijke activisme wilden de Muurkrantactivisten niets te maken hebben. Ofschoon het verzet tegen Hoog Catharijne begin jaren zeventig snel groeide, bleek de Utrechtse middenstand echter weinig vatbaar voor hun oproepen tot mobilisatie.

Het Binnenstadscomité was in tegenstelling tot de *Muurkrant* gericht op een politieke dialoog en riep op om gemeenteraadsleden 'bewust te maken'. Het comité wilde 'eerst de positieve elementen' van het gemeentebestuur vooropstellen, 'en dan pas de zaken, waar we beslist tegen in moeten gaan'.⁹¹ Enkele maanden voor de opening van Hoog Catharijne stelde het comité zelfs nog dat 'je van uitsluitend kloostermoppen een museum bouwt en geen moderne stad'.⁹² Het comité had oog voor de noodzakelijke modernisering van de stad en constateerde dat de toekomst van de binnenstad 'ligt tussen de uitersten van de ontwikkeling als economisch centrum, en de zorg voor de oude stad als cultuur-historisch bezit.' De oplossing lag in 'een uitgebalanceerde functievervlochtening',⁹³ waarmee het comité stedenbouwkundig op één lijn zat met de inhoud van *Kernbeeld*. Met een strategie waarin enerzijds toenadering werd gezocht tot de gemeentepolitiek en anderzijds afstand werd genomen van Bredero, trachtte het

91 UA, Archief Vereniging Oud-Utrecht, inv. nr. 289, Notulen Comité Binnenstad, 31 oktober 1972.

92 Ibidem, Notulen Comité Binnenstad, 21 februari 1973.

93 UA, Comité binnenstad te Utrecht, inv. nr. 821-13, Concept nota 'De toekomst van Utrechts binnenstad', 14 maart 1973.

Binnenstadscomité een wig te drijven tussen de samenwerkingspartners.

Een horde die Bredero ondertussen nog moest nemen bij de bouw van Hoog Catharijne was de sloop van 'De Utrecht', destijds een van de gaafste Nederlandse voorbeelden van de Jugendstilarchitectuur. Het Binnenstadscomité zocht opnieuw de samenwerking met gelijkgezinden, en pleitte in conclaaf met de groep 'Behoud de Utrecht' voor conservering. De discussie die ontstond tussen Bredero, gemeentepolitici en actiegroepen was een herhaling van zetten. Net als bij de Vredenburg-kwestie weigerde het bouwconcern af te wijken van het bestemmingsplan, terwijl de bestuurders verdeeld waren. Het Binnenstadscomité betichtte de gemeente ervan informatie achter te houden, waardoor het inspraakproces over De Utrecht bemoeilijkt werd.⁹⁴ Wethouder Harteveld beloofde beterschap en een serieuze behandeling van de zienswijzen van de actiegroepen, maar Bredero-vertegenwoordigers hielden voet bij stuk en stelden dat 'afwijken van dit plan tot een grote verstoring van het overeengekomen tijdschema kan leiden'.⁹⁵

Efficiëntie en economisch nut bleven voor het bedrijf voorop staan. Jan de Vries bevestigde dat zonder schroom in reactie op de toenemende kritiek over de technocratische handelwijze van Bredero: 'Fundamentele research is voor een verantwoorde productie van ruimte even noodzakelijk als voor de voortbrenging van industriële goederen'.⁹⁶ De sociale wetenschappen konden volgens De Vries nog geen bijdrage leveren aan de studies van zijn bedrijf, omdat zij nog teveel vermengd waren met 'politieke emoties'. B en W zagen zich genoodzaakt in deze visie mee te gaan en verklaarden het contract met Bredero heilig. Het behoud van De Utrecht zou resulteren in bouwvertragingen en uiteindelijk leiden tot verslechterde exploitatiemogelijkheden voor Hoog Catharijne, waarmee het lot van het pand werd bezegeld.⁹⁷

De landelijke pers kreeg door het oplopen van de spanningen in Utrecht steeds meer aandacht voor de storingen in het besluitvormingsproces over Hoog Catharijne.⁹⁸ Een *Trouw*-journalist beschreef het werk van het Muurkrantcollectief met leesbaar plezier: 'De tegenstanders van de Muurkrant hebben de conclusie getrokken dat zij moeten leren leven met deze krant, die tientallen inwoners van Utrecht slapeloze nachten bezorgt maar véél meer plezierige ogenblikken'.⁹⁹ Het smalende commentaar was typisch voor de participerende journalistiek die begin jaren zeventig in Nederland opkwam. Maatschappelijk engagement werd een drijfveer voor journalisten.¹⁰⁰ In juli 1973, enkele maanden voor de opening van het complex, publiceerde de *Volkskrant* een artikel met de tendentieuze kop 'De van God gegeven, in beton gegoten onwrikbaarheid van Hoog Catharijne'. Een Utrechtse bestuurskundige noemde Bredero een 'monster' en

94 Ibidem, inv. nr. 805-2, Notulen bijeenkomst 'Behoud de Utrecht' en college, 14 februari 1973.

95 Ibidem, Reactie Bredero op bijeenkomst 'Behoud de Utrecht' en college, 16 februari 1973.

96 De Vries, 'Misverstanden', 3.

97 UA, Archief Vereniging Oud-Utrecht, inv. nr. 289, Notulen bijeenkomst ten stadhuize inzake de panden van 'De Utrecht', 9 mei 1973.

98 Toen justitie op 8 september 1972 na aangifte van belediging van enkele hoogleraren door de Universiteit Utrecht de drukpersen in beslag nam, kwamen vanuit het Nederlandse journaal diverse steunbetuigingen voor het Muurkrant-collectief. De massale media-aandacht voor de kwestie leidde uiteindelijk zelfs tot Kamervragen aan minister van justitie Dries van Agt.

99 *Trouw*, 16 september 1972.

100 H. Wijffes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 341.

hekelde het gebrek aan inspraak, dat het 'actieve deel van de burgerij' zou frustreren.¹⁰¹

A.L.M. Soons, ex-gemeenteraadslid voor de KVP, stelde in een terugblik dat de gemeente bij de beslissing over Hoog Catharijne alternatieven voor het plan in overweging had moeten nemen. Voorts was hij van mening dat de besluitvorming democratischer had moeten verlopen; teveel beslissingsbevoegdheid lag bij de wethouder en het ambtenarencorps. In plaats van de gemeenteraad voor voldongen feiten te plaatsen aangaande Hoog Catharijne's deelplannen, had zij betrokken moeten worden bij de totstandkoming hiervan.¹⁰² Dit was echter wijsheid achteraf en typisch voor de omslag van een technocratische naar een meer democratische besluitvorming die zich begin jaren zeventig in de ruimtelijke ordening voltrok. Tijdens de beslissingsprocedures in de jaren zestig was deze kritiek nog ongebruikelijk. Ook Harteveld gaf toe democratischer te willen werken en was opvallend open: 'Ik ben me ervan bewust dat we vandaag een andere overeenkomst zouden willen sluiten dan in 1963 is gebeurd.'¹⁰³ In een eerder artikel had de wethouder al gesteld dat het conflict in zijn stad zo uit de hand liep omdat in Utrecht 'iets concretiseerde hetgeen in andere plaatsen meer in abstracto wordt bediscussieerd', zelfs in internationaal opzicht. Dat vond hij op zichzelf een winstpunt, 'omdat het een waarschuwing is voor volgende situaties'.¹⁰⁴ De commentaren contrasteren sterk met de loftuivingen van tien jaar eerder. Toen werden Jan de Vries en consorten bewierookt voor hun visie en daadkracht, in 1973 werden zij beschimpt als potentaten die weigerden een luisterend oor te bieden aan een kritischer bevolking.

Het tot inzicht komen van Harteveld was voor de *Muurkrant* reden tot leedvermaak. Van begrip voor de situatie van de wethouder mocht geen sprake zijn. Zijn bekentenissen in de *Volkskrant* zouden voortkomen uit angst voor het toenemende verzet in Utrecht.¹⁰⁵ Het *Muurkrant*collectief nam met haar treiteracties eenzelfde onverzoeerbare houding aan als de kraakbeweging die begin jaren zeventig in opkomst was.¹⁰⁶ De opruiende artikelen hebben misschien niet tot concrete resultaten geleid, maar zij hebben – getuige de aandacht van de nationale pers en de consternatie achter de politieke schermen – echter wel degelijk een politisering van de discussie over Hoog Catharijne veroorzaakt. Vooral B en W namen aanstoot aan de beschuldigingen van wanbestuur en de toon die de *Muurkrant* hierbij aansloeg. Zo had het college in de zomer van 1971 al besloten alle gemeentelijke publicatieborden te verwijderen, omdat de aankondigingen hierop stevast werden overgeplakt met muurkranten.¹⁰⁷ De redactie organiseerde in de drie jaar tussen het eerste nummer over Hoog Catharijne in september 1970 en de opening van het complex in 1973 talloze protestacties en deed uitvoerig onderzoek naar het handelen van Bredero en B en W, en stak vele duizenden manuren in het schrijven, redigeren en drukken van de wekelijkse edities. Gezien deze productiviteit zou het cynisch zijn om het collectief af te doen als een groep naïeve, marxistische studenten.

101 *De Volkskrant*, 14 juli 1973.

102 Crinice le Roy e.a., 'Projectontwikkelaar, wethouder en raadslid in discussie', 35.

103 Ibidem.

104 Harteveld, 'Notities', 32.

105 IISG, *Muurkrant*, 'Harteveld in paniek', 26 juli 1973.

106 E. Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999* (Amsterdam 2000) 320.

107 IISG, *Muurkrant*, 'We mogen dit niet lezen', 16 juli 1971.

Met hun retoriek en doelstellingen was een afvaardiging in de gemeenteraad ondenkbaar, maar de studenten plaatsten zich dan ook bewust politiek buiten spel. Revolutie was het credo, en de Derde Weg van het overwegend sociaaldemocratische Utrechtse gemeentebestuur was volgens de *Muurkrant* in diskrediet gekomen met de excessen rondom Hoog Catharijne. Het medium hield met deze ideologische opstelling het midden tussen de daadkracht van de in dezelfde tijd opererende Rode Jeugd en sociale stadsbewegingen als de Oranje Vrijstaat in Amsterdam.¹⁰⁸

Antoine Verbij verklaart de radicalisering van de Nederlandse studentenbeweging in de jaren zeventig vanuit de overmoed en tegelijkertijd het wantrouwen dat studenten overhielden aan de democratiseringsstrijd van eind jaren zestig, de drang om zich te onderscheiden van burgerlijk activisme, en de inspiratie die zij putten uit buitenparlementaire acties in het buitenland.¹⁰⁹ De situatie in Utrecht demonstreert echter dat de radicalisering hier alleen tot stand kon komen *in samenspel* met het optreden van gemeente en Bredero. Zij voorzagen de *Muurkrant* van de nodige munitie om het lokale gezag jarenlang aan te vallen. Het hoogtepunt van deze aanvallen kwam in de nazomer van 1973, toen het collectief werk maakte van de gepropageerde bundeling van links verzet in Utrecht.

Hiertoe was op initiatief van het Muurkrantcollectief en de landelijke Bond van Woningzoekenden en Huurders (BWH) het Centraal Actiecomité Utrecht (CAU) opgericht.¹¹⁰ De BWH streefde naar een oplossing van de woningnood en vreesde de sloop van arbeidersbuurten om verkeerswegen richting Hoog Catharijne aan te leggen. Vanaf augustus 1973 begon de *Muurkrant* te fulmineren tegen de komst van prinses Beatrix naar Utrecht, die door Jan de Vries op persoonlijke titel was uitgenodigd om het lint door te knippen.¹¹¹ Ook het Binnenstadscomité liet opvallend fel van zich horen door een open brief te sturen aan het koningshuis, waarin het waarschuwde voor bouwondernemingen zonder democratisch verantwoordelijkheidsgevoel. Het comité vroeg de prinses tevergeefs haar bezoek aan Utrecht te heroverwegen.¹¹² De meeste aandacht ging in de laatste dagen voor de opening echter uit naar het aangekondigde verzet van het CAU. In een speciale uitgave van het orgaan verklaarde de *Muurkrant* dat door de komst van Hoog Catharijne ‘kleine winkeliers droog brood gaan vreten’ en ‘duizenden arbeidersgezinnen worden gedeporteerd naar onbetaalbare flatwoestijnen’.¹¹³ Anders dan de *Muurkrant* en het Binnenstadscomité deden vermoeden, bleken sommige winkeliers de komst van Hoog Catharijne niet te vrezen. Zo verklaarde een winkeleigenaar een dag voor de opening over het complex: ‘Je ziet de binnenstad groeien. Heerlijk...’ Andere ondernemers zeiden ‘niet bang te zijn voor de grote buurman’.¹¹⁴ Toch was de middenstand wel gevoelig voor de sentimenten die bij een deel van de Utrechters leefden. Een paginagrote advertentie van modewinkel Claudia Sträter stelde in het *Utrechts Nieuwsblad* in chocoladeletters: ‘Ondanks onze fantastische nieuwe vestiging in groots

108 Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 99.

109 Verbij, *Tien rode jaren*, 86.

110 IISG, *Muurkrant*, Notulen CAU-vergadering ‘Rustig verder gaan met onrustiger worden’, 10 september 1973.

111 UA, Gemeentebestuur, inv. nr. 9298, Notulen Commissie Hoog-Catharijne-Generaal, 30 mei 1973.

112 UA, Archief Comité Binnenstad te Utrecht, inv. nr. 2, Open brief aan Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix, 22 september 1973.

113 IISG, *Muurkrant*, CAU-krant, 15 september 1973.

114 UN, 22 september 1973.

Afbeelding 5: De westzijde van Hoog Catharijne na voltooiing (Foto: het Utrechts Archief).

Hoog Catharijne, blijven wij óók de Oudegracht trouw!’¹¹⁵ Hiermee was de winkelier trouw aan de binnenstad, maar tegelijkertijd ook modern en vooruitstrevend met een nevenvestiging in het nieuwe winkelhart. De ambivalente houding ten opzichte van modernisering liet zich dus niet alleen bij bestuurders en actiegroepen gelden, maar ook bij niet-georganiseerde middenstanders.

De in het CAU verenigde tegenstanders van Hoog Catharijne wisten tijdens de openingsdag op 24 september 1973 meerdere demonstraties en ludieke sabotageacties te organiseren. Tegelijkertijd ‘vergaapten’ bijna honderdduizend bezoekers zich aan het nieuwe stadscentrum: ‘Dat het allemaal zo groot, zo veel, zo glimmend en vooral zo onwennig zou zijn, hadden weinigen verwacht.’¹¹⁶ Hoog Catharijne ging vanaf de openingsdag stapsgewijs in vol bedrijf. De Muurkrantactivisten hadden met hun agitatie en ordeverstoringen gehoopt een groot deel van de Utrechtse bevolking te winnen voor de strijd tegen het grootkapitaal. Het collectief wist op de openingsdag enkele duizenden demonstranten op de been te brengen, maar de gewenste volksoptocht bleef uit. Na de opening ebde de aandacht voor Hoog Catharijne langzaam weg en richtte het collectief zich op andere misstanden in het kapitalistische systeem. Het Binnenstadscomité hief zichzelf uiteindelijk op. De meeste doelstellingen van het comité waren bereikt; de gemeente stond meer inspraak toe en met *Kernbeeld* was expliciet aandacht gekomen

115 Ibidem.

116 Ibidem, 25 september 1973.

voor het oude stadsgezicht. Terwijl verschillende gemeentebestuurders hun spijt hadden betuigd over de gang van zaken bij de realisatie van Hoog Catharijne, bleef Jan de Vries overtuigd van zijn eigen gelijk door te stellen dat de ‘positieve verhalen nog wel komen’. Uiteindelijk deed de waardering voor het complex hem ook niet zoveel: ‘Als men op de relevante plaatsen maar weet: “Dat zijn jongens met wie je afspraken kunt maken.”’¹¹⁷

Conclusie

In Utrecht hadden de bewondering en de dankbaarheid voor Hoog Catharijne binnen tien jaar plaatsgemaakt voor afkeuring en verzet. Deze wending was niet het gevolg van een geleidelijk proces, maar voltrok zich vanaf het begin van de jaren zeventig schoksgewijs na de verhitte discussie over een muziekcentrum op het Vredenburg. De maatschappelijke ontwikkelingen die hierbij meespeelden waren in gang gezet gedurende de tweede helft van de jaren zestig en betroffen de opkomst van de inspraakgedachte bij zowel bestuurders als burgers, het opgroeien van een protestgeneratie en een emancipatie van het Nederlandse journaal. Als bij een snelkookpan die tot koken komt kwamen deze ontwikkelingen bij de discussie over het Vredenburg samen met de lokale omstandigheden van een gemeentebestuur dat zich geen raad wist met burgerlijke inspraakvragen, en een bouwconcern dat zich bij monde van de directeur fel tegen alle vormen van inspraak afzette.

De gang van zaken bij Hoog Catharijne demonstreert dat de tegenstanders van het complex democratische modernisering minstens net zo belangrijk vonden als een economische en stedenbouwkundige modernisering van de stad. Het Binnenstadscomité en de gemeente droegen begin jaren zeventig concrete alternatieven aan voor de toen noodzakelijk geachte vernieuwing van de stad, terwijl de *Muurkrant* en Bredero vasthielden aan hun anarchistische respectievelijk technocratische maatschappijvisies. Zij vertegenwoordigden hiermee twee uitersten van het politieke spectrum. De wijze waarop het gemeentebestuur met de toekomst van de binnenstad omging was het gevolg van het dwangmatige moderniseringsdenken van de jaren zestig, dat een ambivalente en reflectieve gemoedstoestand met zich meebracht. Het Utrechtse actiewezen gaf de doorslag bij de omslag in het gemeentebeleid, maar de onzekerheid die begin jaren zeventig bij bestuurders aan de oppervlakte kwam speelde een minstens net zo belangrijke rol.

Bij de totstandkoming en uiting van de spanningen in de ruimtelijke ordening moeten we waken voor een te monolithisch beeld van de onderlinge verhoudingen. Terwijl het gemeentebestuur met de nota *Kernbeeld* in 1970 al een handreiking deed aan de actiegroepen, bleef Bredero onverstoort vasthouden aan de technocratische implementatie van het plan Hoog Catharijne. De gemeente was met handen en voeten gebonden aan een contract waardoor de volksvertegenwoordigers onmogelijk hun democratische plicht konden nakomen. Deze samenwerkingspartners kunnen geenszins als één blok worden beschouwd. Hetzelfde geldt voor de partijen aan de andere kant van de lokale politieke scheidslijnen. Het Binnenstadscomité was uit op een dialoog, terwijl de *Muurkrant* iedere vorm van inspraak op ideologische gronden afwees.

De unieke situatie van een almachtig bouwconcern dat geen inspraak duldt bij een grootschalige binnenstadsreconstructie heeft zich sinds de oplevering van Hoog Catharijne niet meer voorgedaan in Nederland. Toch moet er in aanvulling op de studie die aan dit artikel ten grondslag ligt nog veel onderzoek worden verricht naar de rol van marktpartijen bij de totstandkoming van de gebouwde omgeving. De actualiteit van het onderwerp wordt bewezen door het goed bekeken televisieprogramma *De slag om Nederland*, waarin het krachtenspel in de ruimtelijke ordening kritisch onder de loep wordt genomen. Hoog Catharijne en andere casussen demonstreren dat de oorsprong van de huidige dynamiek moet worden gezocht in de jaren zestig en zeventig. Nader onderzoek naar de verhoudingen tussen burgers, projectontwikkelaars en politici in deze periode zal nieuwe perspectieven bieden op normatief beladen begrippen als modernisering, democratisering en de typisch Nederlandse maakbaarheid.

DOSSIER. *TRIUMPH OF THE CITY* DOOR EDWARD GLAESER Stadsgeschiedenis als eilandgevoel

Met bijdragen van Bert De Munck, Leo Lucassen en Wim Willems, Robert Kloosterman en Gijsbert Oonk

(samengesteld en ingeleid door Maarten F. Van Dijk)

Met het 'Dossier' wil de redactie van Stadsgeschiedenis een belangwekkende publicatie of een interessant initiatief op het gebied van de studie van steden en hun verleden onder de aandacht brengen. Telkens zullen een aantal specialisten uit diverse vakgebieden op deze publicatie of dit initiatief commentaar geven vanuit hun vakgebied.

In de glazen bol van Harvard-econoom Edward Glaeser ziet de toekomst van de wereld er rooskleurig uit. In zijn bestseller *Triumph of the city* claimt Glaeser immers dat verstedelijking een zegen is voor de ontwikkeling van de mensheid. Stedelingen zijn volgens hem gezonder, gelukkiger en welvarender dan plattelandsbewoners. Als we die vaststelling koppelen aan het gegeven dat de verstedelijkingsgraad in de wereld is toegenomen van 33 procent in 1960 naar 52 procent in 2012 dan ziet de toekomst van de wereld er veelbelovend uit.¹ Cruciaal is natuurlijk de vraag of Glaeser een waarzegger is die de kaarten van de toekomst goed kan lezen. Zijn optimisme over de groei van de stad staat in scherp contrast met de conclusies van bijvoorbeeld Mike Davis in *Planet of slums*. Hij stelt vast dat de toenemende verstedelijking tot meer armoede in de wereld leidt als gevolg van de urbanisering in ontwikkelingslanden.²

Toch is het de moeite om Glaesers verhaal aan een grondige analyse te onderwerpen. Glaeser is niet de eerste de beste. Hij heeft al tien boeken en meer dan honderd wetenschappelijke artikelen op zijn naam staan. Zijn wetenschappelijke productie is niet alleen overweldigend naar kwantitatieve maatstaven, maar ook de invloed van zijn bijdragen is indrukwekkend. Terwijl artikelen van Mike Davis – om die vergelijking vol te houden – hoogstens vijftwintig keer worden geciteerd volgens de Thompson Reuters citatiedatabank, worden de bijdragen van Glaeser in publicaties van collega's honderden keren aangehaald.³ *Triumph of the city* mag een lichtvoetig boek zijn voor een breed publiek, de inhoud van het boek stoelt op een jarenlange onderzoekservaring en publicaties die hoog staan aangeschreven bij collega's. Wel gaat het dan vooral om een publiek van economen: historici lezen en citeren Glaeser veel minder, al duikt zijn nieuwe boek – waarin het verleden een belangrijke rol speelt – in historische publicaties toch steeds vaker op.⁴

Het belang van *Triumph of the city* zit hem niet alleen in de wetenschappelijke re-

1 <http://data.worldbank.org/topic/urban-development>.

2 M. Davis, *Planet of slums* (New York 2006) 3. Zie het dossier over Davis' boek in *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 152-174.

3 Bovenaan de lijst van artikelen van Glaeser in de citation index van Thompson Reuters staat de bijdrage E.L. Glaeser e.a., 'Growth in cities', *Journal of Political Economy* 100 (1992) 1126-1152 dat in totaal 887 maal wordt geciteerd.

4 Slechts 0,5 à 1 procent van de verwijzingen naar artikelen van Glaeser zijn van de hand van historici volgens Thompson Reuters.

Afbeelding 1: Harvard-econoom Edward Glaeser bij de uitreiking van de Goldman Sachs Business Book of the Year Award in 2011. *Triumph of the city* was één van de genomineerde boeken, maar won de prijs uiteindelijk niet. *Financial Times*, Edward L. Glaeser, 2011. Geraadpleegd 11 november 2012, <http://www.flickr.com/photos/51005181@N05/6311934848>.

putatie waarop Glaeser zich kan beroepen, maar ook in de toegankelijke schrijfstijl en de ambitie om een breed publiek bereiken. Dat is aardig gelukt, want zijn boek werd inderdaad breed opgepikt. Zo werd *Triumph of the city* uitgebreid geprezen in ‘Een zomer in boeken’ op de Belgische Radio 1. Glaeser werd er omschreven als een ‘professor in Harvard, gespecialiseerd in stadsgeschiedenissen’.⁵ In Nederland werd het boek eveneens geprezen in de media. Er verscheen bijvoorbeeld een erg positieve recensie van het boek in *NRC Handelsblad*. Sterker nog, volgens *NRC*-redacteur Bernard Hulsman was *Triumph of the city* zelfs één van dé boeken van het jaar 2011.⁶

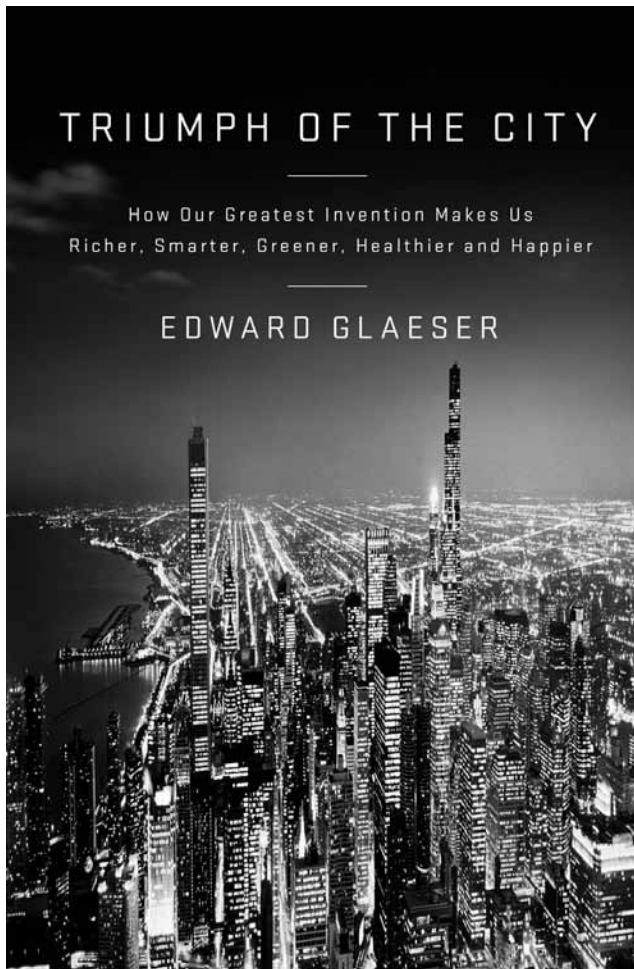
Triumph of the city mikt bovendien niet alleen op een breed, maar ook op een politiek invloedrijk publiek. Het boek staat vol met beleidsaanbevelingen zoals: ‘Governments should encourage people to live in modestly sized urban aeries instead of bribing home buyers into big suburban McMansions’ (15). Het laatste, concluderende hoofdstuk van het boek is in feite een aaneenrijging van politieke aanbevelingen. Die boodschap lijkt aan te slaan, want op de Belgische Radio 1 noemde journaliste Annelies Beck *Triumph of the city* ‘in het kader van de gemeenteraadsverkiezingen een zeer aan te raden boek’.⁷ Ook politieke actiegroepen, zoals het Antwerpse Ademloos, raden de lectuur van het boek aan.⁸ In Nederland wordt *Triumph of the city* al geciteerd in wetenschappelijke

5 De bespreking is te beluisteren op: <http://www.cobra.be/cm/1.1409180?view=popupPlayer>.

6 <http://www.nrc.nl/boeken/2012/01/02/de-boeken-van-het-jaar/>.

7 <http://www.radio1.be/content/een-zomer-boeken-stadsliteratuur-o>.

8 <http://www.ademloos.be/nieuws/onze-toekomst-ligt-de-stad>.

Afbeelding 2: De cover van *triumph of the city* met op de voorgrond de hoogbouw die Glaeser zo sterk verdedigt in het boek. Edward L. Glaeser, *Triumph of the city. How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier, and happier* (New York 2011).

adviezen van het Planbureau voor de Leefomgeving.⁹ Kortom, *Triumph of the city* zal net als Jane Jacobs *The death and life of great American cities* ongetwijfeld zijn stempel weten te drukken op nationaal, regionaal en stedelijk beleid. Er is dus alle reden om het boek eens aan een diepgaande analyse te onderwerpen.

De beleidsopties die Glaeser in zijn boek voorstelt, dragen vaak een duidelijk neoliberale signatuur. Doorheen het boek toont Glaeser zich een fervent voorstander van de vrije markt en een *laissez-faire*-politiek. Zo gelooft hij niet in het nut van herwaarderingsprojecten voor verarmde buurten en meent hij dat inkomensbelastingen de rijken doen wegvlugten. Vakbonden zouden de economische groei afremmen net als de bescherming van historisch erfgoed in de stad. Ook zijn positieve benadering van migratie past in dit neoliberale denken, al onderscheidt hij zich hier wel van conservatieve rechts-liberalen. Glaeser gelooft duidelijk in de ‘American dream’ waarin ieder burger

9 O. Raspe en D. Hamers, *Essays. Toekomst van de stad* (Den Haag 2012). Zie ook: <http://www.pbl.nl/publicaties/2012/essays-toekomst-van-de-stad>.

Afbeelding 3: Het afgebroken Pennsylvania Station in New York in 1962. Glaeser verdedigt de fel gecontesteerde afbraak van dit station in zijn boek als voorbeeld van goed stedelijk beleid. Cervin Robinson, Pennsylvania Station, 1962. Library of Congress, Prints & Photographs Division, nr. NY, 31-NEYO, 78-8.

verantwoordelijk is voor zijn eigen geluk. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat hij scholing als de cruciale hefboom ziet voor stedelijke ontwikkeling. In hoofdstuk 9 beoogt Glaeser weliswaar dat stedelijke succesverhalen vele vaders hebben, investeringen in scholing vormen de rode draad in alle voorbeelden van stedelijke groei die Glaeser de revue laat passeren.

Het gedachtegoed van Glaeser is echter niet voor één gat te vangen. Hoewel hij een vurig pleidooi houdt tegen inkomensbelastingen, is hij niet radicaal gekant tegen elke vorm van belasting. Zo pleit hij vóór hogere benzinetaksen en de invoering van kilometerheffingen om autogebruik tegen te gaan. Dergelijke maatregelen zouden volgens hem niet alleen mobiliteitsproblemen oplossen, maar ze zouden tevens het milieu ten goede komen. Ook zijn pleidooi om hoogbouw in steden te stimuleren, is ingegeven vanuit een ecologische reflex. Verder is Glaeser geen verdediger van de zuivere nachtwakersstaat, want hij is wel degelijk van mening dat de overheid in allerlei publieke diensten moet voorzien. Zo stelt hij kordaat: 'countries that cannot provide clean water for their citizens should not be in the business of regulating currency exchanges' (158). Ook mobiliteit, veiligheid en scholing zijn voor Glaeser domeinen waar de overheid zich mee moet inlaten.

Glaeser ziet geen heil in actiegroepen en buurtcomités. In feite lijkt hij niet zo'n hoge pet op te hebben van democratische besluitvorming. Zo pleit hij voor meer politie en strengere straffen. Charles Tilly draait zich ongetwijfeld om in zijn graf als hij ziet dat zijn werk wordt aangehaald om aan te tonen dat 'repression works' (55). Democratie is voor Glaeser zeker niet de belangrijkste maatstaf om overheden te beoordelen. In zijn eerdere werk wees hij er al op dat ook dictaturen positieve effecten hebben en zelfs goed kunnen zijn voor de doorsnee burger. Zo prijst Glaeser de aanpak van de communistische partij in China en het beleid van de Spaanse generaal Franco.¹⁰

Glaesers werk is echter vooral interessant voor *Stadsgeschiedenis* omwille van de aandacht voor het verleden van steden. Om zijn redeneringen kracht bij te zetten, beroept hij zich vaak op historische feiten en processen. Glaeser behoort tot het lange

¹⁰ Zie bijvoorbeeld ook het veel geprezen en vaak geciteerde artikel: E.L. Glaeser e.a., 'Do institutions cause growth?', *Journal of Economic Growth* 9 (2004) 271-303.

rijtje van sociale wetenschappers die de geschiedenis niet als een continu proces beschouwen. Dat betekent dat hij in zijn betoog nogal makkelijk overschakelt van de ene periode naar de andere, zonder er rekening mee te houden dat zoiets in strijd is met het chronologische en sequentiële karakter van de geschiedschrijving. Je kunt immers niet zomaar van de Oudheid naar het heden springen zonder rekening te houden met de tussenliggende periode, en dat is nu net de manier waarop Glaeser met het verleden van steden omgaat. Zo verbindt hij het Athene van de vijfde eeuw voor het begin van onze tijdrekening probleemloos met het New York van de twintigste eeuw zonder zich vragen te stellen over de validiteit van deze redenering.

De context blijkt er allemaal niet zoveel toe te doen, en dat is ook één van de grote kritiekpunten die in dit dossier naar voren komen. Gijsbert Oonk wijst erop dat steden enkel te begrijpen zijn in samenhang met het omliggende platteland. Ook Bert De Munck mist in de analyse van Glaeser de bredere verbanden. Hij vindt het onbegrijpelijk dat Glaeser geen rekening houdt met processen op wereldschaal die het niveau van de stad overstijgen. De bijdrage van Robert Kloosterman toont bovendien aan dat niet alleen historici zich storen aan deze *one-size-fits-all*-aanpak van Glaeser. Kloosterman mist aandacht voor de sociale en institutionele context van de steden die in het boek aan bod komen. Leo Lucassen en Wim Willems zijn iets minder negatief, maar ze storen zich wel aan het Americacentrisme van Glaeser. Volgens hen had een systematische vergelijking tussen de Verenigde Staten en Europa van *Triumph of the city* een veel rijker boek gemaakt. Bovendien wordt stedelijkheid in Glaesers boek teveel vanuit een New Yorks perspectief benaderd. Ligt zijn opvoeding in New York misschien aan de basis van zijn neiging om steden te beschouwen als eilanden te midden van het platteland? Voor Glaeser is het water tussen stad en platteland in elk geval diep en haast onoverbrugbaar.

Kortom, Glaeser lijkt steden – zoals Bert De Munck aangeeft – onder een kaasstolp te plaatsen zonder rekening te houden met alles wat zich buiten het stedelijke territorium bevindt. Zowel Leo Lucassen en Wim Willems als Bert De Munck wijzen in dat verband op de opmerkelijke afwezigheid van de sociologe Saskia Sassen in zijn literatuurlijst. Steden zijn voor Glaeser afgesloten entiteiten waarop processen van globalisering weinig tot geen invloed hebben. Dat heeft te maken met het expliciet moderniseringsperspectief in zijn betoog. Niet-westerse steden zijn voor Glaeser enkel interessant als ze moderne economische groei creëren, voorbeelden die hij aanhaalt zijn Singapore, Bangalore of Hongkong. In dat geval wordt hun ontwikkeling telkens afgemeten aan de westerse geschiedenis, of zoals Glaeser het stelt: ‘We’ll also unpack their checkered history, which is relevant now because so many cities in the developing world struggle with the vast challenges that once plagued today’s urban stars like San Francisco, Paris, and Singapore’ (6). Volgens hem moeten alle steden in de wereld het traject afleggen dat westerse steden hebben afgelegd, want alternatieve wegen naar welvaart, gezondheid en geluk ziet hij niet. De triomf van de stad staat voor Glaeser dan ook gelijk met de triomf van de westerse stad.

De triomf van steden: een keerzijde

Het verhaal van *The triumph of the city* is glashelder, ondubbelzinnig en doelgericht.* Wat moet het heerlijk zijn om een boek te kunnen schrijven waarin de geschiedenis wordt samengevat in frasen als ‘the death of distance’ (4) en ‘the pleasures of proximity’ (11) en dat resulteert in een handvol politieke aanbevelingen die voor elke stad ter wereld gelden. Glaeser is ervan overtuigd dat verstedelijking synoniem is van beschaving en vooruitgang, en elementen die dit in twijfel zouden kunnen trekken krijgen nauwelijks kans. Hier is weinig plaats voor fundamentele wetenschappelijke twijfel. Niet alleen de stad triomfeert, maar helaas ook de pamflettaire stijl en het gebrek aan nuance.

Zoals uit de inleiding van dit dossier al bleek, is de redenering van Glaeser heel eenvoudig samen te vatten. Er is niet te veel verstedelijking maar te weinig. Verstedelijking is niet het probleem, maar de oplossing. Het is een oplossing voor zowel ecologische als sociale en economische problemen. Vanuit sociaal oogpunt zorgen steden voor mogelijkheden die er op het platteland niet zijn. Steden worden in dit boek geassocieerd met ‘proximity’, ‘density’ en ‘closeness’, of nog eenvoudiger, met de afwezigheid van afstand (‘cities are the absence of physical space between people and companies’, (6). In overeenstemming met een belangrijke stroming in de actuele economische geografie wordt dit niet alleen verbonden met lagere transportkosten en schaalvoordelen, maar meer nog met technologische ontwikkelingen en innovatie. Op voorwaarde dat de inwoners geschoold zijn, nijverheden niet worden gemonopoliseerd en overheden klein en terughoudend zijn, zorgt de nabijheid tussen actoren en firma’s voor technologische kruisbestuivingen en *spill-over* effecten – met als gevolg Schumpeteriaanse groei (groei door innovatie).

Iets verrassender allicht is Glaesers visie op de ecologische meerwaarde van steden. In weerwil van zijn idool Jane Jacobs, die zich in de jaren 1950 uitsprak tegen ‘single-use zoning’ en geïsoleerde woontorens, pleit Glaeser krachtig voor hoogbouw in het centrum van de stad.¹ Glaeser verzet zich niet tegen gemengde zones, eerder integendeel. In zijn negatieve perceptie van suburbs sluit hij zelfs sterk aan bij Jacobs. Maar beperkingen en reguleringen, onder meer vanuit een erfgoedreflex, zijn hem een doorn in het oog. Als mensen compacter wonen, verbruiken ze minder energie om zich te verwarmen (en af te koelen) en rijden ze minder met de auto. Suburbs en *urban sprawl* zijn uit den boze, omdat woningen er te veel ruimte beslaan en er te veel, met de auto, moet worden gependeld. Aan groen in de stad maakt Glaeser niet te veel woorden vuil. Wat hem vooral bezighoudt, is dat bouwen in de hoogte in veel steden (niet het minst

* Met dank aan Tim Soens, Ilja Van Damme en de redactieleden van *Stadsgeschiedenis* voor hun commentaren op een eerdere versie van deze review.

1 J. Jacobs, *The death and life of great American cities* (New York 1961).

Afbeelding 4: Jane Jacobs (1916-2006) is tegelijk inspiratiebron en bête noir voor Edward Glaeser. Hij bejubbelt haar verheerlijking van stedelijke sociabiliteit, maar tegelijk verfoeit hij haar pleidooi voor de bescherming van historisch erfgoed en stedelijke laagbouw. Phil Stanziola, Mrs. Jane Jacobs, chairman of the Community to save the West Village holds up documentary evidence, 1961. Library of Congress, Sun Newspaper Photograph Collection, nr. LC-USZ-62-137838.

in Europa) wordt ontmoedigd of onmogelijk gemaakt. Parijs wordt met alle zonden van Israël beladen, want de reguleringen in verband met het behoud van monumenten en stadszichten houden de grond- en huizenprijzen kunstmatig hoog en remmen stedelijke groei en ontwikkeling af.

Op het eerste gezicht houden deze redeneringen natuurlijk steek. De ecologische voetafdruk (per capita) van een compacte stad zal allicht kleiner zijn dan die van suburbs of steden met een lagere densiteit. En het preserven van stedelijke kernen of stedelijke landschappen komt vaak een beperkte culturele elite ten goede, of (via het toerisme) een beperkt deel van de middenstand. Het is uiteraard bekend dat het verfraaien van stedelijke kernen voor processen van gentrificatie zorgt, met het gewenste of ongewenste gevolg dat sociaal kwetsbare groepen uit de stad worden verdreven en in 'probleemwijken' terecht komen. In die zin snijdt ook de sociale logica van Glaeser tot op zekere hoogte hout. Zoals gezegd gaat Glaeser ervan uit dat een verder doorgedreven verstedelijking (in de hoogte) de prijzen in de kern van de stad zal drukken, waardoor processen van gentrificatie in de stedelijke kernen dus minder uitgesproken zouden moeten zijn.

In wat volgt zal niettemin worden geargumenteed dat er iets grondigs fout is aan de redeneringen van Glaeser. Naar mijn aanvoelen komt Glaeser tot deze conclusies omdat hij steden benadert vanuit een heel achterhaald perspectief, waarin geen aandacht is voor stad-platteland relaties, politieke en economische structuren die de stad overstijgen, en intra- en suprastedelijke netwerken.

De stad als deus ex machina

Met een geraffineerd gevoel voor provocatie vertrekt Glaeser van het idee dat 'slums' waar honderdduizenden mensen onder golfplaten wonen niet noodzakelijk een probleem zijn. Om te beginnen is het niet de schuld van de steden dat die mensen arm zijn: 'Cities don't make people poor; they attract poor people' (9). Zonder daar systematisch bewijs voor aan te dragen vertelt hij dat zelfs mensen in de meest erbarmelijke

Afbeelding 5: Op de voorgrond het Parijs dat Glaeser veracht omwille van zijn stedenbouwkundige voorschriften en beperkingen. Op de achtergrond La Défense, oftewel het Parijs dat Glaeser voor ogen heeft. Kevin Law, Trocadero - As seen from the top of the Eiffel Tower, 2007. Geraadpleegd 11 november 2012, <http://www.flickr.com/photos/66164549@Noo/1771009723/>.

slums beter af zijn dan de mensen op het omliggende platteland. Problemen zijn er pas met steden die geen armen aantrekken, want '(w)hy do they fail to attract the least fortunate? (71). Op een methodologisch niveau stelt zich echter al van bij aanvang het probleem dat Glaesers boek je als wetenschapper niet toestaat met zijn werk in dialoog te treden. Hij geeft immers heel weinig informatie over hoe en vanuit welk perspectief de auteurs waarop hij zich in zijn (overigens wel heel zuinige) voetnoten beroept tot hun conclusies zijn gekomen. Wordt armoede vergeleken op basis van calorieën, inkomens of subjectieve parameters? Valt de armoede in de slums überhaupt te vergelijken met de armoede op het platteland? Hier en daar kunnen we uit de tekst min of meer opmaken hoe Glaeser tot zijn oordeel komt (zoals waar wordt gesteld dat 'people report being happier in those countries that are more urban', 7), maar al te vaak moeten we het doen met normatieve uitspraken als 'it's far better to hope for a world where cities can accommodate millions more of the rural poor than to wish that those potential migrants would end their days in agricultural isolation.' (70)

Het probleem met dergelijke passages (en het wemelt ervan in het boek) is dat niet met de mogelijkheid rekening wordt gehouden dat er ook op het platteland toekomstperspectieven zijn. Glaeser gelooft in de *American dream*, maar die kan zich enkel en alleen in de stad voltrekken. Steden bieden kansen, ontwikkelen talenten, halen het beste in mensen boven. Maar hij besteedt geen aandacht aan de selectieproces-

Afbeelding 6: Glaesers waardering voor Silicon Valley is typerend voor de paradoxen in zijn boek. De auteur beschouwd Silicon Valley immers als een exemplarisch voorbeeld van densiteit aan human capital, maar het gebied wordt zeker niet beheerst door de hoogbouw. San José, hoofdstad van Silicon Valley, heeft wel een aantal wolkenkrabbers, maar suburbanisering is even kenmerkend voor het gebied. The tahoe guy, San Jose California, 2009. Geraadpleegd op 11 november 2012, <http://www.flickr.com/photos/28027240@N00/3183673224>.

sen die daar onlosmakelijk mee zijn verbonden. In zijn boek is niets te vinden over de verliezers van de verstedelijking, niets over generationele armoede in steden, niets over de mensen voor wie de slums geen springplank naar een beter bestaan zijn, maar wel een doodlopende straat waar zij zelf en hun kinderen niet meer uit geraken. Nee, deze geschiedenis gaat over de winnaars. Glaeser gaat ervan uit dat iedereen maar in de *American dream* moet geloven (inclusief de mensen in de slums rond de eerste de beste Afrikaanse metropool) en dus maar naar de stad moet verhuizen als het op het platteland niet goed gaat.

Hoeveel van de nieuwe stedelingen er vervolgens sociaal inderdaad op vooruit gaan, vraagt Glaeser zich niet af. Liever heeft hij het over kansen. En waar mensen echt in beeld komen, zijn het meteen de helden die (volgens Glaeser) de hedendaagse steden hebben gemaakt tot wat ze zijn. Bladzijden lang worden de heldendaden uitgesmeerd van lieden als Thomas Edison en Henry Ford, en het handvol genieën dat aan de basis ligt van de technologieën waarmee *Silicon Valley* groot is geworden (Francis McCarty, Cyril Elwell, Lee De Forest, Frederick Terman, William Shockley, Michael Bloomberg, enzovoort). Sociale dualiteit in steden? Processen van ontworteling en ontvreemding? Daarvoor heeft dit boek weinig aandacht. De armen in de slums worden doodeenvoudig gereduceerd tot potentieel 'menselijk kapitaal'. Hier en daar wordt (in hoofdstuk 3) een voorbeeld gegeven van een succesvol ondernemer die sociale promotie heeft

gemaakt, maar de overgrote meerderheid van de armen, voor wie dat overduidelijk niet het geval is, komt niet in beeld.²

De stad onder een stolp

Voor een goed begrip, mijn probleem met dit boek is niet dat het de geschiedenis anders benadert dan ik zelf zou doen. Het probleem is dat het vol tegenstrijdigheden en inconsistenties zit, die allemaal kunnen worden toegeschreven aan de weigering steden te zien als onderdeel van een bredere maatschappelijke realiteit die helpt verklaren waarom zich bepaalde regionale en mondiale economische transformaties voordoen, waarom bepaalde politieke beslissingen worden genomen en waarom mensen migreren.

Zo wordt in dit boek een karikaturale tegenstelling gecreëerd tussen succesvolle en niet-succesvolle steden. De succesvolle steden trekken mensen aan, de andere niet. Wie probeert te achterhalen waarom sommige steden succesvol zijn en andere niet, stoot al gauw op cirkelredeneringen. Op één en dezelfde bladzijde (20) vind je het idee dat de technologie van de aquaducten verstedelijking in het Romeinse Rijk mogelijk maakte (wegens de bevoorrading van proper water) en dat het verdwijnen van steden zorgde voor technologische achteruitgang. Idem dito voor de boekdrukkunst, die enerzijds mogelijk werd gemaakt omdat 'large urban markets make it easier to cover the fixed costs of these new technologies' (38) maar die tegelijk de wereld meer stedelijk heeft gemaakt ('indirectly, the printing press helped make the world more knowledge intensive, more democratic, more commercial, and ultimately more urban', 39). Anders gezegd: de stad zorgt voor innovatie en innovatie creëert steden.

Gelijkaardige cirkelredeneringen worden opgebouwd met betrekking tot educatie. Glaeser vindt educatie belangrijk, want '(h)uman capital, far more than physical infrastructure, explains which cities succeed' (27). Tegelijk wordt echter het idee ontwikkeld dat de nabijheid van steden voor de circulatie van technische kennis heeft gezorgd ('cities have always been the most effective way to transfer knowledge between civilizations', 24). Wat is hier oorzaak en gevolg? In een hoofdstuk over de ontwikkeling van *Silicon Valley* blijken het in ieder geval een handvol genieën te zijn geweest die voor revolutionaire ontwikkelingen hebben gezorgd. Dit talent werd bovendien aangetrokken en gevoed door de universiteit (Stanford), en dus niet door 'urban proximity' – terwijl het elders heet dat 'cities have long created intellectual explosions, in which one smart idea generates others' (56). Hoe zit het nu? Trekken steden talent aan (ten koste van andere steden of het platteland) of ontwikkelen ze het? Glaeser blijft hier doorheen het hele boek op twee benen hinken. Enerzijds keert steeds de mantra terug dat steden talent en creativiteit produceren; anderzijds wordt herhaald dat 'talent is mobile, and it seeks out good places to consume as well as produce' (118). Wat zegt de 'striking correlation between education and a country's GDP' (28) nu eigenlijk?

De ambiguïteit die over dit soort verbanden blijft bestaan, is vooral problematisch in het licht van de zeer reductionistische manier waarop Glaeser de stad-platteland relatie benadert. De passages waarin naar het platteland wordt verwezen zijn stuk voor stuk hemeltergend. Plattelandsontwikkeling wordt opzij gezet in passages als 'cities, not farms, will save the developing world. Many poor nations suffer from poor soil

2 Als tegengif is o.m. M. Davis, *Planet of slums* (New York/Londen 2007) een aanrader.

quality – that's one reason why they are poor – so it's unlikely that they'll ever be leaders in global agriculture' (75). Dat er op het platteland ook wel eens perspectieven voor duurzame ontwikkeling zouden kunnen zijn, komt bij Glaeser niet op, laat staan het idee dat de ontwikkelingen op het platteland en de landbouw in ontwikkelingslanden wel eens verband zouden kunnen houden met beslissingen genomen in de grote metropool die zo vaak als voorbeeld geldt in dit boek (New York), of met ontwikkelingen op het platteland in de Verenigde Staten of andere regio's met grootschalige en industriële landbouw.³ Dit boek koppelt *survival of the fittest* aan een heilig en dogmatisch geloof in het ideaalbeeld van de moderne Westerse stad.

Waarom wordt wel voor de steden de mogelijkheid open gehouden dat industrie kleinschalig blijft en niet voor het platteland? Je moet toch geen *die hard* plattelandshistoricus zijn om te beseffen dat ook een ander plattelandmodel ecologische en sociale problemen kan helpen oplossen? Het in vraag stellen van de grootschalige landbouw in de ontwikkelde wereld zou niet alleen de demografische druk op de steden verlichten, maar ook de druk op waterreservoirs en andere natuurlijke bronnen. Bovendien zou het misschien kunnen zorgen voor een soort de-globalisering van de voedselketen en op die manier kansen bieden op het platteland in ontwikkelingslanden. Daar zou dan kunnen worden gewerkt (zoals vele ngo's vandaag reeds doen) aan alternatieve en duurzame vormen van landbouw. De ecologische winst daarvan is minder monocultuur (en dus minder verwoestijning en dergelijke), minder import van bulkgoederen (en dus minder vervuilend vervoer), minder gebruik van pesticiden, enzovoort. De sociale meerwaarde is dat het plattelanders in ontwikkelingslanden andere opties geeft dan naar de slums rond de grote steden te trekken om er afhankelijk te worden van ingevoerd voedsel aan dumpingprijzen in de hoop op een *American dream* die in de regel niet uitkomt.⁴

Urban agency

Dit boek is dus duidelijk geschreven voor de *believers*. Het is tevergeefs zoeken naar echte bewijsvoering voor de impact van een stedelijke context of stedelijk beleid, bijvoorbeeld door een verband te zoeken tussen pakweg het subsidiëren van onderwijs of diversiteit en economische performantie. Sporen van literatuur waarin de 'creative industries' vanuit een kritisch perspectief worden benaderd, met aandacht voor arbeidsverhoudingen en sociale ongelijkheid, zoals bijvoorbeeld Allen J. Scott doet, zijn niet te vinden.⁵ Noch heeft Glaeser iets gedaan met literatuur waarin de focus verschuift naar netwerken van kapitaal en communicatie die ervoor zorgen dat steden 'knooppunten' worden in het kader van een globaliserende economie.⁶ Zelfs het veel geprezen *Nature's metropolis* van William Cronon ontbreekt in de bibliografie, terwijl de stad-platteland relatie zowat het vertrekpunt is van dit boek.⁷

3 Een standaardwerk waarin het ontstaan van een moderne economie en Westers exceptionalisme wordt gekoppeld aan sociale en ecologische elementen (mondiale arbeidsverdeling, de import van grondstoffen, de 'ecologische voetafdruk' van modern produceren en consumeren etc.) is uiteraard K. Pomeranz, *The great divergence. China, Europe, and the making of the modern world economy* (Princeton/Oxford, 2000).

4 Interessante ideeën in W. Bello, *Deglobalization. Ideas for a new world economy* (New York/Londen 2002).

5 Bijvoorbeeld A. J. Scott, *The cultural economy of cities. Essays on the geography of image-producing industries* (Londen 2000).

6 Zie onder meer S. Sassen, *The global city. New York, Londen, Tokyo* (Princeton 1991).

7 W. Cronon, *Nature's metropolis. Chicago and the Great West* (New York 1991).

Glaeser is duidelijk het slachtoffer van de onder meer door Ash Amin en Nigel Thrift ontmaskerde visie waarin steden onterecht als ‘begrensd’ entiteiten worden voorgesteld.⁸ Enerzijds wordt aangegeven dat mensen de stad maken, maar anderzijds wordt aan steden voortdurend een soort *agency* toegekend waarvan het onduidelijk is waar die vandaan komt. Al op bladzijde 1 luidt het dat ‘in the world’s poorer places, cities are expanding enormously because urban density provides the clearest path from poverty to prosperity’. Niets over pushfactoren hier, of over de structurele ontwrichting op het platteland, enkel de stad die als een soort *deus ex machina* voor de oplossing zorgt. Concrete historische ontwikkelingen worden ofwel herleid tot de stad als gereïficeerde actor (zoals in ‘New York reinvented itself’ (3), maar er zijn tientallen voorbeelden) of tot de heldendaden van projectontwikkelaars, uitvinders en (in mindere mate) politici.

Volgens Glaeser mogen we een stad niet verwarren met haar structuren (‘the all-too-common error of confusing a city, which is really a mass of connected humanity, with its structures’, 43). Dat is de vergissing die beleidsmakers volgens hem dikwijls hebben gemaakt: investeren in infrastructuur in plaats van in ‘people’. Nochtans blijken steden, ook volgens Glaeser, het product te zijn van waterwegen, veranderingen in de transportkost en migratiestromen. Blijkbaar mogen we alleen niet zo ver gaan ook economische en politieke structuren in het verhaal te betrekken, althans niet voor zover ze het alweer karikaturale onderscheid tussen goed en slecht beleid overstijgen. Want dat is in dit boek de consequentie van het negeren van economische en politieke structuren: als een en ander in een bepaalde stad toch niet zo goed blijkt te lukken, dan wordt de verantwoordelijkheid bij stedelijke beleidsmakers gelegd, of bij de vakbonden (51), of nog, bij (doorgaans zwarte) ‘rioters’ (55). Dat is het geval met betrekking tot de zogenaamde ‘rust belt’, de Amerikaanse steden die groot werden met onder meer de auto-industrie maar die de laatste decennia een sterke demografische achteruitgang hebben gekend.

Glaeser ziet natuurlijk ook wel dat er economische transformaties op wereldschaal achter deze verschuivingen schuilgaan, maar hij weigert er de conclusie aan vast te knopen dat steden zelf ook de speelbal zijn van mondiale structuren en machtige lokale en niet-lokale actoren. Liever formuleert hij *passe-partout* antwoorden voor de betrokken bestuurders. Goede bestuurders moeten niet investeren in infrastructuur (dat doet de privésector wel) maar wel in educatie en *human capital*. In dat verband geeft Glaeser enkele mooie voorbeelden, zoals de ‘Harlem Children’s Zone’ (88), maar helemaal consequent is dit opnieuw niet. Amper enkele bladzijden verder wordt immers al de lof gezongen van ‘a tough, quasi-military leader’ die de straten van Manhattan heeft schoongeveegd in de jaren 1980 en 1990. Blijkbaar mag investeren in infrastructuur wel als het om gevangenis gaan. Voor zover een stad aangenaam moet zijn om de juiste mensen aan te trekken, wordt weer op de privésector gerekend. Steden huisvesten immers theaters, bioscoopzalen en cafés dankzij de schaalvoordelen die grote investeringen mogelijk maken (hoofdstuk 4). En het platteland moet zich opnieuw geen illusies maken: steden zijn aangename plaatsen omdat ze mensen uitnodigen om meer in publieke ruimten te leven (of liever: consumeren) en dus (jonge) mensen dicht bij elkaar brengen.

Dit is, kortom, niet alleen stadsgeschiedenis op z’n slechtst, het boek is ook heel

8 A. Amin en N. Thrift, *Cities. Re-imagining the urban* (Cambridge 2002).

bedenklijk vanuit een maatschappelijk perspectief. Hoe correct is het om geen onderscheid te maken tussen pakweg Amerikaanse, Europese en Afrikaanse steden als het om mogelijke beleidsopties gaat? Zullen we maar meteen de conclusie trekken dat er in Afrika, waar de meeste steden er niet in slagen bij de creatieve industrieën van vandaag aan te sluiten, te weinig potentieel talent aanwezig is, of dat de politieke leiders er alleszins incompetent zijn? Beter lijkt het mij om comparatief te werken in de echte zin van het woord, dus met aandacht voor verschillende stedelijke trajecten, verschillende realiteiten op het platteland en verschillende stad-platteland relaties. In het verlengde daarvan lijkt het mij nodig een echte historische blik te ontwikkelen, of alleszins ook aandacht te besteden aan padafhankelijkheden.

Padafhankelijkheid en een historische blik

Het zou een nieuwe review vergen om het boek vanuit een historisch perspectief te bespreken, maar de teneur zou niet anders zijn. Hoewel er herhaaldelijk historische voorbeelden worden gegeven en er voor de negentiende en twintigste eeuw een rudimentaire historische evolutie wordt geschetst (technologische innovaties die onder meer hoogbouw en sneller en goedkoper transport hebben mogelijk gemaakt, naast industrialisering en vervolgens postindustriële ontwikkelingen) kan je niet zeggen dat er een historisch perspectief tot stand komt. De obligate verwijzingen naar antieke, middeleeuwse en vroegmoderne steden beperken zich tot nietszeggende gemeenplaatsen rond de stedelijke oorsprong van innovaties in onder meer de kunst (denk aan Florence en de Renaissance) zonder dat zelfs nog maar de recente literatuur in de bibliografie voorkomt.

Een grondiger en kritisch historisch perspectief had nochtans duidelijk kunnen maken dat economische dominantie van steden een verhaal van machtsrelaties is. Enerzijds stelt zich de vraag waarom niet al voor de Renaissance en de Industriële Revolutie verstedelijking en innovatie twee zijden van dezelfde munt waren. Onder meer in China en Zuidoost-Azië zijn voorbeelden te vinden van grote steden én belangrijke economische proces- en productinnovaties, zonder een noodzakelijk verband tussen beide – zoals in China rond het jaar 1000.⁹ Anderzijds was ook het samen sporen van verstedelijking en economische performantie in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa allermint vanzelfsprekend. Terwijl nijverheden op het platteland dikwijls vooropliepen, en het vaak ontwikkelingen op het platteland waren die stedelingen tot innovatie noopten, kan de uiteindelijke dominantie van steden tot op grote hoogte worden gezien als een proces waarin politieke en tegelijk economische actoren een soort arbeidsverdeling tot stand brachten – waarbij het platteland zorgde voor grondstoffen en semi-afgewerkte producten in door in steden gevestigde handelaren gecontroleerde netwerken.¹⁰

9 J.-L. Rosenthal en R. Bin Wong, *Before and beyond divergence. The politics of economic change in China and Europe* (Cambridge 2011) 103.

10 Zie o.a. H. Van Der Wee, 'Structural changes and specialization in the industry of the Southern Netherlands, 1100-1600', *The Economic History Review* 28 (1975) 203-221; Idem, 'Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late middle ages to the eighteenth century', in: H. van der Wee (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and the Low Countries (late middle ages – early modern times)* (Leuven 1988) 307-381. Recente perspectieven (en verdere literatuurverwijzingen) in Rosenthal en Bin Wong, *Before and beyond divergence*, hoofdstuk 4. Voor de Lage Landen, zie W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1650* (Amsterdam 2010).

Aanvankelijk moest de dominantie van steden zelfs herhaaldelijk worden afgedwongen met geweld – zoals onder meer de militaire *raids* aantonen waarmee Vlaamse ambachtsslui de productiecapaciteit op het platteland en in kleinere steden trachtten te vernietigen. Vanaf de vijftiende eeuw kwam dit ondanks de blijvende politieke en militaire dominantie van steden niet meer voor, en gingen de proto-industriële activiteiten op het platteland enkel maar voor steviger concurrentie zorgen. Wat echter tot in de achttiende eeuw bleef bestaan was een juridisch kader en een economisch systeem waarbij de stedelijke ambachtsgilden hun monopolies op het vervaardigen van veel producten behielden.¹¹ Terwijl in het onmiddellijke hinterland veel nijverheden verboden bleven, en de import van afgewerkte producten enkel onder strikte voorwaarden kon, bleef de industriële productie op het platteland vaak gericht op halffabricaten en producten van lagere kwaliteit.

In de negentiende en twintigste eeuw werden de mechanismen waarmee de steden het platteland domineerden ongetwijfeld subtieler, maar onder meer de aanwezigheid van politieke machtscentra in grote metropolen zoals Londen, Parijs en Wenen suggereert dat het succes van de creatieve nijverheden in deze steden niet helemaal herleid kan worden tot een verhaal van koopkracht en spontane innovatie omwille van nabijheid en het gebrek aan afstand. Mercantilistische en protectionistische staatsinterventies door Europese overheden zorgden er niet alleen voor dat Westerse landen het laken naar zich toe trokken, maar ook dat bepaalde steden ofwel als *gateway* en entrepôtstad gingen fungeren (denk aan Marseille en Londen) ofwel belangrijke manufacturen (met onder meer katoen en porselein) huisvestten die door staatsinterventies werden beschermd – als ze al niet door centrale overheden werden opgericht.¹² Kortom, vanuit een historisch perspectief kan tegenover Glaesers verhaal met gemak een alternatief verhaal worden geplaatst waarin structuren, machtsverhoudingen en beleid de hoofdrol spelen.

Bovendien kan worden aangetoond dat Glaesers verhaal zelf deel uitmaakt van een narratief dat in het verlengde ligt van de stedelijke machtsaanspraken uit het verleden. Minstens van de late middeleeuwen af werden de stedelijke privileges en hegemonie gelegitimeerd met vertogen waarin ook de economische rol van steden een rol speelde.¹³ Onder meer de idee dat stedelijke producten (die in gildenverband werden vervaardigd) superieur waren aan producten vervaardigd op het platteland, was daarin belangrijk.¹⁴ Na de afschaffing van de gilden bleef de idee verder leven dat kunst en cultuur (en creatieve industrieën) bij uitstek stedelijke fenomenen waren. Deze ideeën stamden uit de Renaissance en werden gereproduceerd via onder meer stedelijke instellingen zoals kunstacademies.¹⁵ Recent onderzoek waarin de stad als materieel en socio-technisch object wordt gezien als deel uitmakend van een politiek-ideologische stroming (vooral

11 Een uitstekend syntheseswerk is J. Farr, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge 2000). Een recente status questionis voor de lage landen: C. Lis e.a. (red), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Londen 2006).

12 Zie onder meer (ook voor verdere literatuurverwijzingen) P. Parthasarathi, *Why Europe grew rich and Asia did not. Global economic divergence, 1600-1850* (Cambridge 2001).

13 J. Dumolyn, “Our land is only founded on trade and industry”. Economic discourses in fifteenth-century Bruges’, *Journal of Medieval History* 36 (2010) 374-389.

14 B. De Munck, ‘Skills, trust and changing consumer preferences. The decline of Antwerp’s craft guilds from the perspective of the product market, ca. 1500-ca. 1800’, *International Review of Social History* 53 (2008) 197-233.

15 Een standaardwerk blijft Nikolaus Pevsner, *Academies of art, past and present* (Cambridge 1940).

dan het negentiende-eeuwse liberalisme) doet vermoeden dat dergelijke ideeën uiteindelijk ook werden gereproduceerd in de stedelijke infrastructuur en architectuur (in winkelboulevards, wandelgalerijen, musea en dergelijke meer).¹⁶

Ik wil en kan in deze review uiteraard geen sluitend tegenverhaal opbouwen, laat staan hard maken. Mijn punt is enkel dat Glaesers 300 bladzijden lang pamflet, in mijn ogen, deel uitmaakt van een gemeenplaats waarin steden *bij voorbaat* te verkiezen zijn boven het platteland. Glaeser gaat daarmee gedeeltelijk terug op een laat negentiende-eeuwse traditie waarin een onderscheid werd gemaakt tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* (Tönnies) en die de basis heeft gelegd voor de *urban sociology* in de eerste decennia van de twintigste eeuw.¹⁷ Zowel deze traditie als het boek van Glaeser worden gedomineerd door een sterk moderniteitsnarratief, maar terwijl er bij pakweg Georg Simmel tegelijk nog een gezond wantrouwen tegenover de stedelijke context aanwezig was, blijft bij Glaeser enkel de kritiekloze lofzang over.¹⁸

Conclusie

Vandaag worden de voornaamste politiek-economische beslissingen meer dan ooit genomen in stedelijke metropolen – op beurzen, in kantoren van multinationals die de handel in grondstoffen monopoliseren, en in vergaderingen van supranationale organisaties zoals de Wereldbank en het IMF – terwijl de impact ervan vaak op het platteland over heel de wereld voelbaar is. Veel van de beslissingen die daar worden genomen, vertrekken juist van ideeën zoals die in Glaesers boek worden uiteengezet, waardoor de onderontwikkeling van een aantal plattelandsregio's in ontwikkelingslanden misschien net wordt gereproduceerd. Voor zover Glaesers boek op neoliberale concepten terugvalt, kan perfect worden geargumenteed dat het op vele vlakken spoort met de politiek van het IMF en de Wereldbank, die er de laatste decennia (volgens onder meer Mike Davis) voor heeft gezorgd dat plattelandsontwikkeling in veel niet-westerse regio's onmogelijk werd – met als onvermijdelijk gevolg de aangroei van de uitzichtloze slums.

Over deze ideeën kan uiteraard worden gediscussieerd, maar van een wetenschapper verwacht ik wel dat hij rekening houdt met structurele factoren en padafhankelijkheid. Je hoeft geen overtuigd wereldsysteem-historicus te zijn om te beseffen dat er een verband bestaat tussen de ontwikkeling van een regio (of van een bepaalde stad) en de onderontwikkeling van een andere regio (of het platteland in een bepaalde regio). Ik kan daarom best leven met een boek over stedelijke ontwikkelingen waarbij de geschiedenis een ondergeschikte rol speelt, op voorwaarde dat op z'n minst rekening wordt gehouden met mondiale ongelijkheid en arbeidsverdeling, de rol van lokale en mondiale beslissingscentra, en de inertie van instellingen en padafhankelijkheid.

16 S. Graham en S. Marvin, *Splintering urbanism. Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition* (Londen 2001); P. Joyce, *The rule of freedom. Liberalism and the modern city* (Londen/New York 2003); C. Otter, *The Victorian eye. A political history of light and vision in Britain, 1800-1910* (Chicago/ Londen 2008).

17 Zie Mike Savage, Alan Warde en Kevin Ward, *Urban sociology, capitalism and modernity* (Basingstoke, 2nd ed., 2003) vnl. hoofdstuk 2.

18 G. Simmel, 'Die Grosstädte und das Geistesleben', in: Th. Von Petermann (red.), *Die Grosstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung*, Jahrbuch der Gehe-Stiftung, Band 9 (Dresden 1903) 185-206. Voor een Engelse versie: G. Simmel, 'The metropolis and mental life', in: D. Levine (red.), *Simmel. On individuality and social forms* (Chicago 1971) 324-339.

Het kan in mijn ogen ook niet langer dat een syntheseswerk stad-platteland relaties reduceert tot een verhaal van pushfactoren (het platteland) versus kansen (de stad). Nu situeren stadshistorici wel vaker alle *agency* in de stad terwijl ze aan endogene dynamieken op het platteland voorbijgaan.¹⁹ Maar het totaal negeren van de fundamentele verwevenheid van stedelijke en plattelandsontwikkelingen – in politieke, sociaal-economische en ecologische zin – is zo mogelijk nog een graad erger. Zelfs al vóór de interesse in ecologische geschiedenis de kop op stak, en zelfs abstractie makend van machtsfactoren, was het immers duidelijk dat steden enkel bestaan bij de gratie van een economisch surplus op het platteland en het creëren van een vraag naar stedelijke producten buiten de stadsmuren. Uiteraard moeten steden niet per definitie als parasitair worden gezien. Ze hebben immers vaak ook gezorgd voor dynamieken op het platteland.²⁰ Maar zelfs die mogelijkheid wordt het platteland in dit boek ontzegd.

Het is een triest besluit, maar misschien moet Glaeser maar eens de volgende gedachtenoefening worden voorgelegd: zou het niet kunnen dat armen in de slums daar onder meer zijn omdat stedelingen duurzame economische en sociale dynamieken op het platteland helpen vernietigen én tegelijk bovendien de illusie creëren dat steden voor plattelandsarmoede een oplossing te bieden hebben? Vanuit dit perspectief maakt dit boek deel uit van een problematiek waar het op een stuitende manier blind voor blijft.

19 Een terecht commentaar: Tim Soens, Eline Van Onacker en Kristof Dombrecht, 'Metropolis and hinterland? A comment on the role of rural economy and society in the urban heart of the medieval Low Countries', *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 (2012) 82-88.

20 Zie onder meer de bijdragen van Dauntton en Wrigley in P. Abrams en E.A. Wrigley (red.) *Towns in societies. Essays in economic history and historical sociology* (Cambridge 1978).

De triomf van de stad en de cruciale rol van migranten

De opmars van migranten in de stad

In de wetenschap, de politiek en het publieke debat bestaan zeer uiteenlopende beelden en interpretaties van de stad.¹ Er zijn boekenkasten volgeschreven over de positieve aspecten van steden alsook over de donkere kanten. Is de stad nu de wieg van creativiteit, innovatie en vooruitgang, zoals sommigen beweren, of juist een poel des verderfs, vergeven van criminaliteit, magneet van de zelfkant en gekenmerkt door harde verhoudingen en onpersoonlijke contacten? Zowel van de optimistische als van de meer pessimistische variant zijn talrijke voorbeelden te vinden.

In *The triumph of the city* schrijft de Harvard-econoom Edward Glaeser de onstuitbare opmars van de stad onder meer toe aan de inbreng van migranten, krachtig samengevat in één van de vele *oneliners* die het boek rijk is: ‘Cities are good for immigrants and immigrants are good for cities.’² Hij maakt daarbij een onderscheid tussen de positieve effecten voor de stad en de positieve effecten voor de migranten. Dat migranten in steden vaak beter af zijn dan in de dorpen waar zij geboren zijn, weet hij redelijk aannemelijk te maken. Steden bieden nu eenmaal een veel diverser aanbod van diensten en kansen dan het platteland. Je hebt er geen land of vee nodig om sociaal te stijgen, de sociale controle is er minder verstikkend, de lonen zijn er hoger en voor slimme en initiatiefrijke migranten zijn de mogelijkheden voor sociale mobiliteit ontegenzeggelijk veel groter. Zelfs steden met uitgestrekte en op het eerste oog uitermate deprimerende sloppenwijken, zoals Rio de Janeiro, Lagos of Kaapstad, bieden voor veel straatarme immigranten kansen en Glaeser hamert er dan ook op dat migranten het besluit om zich in zo’n favella te vestigen doorgaans op rationele gronden nemen. In zijn woorden: ‘Cities like Rio have plenty of poor people because they’re relatively good places to be poor.’³

De auteur realiseert zich dat steden met betaalbare huisvesting en goed openbaar vervoer voor de laagst geschoolden juist meer arme migranten zullen aantrekken. Deze ‘great urban poverty paradox’ hoeft echter niet per se een probleem te vormen, maar is het gevolg van succesvol stedelijk beleid, waardoor de broodnodige immigratiedynamiek in stand blijft en de ‘urban escalator’, die voor voortdurende sociale en residentiële mobiliteit zorgt, zijn werk kan blijven doen.

Naast deze positieve kanten voor de migrant zijn er ook voordelen voor de stad. Glaeser bespreekt eerst een aantal individuele voorbeelden. Zo voert hij Patrick Kennedy ten tonele, die afkomstig was uit Ierland, zich in de jaren veertig van de negentiende eeuw

1 Met dank aan Jan Hein Furnée en Maarten Van Dijk voor hun kritische commentaar bij een eerdere versie.

2 E. Glaeser, *The triumph of the city. How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier, and happier* (New York 2011) 252.

3 Ibidem, 71.

in Boston vestigde, en de stamhouder zou worden van de latere presidentiële Kennedy-clan. Verder passeren bekende nieuwkomers als Andrew Carnegie (van Schotse afkomst), Dwight Eisenhower (oorspronkelijk een Duitser) en natuurlijk Barack Obama de revue.⁴ Volgens Glaeser laten hun persoonlijke geschiedenissen zien dat steden ideale broedplaatsen zijn voor migrantentalent dat in hun geboorteplaats nooit tot ontwikkeling zou zijn gekomen. Hij acht de beslissing van de Federale Amerikaanse regering uit 1921 om de immigratie sterk te beperken dan ook een van de grootste fouten die in de Verenigde Staten ooit werd gemaakt.⁵

Hoe prikkelend en verfrissend zijn stellingen ook zijn, toch vraagt de lezer zich af hoe het dan zit met de Amerikaanse hypergetto's, de banlieus in Frankrijk of de probleemwijken op de zuidoever van Rotterdam, waar veel migranten en hun nakomelingen in een tamelijk uitzichtloze situatie zitten

en waar de steden in kwestie al jaren worstelen met grootschalige en hardnekkige stedelijke problemen. Hier lijkt immigratie op het eerste gezicht vooral een kostenpost voor de stad, zowel sociaal als economisch. Glaeser snijdt die vraag wel aan door zijn behandeling van de 'Great Migration' van de miljoenen zwarte Amerikanen vanuit de Zuidelijke staten naar het geurbaniseerde Noorden, die vanaf de Eerste Wereldoorlog op gang kwam. Hij benadrukt dat zij in steden als Detroit en Chicago veel meer verdienen dan als *share-cropper* in het Zuiden en dat sommigen van hen er hun unieke talenten konden ontplooien (zoals Ella Fitzgerald, Duke Ellington en Billie Holiday).⁶

Hij constateert tegelijkertijd dat, ondanks de ontegenzeggelijke vooruitgang voor de zwarte bevolkingsgroep in de afgelopen halve eeuw,⁷ verschillende problemen die samenhangen met hun vestiging in steden juist verergerd zijn. Zo noemt hij het werk van de bekende socioloog William Julius Wilson die aantoonde hoe juist door de succesvolle strijd tegen residentiële segregatie in de jaren zestig en zeventig, waardoor de meer succesvolle zwarte rolmodellen de getto's konden verlaten, de zwarte wijken verwerden tot wijken waarin armoede eindeloos wordt gereproduceerd.⁸

Afbeelding 7: Op Ellis Island kregen veel immigranten volgens Glaeser hun golden ticket voor de American Dream. Lewis Wickes Hine, *Climbing into the promised land, Ellis Island, 1908*. Brooklyn Museum, nr. 84.237.1, foto, 35,6 x 26,7 cm.

4 Ibidem, 77-78.

5 Ibidem, 253.

6 Ibidem, 81 (het is overigens opvallend dat ze alledrie ontbreken in de verder tamelijk uitgebreide index).

7 M.B. Katz en M.J. Stern, *One nation divisible. What America was and what it is becoming* (New York 2006).

8 W.J. Wilson, *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy* (Chicago 1990).

Deze paradox is voor Glaeser een goed voorbeeld van de sociologische ‘wet van de onbedoelde effecten’, zoals Robert Merton het ooit formuleerde.⁹ Hoe belangrijk deze constatering moge zijn, in zijn boek zoeken we tevergeefs naar een meer systematische analyse van de voorwaarden waaronder dit soort processen zich voltrekken. Het is opvallend dat hij de zeer uitgebreide literatuur over Amerikaanse of Europese getto’s, waarin vooral de diepgewortelde ongelijkheid op grond van kleur en klasse wordt benadrukt, vrijwel negeert.¹⁰ En daarmee geeft hij geen afdoende antwoord op de vraag onder welke voorwaarden de sociaal-economische mobiliteit van migranten kan worden bevorderd en hoe zij kunnen bijdragen aan stedelijke economische groei.

Om hier wat meer zicht op te krijgen willen we Glaesers boek in dit essay in een wat breder perspectief plaatsen door aan te sluiten bij de historische kennis over steden en migratie.¹¹ Gaan gevestigden en nieuwkomers met elkaar om, en in hoeverre hebben ze elkaar nodig? Kunnen steden überhaupt wel overleven zonder immigratie? De economische dimensie is daar nauw mee verbonden. Immigranten zijn immers dragers van ‘menselijk kapitaal’ dat noodzakelijk is voor de stedelijke diensten en industrie, maar ook voor de innovatieprocessen die nodig zijn om levensvatbaar en dynamisch te blijven.

De hoer van Babylon

Laten we eerst eens kijken naar de tegenhanger van Glaesers ode, namelijk de sombere en soms ronduit apocalyptische visie op de stad. Een intrigerende samenvatting van negatieve beelden en interpretaties is te vinden in het boek *Occidentalism* van de Nederlands-Britse publicist en journalist Ian Buruma en de Israëlische filosoof Avishai Margalit.¹² Daarin analyseren ze de kritiek op deze nieuwe samenlevingsvorm, die zo’n achttuizend jaar geleden in het huidige Irak ontstond. Op zich is het begrijpelijk dat veel mensen steden (en stedelingen) wantrouwden, aangezien het machtscentra waren die alleen konden bestaan en overleven door het voedseloverschot af te romen dat het omringende platteland produceerde. Voor de bulk van de bevolking waren steden parasieten die door de concentratie van macht profiteerden van het harde werk van de boerenbevolking. Daar kwam nog bij dat steden zich al snel ontwikkelden tot ongezonde oorden, met name door de slechte kwaliteit van de watervoorziening, waardoor er meer mensen dood gingen dan er geboren werden (het ‘urban graveyard effect’).¹³ Steden parasiteerden dus op twee manieren op het platteland, door het onttrekken van voedsel en van mensen. Daar kwam nog bij dat steden als centra van militaire macht op gezette tijden jonge mannen op het platteland dwongen om als soldaat dienst te doen.

Deze machtsongelijkheid leidde al snel tot allerlei negatieve beelden over de stad en

9 *Idem*, 84-85.

10 Zoals het werk van Katz en Wacquant: M.B. Katz, *The undeserving poor. From the war on poverty to the war on welfare* (New York 1984) en L. Wacquant, *Urban outcasts. A comparative sociology of advanced marginality* (Cambridge 2008).

11 Zie o.a. L. Lucassen en W. Willems (red.), *Living in the city. Urban institutions in the Low Countries, 1200-2010* (Londen 2012).

12 I. Buruma en A. Margalit, *Occidentalism. A short history of anti-westernism* (New York 2004). Zie ook: H. Pleij, L. van Gemert en M. Mathijssen, ‘The literary image of the city. From the Middle Ages until the end of the nineteenth century’, in: Lucassen en Willems (red.), *Living in the city*, 103-128.

13 E.A. Wrigley, ‘A simple model of London’s importance in changing English society and economy 1650-1750’, *Past and Present* 37 (1967) 46-70.

haar inwoners. Niet alleen over het uitbuitende karakter, maar ook over de dubieuze kwaliteit van het leven binnen haar muren. De tegenstelling van het onschuldige en gezonde platteland tegenover de zondige en verdorven stad is diepgeworteld. Het archetypische is Babylon. De stad ontstond zo'n 5000 jaar geleden aan de oevers van de Eufraat in het Mesopotamische stroomgebied en werd al gauw de grootste stad ter wereld, met mogelijk zo'n 200.000 inwoners. De bewoners hielden zich volgens de tegenstanders bezig met afgoderij (denk aan de toren van Babel) en allerlei andere perverse zaken. Later is dit beeld algemener gebruikt om steden af te schilderen als centra van immoraliteit, met bewoners die louter op eigen gewin uit waren.

Hoewel er in de Bijbel ook een positief beeld van de stad bestaat, met Jeruzalem tegenover Babylon, blijkt het idee van de verdorven stad tamelijk hardnekkig en duikt het in de negentiende eeuw in twee verschillende gedaanten op in West-Europese landen die zich dan in een revolutionair proces van bevolkingsgroei, urbanisering, immigratie en industrialisering bevinden. Aan de ene kant verschijnen er, met name in Duitsland, tal van traktaten waarin de stad uit een romantisch ruraal perspectief als gevaarlijk en immoreel wordt afgeschilderd – een antithese van het idyllische, eerlijke en gezonde platteland. Deze mythische voorstelling werd in de twintigste eeuw omarmd door uiteenlopende totalitaire ideologieën als het nationaalsocialisme, het communisme – denk aan de antistedelijke reflex van de Rode Khmer van Pol Pot in Cambodja en de culturele revolutie onder Mao – maar ook door de extreem orthodoxe Islam. Het kan geen toeval zijn dat de Islamitische zelfmoordterroristen op 11 september 2001 als doelwit kozen voor New York, het moderne Babylon, en de *Twin Towers* als symbool van het verderfelijke kapitalisme van het heidense Westen.

Het waren echter niet alleen politiek geïnspireerde denkers en ideologen die het antistedelijke beeld verbreedden, ook wetenschappers speelden een belangrijke rol. Zo viel de geboorte van de sociale wetenschappen in Frankrijk en Duitsland samen met de indrukwekkende urbanisatie die zich rond het midden van de negentiende eeuw inzette. Het was een tijd waarin een stad als Londen zijn bevolkingsaantal met een factor zeven zag groeien en het Ruhrgebied transformeerde van een bucolisch platteland in een ronkend en walmend industriegebied zonder weerga. Grondleggers van de sociologie, zoals de Fransman Émile Durkheim en de Duitsers Max Weber en Ferdinand Tönnies, waren gefascineerd door deze razendsnelle stedelijke groei en met name door de effecten die ze zou hebben op de sociale verbanden van de ontelbare plattelanders die zich in die steden vestigden. Zijn collega Durkheim ging een stap verder en waarschuwde voor wat hij 'anomie' noemde, een toestand van geestelijke ontredde en verlies van waarden en normen. Hij besteedde een belangrijk deel van zijn wetenschappelijke werk aan het fenomeen zelfmoord, dat hij als één van de gevolgen van die anomie zag. Eenvoudige plattelanders, aangetrokken door de werkgelegenheid in de stad, zag hij als ontwortelde individuen die los van familie en bekenden het doelwit werden van gewetenloze stedelingen die hen oplichtten en die als vampiers hun levenskracht uitzogen. Binnen de kortste keren zouden blozende en gespierde boerenknappen degenereren tot bleke en afgestompte schimmen in de achterbuurten van de grote stad, zoals een tijdgenoot in Londen het omstreeks 1900 beschreef.¹⁴ Het gevolg was bittere

¹⁴ Geanalyseerd in het bekende boek van G. S. Jones, *Outcast London. A study in the relationship between classes in Victorian society* (Oxford 1971).

armoede, zowel geestelijk als materieel, en criminaliteit en prostitutie. Naar aanleiding van deze ontwikkelingen kwam Tönnies tot zijn bekende begrippenpaar *Gesellschaft* (maatschappij) versus *Gemeinschaft* (gemeenschap). De anonieme stad tegenover het platteland waar iedereen elkaar zou kennen en bijstaan als het eens wat minder ging. Het dorp zou een bolwerk van tradities, waarden en normen zijn. Waar in de stad egoïsme en individualisme hoogtij vierden, vormde het dorp de belichaming van de gemeenschapszin. Het is in dit verband ook niet vreemd dat de Nederlandse katholieke kerk het vanaf het midden van de negentiende eeuw in haar drang de eigen gelovigen te beschermen tegen de heidense moderniteit, niet hoog op had met de stad en die zelfs als missiegebied beschouwde.¹⁵

Deze tegenstelling tussen stad en platteland bleek een aantrekkelijk beeld over mens en maatschappij, en vormde vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw het intellectuele fundament van de wereldberoemde *Chicago School of Sociology*. De daaraan verbonden wetenschappers, zoals Robert Ezra Park, William Thomas en Ernest Burgess, bestudeerden het proces van de massa-immigratie van Zuid- en Oost-Europese boeren in Noord-Amerikaanse steden, zoals Chicago, Detroit, Boston, New York en Philadelphia.¹⁶ Hoewel zij uiteindelijk voorspelden dat het vestigingsproces op de langere termijn wel goed zou aflopen, zagen zij de immigranten toch vooral als ontwortelde ('uprooted') plattelanders, die zichzelf moesten heruitvinden in de voor hen volstrekt onbekende en desoriënterende stedelijke omgeving.

De stad als 'global village'

Op deze sombere visie op steden en de nieuwkomers die zich daar vestigden, is in de afgelopen decennia een sterke tegenreactie gekomen van zowel historici als sociale wetenschappers. Zij lieten zien dat het hardnekkige beeld van gedesoriënteerde plattelanders die in het verleden de grootst mogelijke moeite hadden om zich aan te passen aan de stad niet alleen overdreven was, maar ook grotendeels onjuist.¹⁷ Zo waren lang niet alle migranten afkomstig uit boerensamenlevingen, maar kwam een aanzienlijk deel uit kleine of grotere steden en beschikten zij over vaardigheden die de steden waar zij zich vestigden heel goed konden gebruiken.¹⁸ Een voorbeeld zijn de duizenden Duitse handelaren, ondernemers en kooplieden die zich vanaf 1850 in Rotterdam vestigden en een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van de stad tot grootste haven van de wereld. Dat waren bepaald geen arme sloebers, maar middel- tot hooggeschoolde professionals die werk vonden in de vele handelskantoren en transportfirma's die in de Maasstad als paddenstoelen uit de grond rezen.¹⁹ Het waren migranten die wij nu waarschijnlijk met de term *expat* zouden aanduiden en die al gauw een eigen vereni-

15 J. Palm, *Moederkerk. De ondergang van Rooms Nederland* (Amsterdam 2012).

16 W.I. Thomas en F. Znaniecki, *The Polish peasant in Europe and America* (Boston 1918).

17 J. Bodnar, *The transplanted. A history of immigrants in Urban America*. (Bloomington 1985). Deze achterhaalde visie treffe men recentelijk nog aan in P. Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007). Voor een kritiek zie L. Lucassen, 'Scheffers ongemakkelijke dans met het verleden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121 (2008) 198-201.

18 Zie bv. D. Baines, *Migration in a mature economy. Emigration and internal migration in England and Wales 1861-1900* (Cambridge 1985).

19 Zie voor Rotterdam: G. van der Harst, 'Brabanders en Zeeuwen in het Rotterdamse straatbeeld. De verhuiscgeschiedenis van de eerste generatie in Nederland, 1860-1940', in: P. van de Laar, L. Lucassen en K. Mandemakers (red.), *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 39-60.

gingsleven creëerden en daarnaast ook eigen (Duitse) scholen oprichtten, zodat hun kinderen de band met het vaderland niet zouden verliezen.²⁰

Ook de lager geschoolden adapteerden zoepeler dan gedacht. De meesten migreerden via persoonlijke netwerken (kettingmigratie) en wisten vaak al wat hun te wachten stond. Bovendien werden zij bij aankomst op weg geholpen door familieleden of mensen die zij kenden uit het dorp of de regio van herkomst.²¹ Dat verklaart de zeer selectieve woonpatronen in de oorden van werving. Of het nu om Zuid-Italianen in eind negentiende-eeuws New York ging, Polen in het Ruhrgebied omstreeks 1900 of Turken in Dordrecht, in alle gevallen ging het om selectieve concentraties van mensen uit bepaalde dorpen en regio's.²² Zij vestigden zich vervolgens in den vreemde in dezelfde buurten en straten en vormden zo – althans tijdelijk – 'urban villages' die zowel materieel als emotioneel onderlinge steun mogelijk maakten.

Meer recentelijk hebben wetenschappers erop gewezen dat ook tegenwoordig laaggeschoolde migranten, al dan niet van het platteland uit minder ontwikkelde landen, maar een deel van de totale immigratie vormen. Met name in wat de sociologe Saskia Sassen aanduidt als 'global cities' zien we een mix van hoogopgeleide, internationaal georiënteerde professionals en laaggeschoolde arbeidsmigrantten.²³ Hoewel zij onderling weinig persoonlijke banden hebben, vormen zij wel een onderdeel van hetzelfde economische systeem. De werkgelegenheid van de hooggeschoolden, soms afkomstig uit dezelfde landen als de minder fortuinlijke immigranten, creëert een vraag naar allerlei soorten diensten die hun minder geschoolde lotgenoten emplooi oplevert. Van kindermisjes en au-pairs tot pizzakoeriers, koks, afwassers, bedrijfjes die wassen en strijken en ga zo maar door. Het idee dat steden of landen zich eenvoudigweg alleen zouden moeten of kunnen richten op de 'goede', dat wil in dit discours zeggen hooggeschoolde migranten, berust dan ook op een misverstand, aldus Sassen. Steden zijn geïmagineerde samenlevingen waarin de verschillende economische sectoren in een onderlinge afhankelijkheidsrelatie verkeren.

Bovendien, zo laat Sassen zien, vormen steden een vruchtbare voedingsbodem voor creativiteit en innovatie, omdat ze mensen aantrekken met verschillende culturele achtergronden. Door hun interactie kunnen zij elkaar wederzijds bevruchten en zo tot nieuwe ideeën komen. Een bekend voorbeeld zijn de creatieve industrieën, zoals mode, gaming, software, reclame, televisie en zo verder, die vooral in een multiculturele en internationale setting gedijen. Niet alleen vandaag, maar ook in het verleden.²⁴ Ook hier is de link met laaggeschoolde arbeid geenszins afwezig. Met name in de mode-industrie zijn ontwerpers en makers in hun kleinschalige werkplaatsen veelal ruimtelijk

20 L. Lucassen, 'De selectiviteit van blijvers. Een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 92-115; H. Delger, 'Arbeidsmarkt en beroepsmobiliteit. Een onderzoek naar de Gelegenheidsstructuur voor Duitse migranten in Rotterdam, 1870-1930', in: Van de Laar, Lucassen en Mandemakers (red.), *Naar Rotterdam*, 75-98.

21 L.P. Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington 2003).

22 N. Foner, *From Ellis Island to JFK. New York's two great waves of immigration* (New Haven 2000); L. Lucassen, *The immigrant threat. The integration of old and new migrants in Western Europe since 1850* (Urbana/Chicago 2005); P. Emonts e.a., *Gurbetçi. Kayapınar, migrantendorp in Turkije* (Dordrecht 2002).

23 S. Sassen, *The global city. New York, London, Tokyo* (Princeton 1991).

24 Zie o.a.: M. Deinema en R. Kloosterman, 'De stad en de kunst van het verdienen. Culturele industrieën in twintigste-eeuws Nederland', in: Lucassen en Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen* (Amsterdam 2008) 200-228.

in dezelfde buurten geconcentreerd, zoals de voorbeelden van Parijs, New York en Amsterdam laten zien. Niet zelden zijn het migranten die hier als entrepreneurs een leidende rol spelen.²⁵

Migranten en *The triumph of the city*

In *The triumph of the city* sluit Edward Glaeser naadloos aan bij deze optimistische visie, gek genoeg zonder zich ook maar ergens schatplichtig te betonen aan Sassens trendsettende werk.²⁶ In zijn boek betoogt hij dat de wereldwijde opmars van de stad onstuitbaar is. Het is volgens hem niet de vraag of steden immigranten moeten toelaten, maar *hoe* ze van hun vestiging zo goed mogelijk kunnen profiteren – en vice versa. Succesvolle steden staan open voor immigranten, in alle segmenten van de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd kenmerken dit soort steden, of het nu Tokyo, Singapore, Rio de Janeiro, Lagos of Houston betreft, zich door een hoge geografische mobiliteit van de bevolking. Dit is een teken van de zo belangrijke sociale, culturele en economische dynamiek, die ervoor zorgt dat mensen die dicht op elkaar wonen van elkaars ideeën en netwerken kunnen profiteren: door Glaeser samengevat in de magische trits ‘proximity, density en closeness’.²⁷ In dit verband waarschuwt Glaeser voor een beleid dat bewust of onbewust leidt tot suburbanisatie. Juist de hoge dichtheid van steden, met veel hoogbouw, leidt tot de noodzakelijke culturele kruisbestuiving en economische dynamiek, zo stelt hij in zijn mondiaal vergelijkende *tour d’horizon*. Hij had op dit punt overigens kunnen profiteren van het werk van Patrick Manning, die ‘cross-cultural migration’ als de motor van sociale en culturele veranderingen beschouwt.²⁸

In zijn vlot geschreven en enthousiasmerende boek is Glaeser erg kritisch over allerlei plannen om steden die door hun eenzijdige economische structuur (Detroit) of door de verandering in handelsnetwerken (New Orleans) hun glans hebben verloren, nieuw leven in te blazen (‘urban renewal’). In plaats van het helpen van ‘poor places’ zou de overheid er beter aan doen om ‘poor people’ te helpen. Waar hij op economisch gebied overheidsonthouding predikt – de staat moet zich beperken tot het creëren van een ‘level playing field’ – betoont hij zich een voorstander van door de staat georganiseerde sociale voorzieningen, openbaar vervoer en goede scholen.²⁹ Dergelijk beleid voorkomt ook dat de rijken de stad verlaten omdat die te onveilig en sociaal onaantrekkelijk wordt. Want hoewel ‘poverty often shows that a city is functioning well’,³⁰ moet het sociale stijgingskanaal wel in stand blijven. Hier wreekt zich overigens zijn eenzijdige focus op de Verenigde Staten, waar de welvaartsstaat zeer bescheiden is en sociale en residentiële segregatie sterk wordt bevorderd door het feit dat onderwijs en sociale zorg uit lokale belastingen worden betaald. Een systematische vergelijking met Europese landen had hier meer inzicht kunnen bieden en duidelijk kunnen maken dat alleen belastingen op nationaal niveau geen panacee is voor stedelijke problemen.

25 N.L. Green, *Ready-to-wear and ready-to-work. A century of industry and immigrants in Paris and New York* (Durham 1997); K. Rusinovic, *Dynamic Entrepreneurship. First and second-generation immigrant entrepreneurs in Dutch cities* (Amsterdam 2006).

26 Glaeser, *Triumph of the city*, 251.

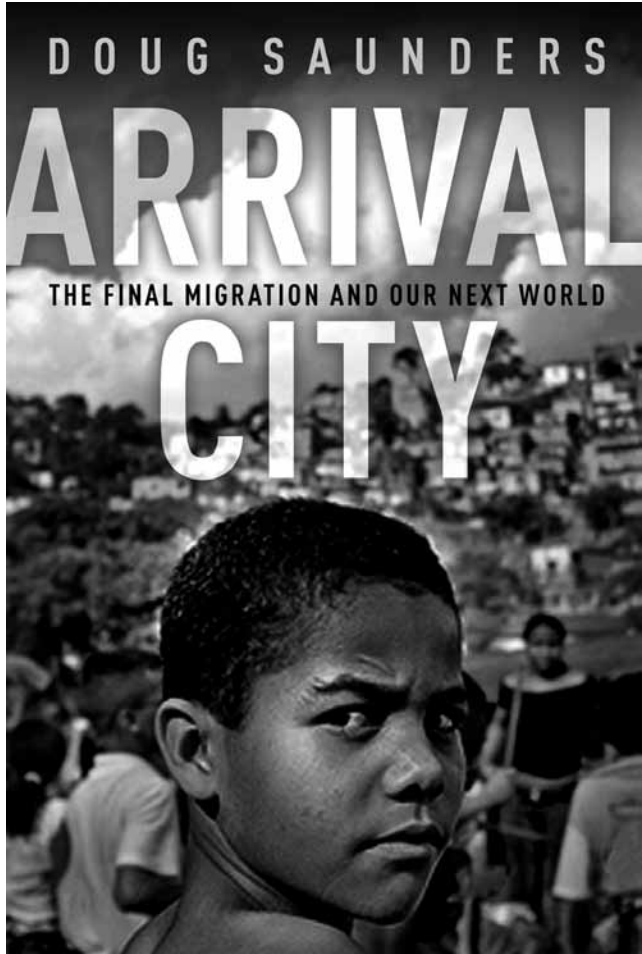
27 Ibidem, 6.

28 P. Manning, *Migration in world history* (New York 2005; tweede herziene druk 2012).

29 Glaeser, *Triumph of the city* 258-259.

30 Ibidem, 257.

Afbeelding 8: Glaeser is niet de enige auteur die migratie als een essentieel kenmerk van een bloeiende stedelijke samenleving beschouwt. Ook de Canadese journalist Doug Saunders beschrijft in *Arrival city* de bijdrage van migranten. Doug Saunders, *Arrival city: the final migration and our next world* (Toronto 2010).

Voor een econoom wijdt Glaeser opmerkelijk weinig woorden aan het belang van het bevorderen van ondernemerschap, lage arbeidskosten en minder regels om migranten kansen te bieden een eigen bedrijfje te beginnen.³¹ Voor die invalshoek kunnen we veel beter terecht bij het zeer leeswaardige boek *Arrival city* van de Canadese journalist Doug Saunders. Een van zijn centrale stellingen is dat juist veel sloppenwijken, of het nu in Mumbai of Mexico City is, onder meer door het ontbreken van formele regels voor de arbeidsmarkt, relatief veel kansen aan migranten bieden. Saunders stelt, met veel voorbeelden gelardeerd, dat alleen wanneer regelgeving met betrekking tot de arbeidsmarkt flexibel is, sloppenwijken van steden als een emancipatiemachine kunnen fungeren.³²

Net als Saunders beschouwt Glaeser vrijheid van migratie als een *conditio sine qua non* voor goed functionerende samenlevingen. In zijn visie moeten steden zich per-

³¹ Ibidem, 74.

³² D. Saunders, *Arrival city. How the largest migration in history is reshaping our world* (Londen 2011). Zie ook Floris van Straaten, *Londen. Multicultureel mekka aan de Theems* (Amsterdam 2012).

manent blootstellen aan nieuwe invloeden en gaat een ‘open stad’ niet samen met een ‘gesloten land’.³³ Open grenzen hoeven niet te betekenen dat steden in rijke landen worden overspoeld door horden arme migranten uit de Derde Wereld. Ook hier sluit zijn visie aan bij inzichten in migratiestudies. Zo laat de geschiedenis van buiten-Europese gastarbeiders, maar ook het Amerikaanse beleid ten opzichte van Mexicanen en andere *Hispanics*, zien dat juist restrictief beleid tot een doorkruising van de normale arbeidsmarkt-dynamiek kan leiden. De miljarden die overheden steken in het afgrenzen van de Amerikaanse zuidgrens leiden er niet zozeer toe dat er geen migranten meer komen, maar dat de nieuwkomers zich wel tien keer bedenken om terug te keren, ook als dat economisch gezien voor de hand zou liggen.³⁴ Daarvoor hebben ze veel te veel geïnvesteerd. Een bevestiging voor deze stelling is het gedrag van de huidige intra-Europese migranten uit Midden- en Oost-Europa (met name Polen), die vrijheid van migratie hebben zonder dat dit leidt tot een exodus uit die landen. Verreweg de meesten reageren primair op de arbeidsmarkt en hebben maar zeer gedeeltelijk toegang tot de welvaartsstaat in het land van bestemming.³⁵

Volgens Glaeser moeten steden – en daarmee staten – niet alleen vrij toegankelijk zijn voor migranten, maar is hun succes ook afhankelijk van een gevarieerde economische structuur (en dus geen dominantie van één sector, zoals in de Amerikaanse *rustbelt*)³⁶ en daarnaast van een breed aanbod aan sociale, educatieve en culturele voorzieningen. Glaeser bekritiseert in dit verband Richard Florida die zich alleen maar op de hooggeschoolden zou richten en hij benadrukt dat de prioriteiten van de lager geschoolden eerder liggen bij veiligheid, goede scholen en een goed openbaar vervoer.³⁷ Die kritiek is niet helemaal terecht, aangezien de door Florida bepleite tolerantie ten opzichte van diversiteit onlosmakelijk verbonden is met de migranten aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Een xenofob politiek klimaat met laaggeschoolde nieuwkomers als mikpunt kan ook nadelig werken voor de aantrekkelijkheid van een stad voor kenniswerkers. Zij laten de keuze voor het land van bestemming namelijk niet alleen afhangen van beschikbare banen, salaris en het belastingklimaat, maar stellen een tolerant maatschappelijk klimaat en een divers cultureel aanbod ook op prijs.³⁸ Problematisering en stigmatisering van migranten en voorstellen tot restrictief toelatingsbeleid, hoe symbolisch vaak ook, kan daarom financieel, economisch en maatschappelijk schadelijk zijn voor steden. Niet alleen omdat het hooggeschoolde migranten kan afschrikken, maar ook omdat het ongelijke behandeling en discriminatie op de arbeidsmarkt – en daarbuiten – kan legitimeren.³⁹

33 Glaeser, *Triumph of the city*, 251.

34 A. Zolberg, *A nation by design. Immigration policy in the fashioning of America* (New York 2006).

35 L. Lucassen en J. Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011) 234; L. Lucassen, ‘Cities, states and migration control in Western Europe. Comparing then and now’, in: B. De Munck en A. Winter (red.), *Gated Communities? Regulating migration in early modern cities* (Aldershot 2012) 217-240. Over Poolse arbeidsmigranten in Nederland, zie W. Willems en H. Verbeek, *Honderd jaar heimwee. De geschiedenis van Polen in Nederland* (Amsterdam 2012).

36 Glaeser, *Triumph of the city*, hoofdstuk 2.

37 Ibidem, 260. Zie ook R. Florida, *The rise of the creative class...and how it's transforming work, leisure, community, and everyday life* (New York 2002).

38 Zo blijkt uit recent onderzoek naar Rotterdam dat kennis migranten hun keuze voor een stad deels af laten hangen van het algemene politieke klimaat tegenover migranten M. Bochove, *Geographies of belonging. The transnational and local involvement of economically successful migrants* (dissertatie Rotterdam 2012).

39 K. Groenendijk, ‘Beleid ter integratie van immigranten in Nederland. Werkt het en kan het anders?’, Moenenlezing,

Als econoom heeft Glaeser ook weinig oog voor de gedachte dat het bevorderen van ondernemerschap, lage arbeidskosten en een niet al te stringent overheidsbeleid wel belangrijke, maar niet voldoende voorwaarden zijn om de sociaal-economische mobiliteit van immigranten in steden te bevorderen. Waar hij, in tegenstelling tot *Arrival city* van Saunders, nauwelijks op ingaat is het belang van de migrantenorganisaties als onderdeel van de *civil society*, ook als ze primair op de eigen groep zijn gericht, zoals in het geval van moskeeën of Turkse of Hindoestaanse culturele verenigingen. Zelfs als ze niet op integratie gericht zijn, dwingen dergelijke verbanden de leden, en met name de besturen, om binnen het wettelijke kader van de ontvangende samenleving te opereren. Volgens veel wetenschappers werkt organisatie op zichzelf al integrerend en socialiserend.⁴⁰ Het zou interessant zijn geweest wanneer Glaeser op dit punt de discussie was aangegaan met Robert Putnam die op grond van onderzoek in de Verenigde Staten tot de conclusie kwam dat etnische diversiteit op wijkniveau juist tot afnemend onderling vertrouwen en dalende sociale cohesie leidt.⁴¹ Overigens ontbreekt ook bij Putnam een systematische vergelijking tussen Amerikaanse en Europese steden en lijken zijn conclusies voor Europa maar zeer gedeeltelijk op te gaan. Niet zozeer etniciteit als wel armoede lijkt hier de sleutel.⁴²

Glaesers' Amerikacentrisme en zijn soms wel erg oppervlakkige mondiale *tour d'horizon* wreekt zich ook in het volledig negeren van de spectaculaire Chinese urbanisatie en de daarmee samenhangende massale binnenlandse migraties.⁴³ Op grond van zijn pleidooi voor inclusiviteit en *level playing field* zou je verwachten dat China hier grote kansen voor de ontwikkeling van succesvolle steden laat liggen. De gehele of partiële uitsluiting van binnenlandse migranten – op grond van het zogenaamde *hukou* systeem – van stedelijke diensten zoals onderwijs en sociale zorg leidt immers tot onderbenutting van menselijk kapitaal en moreel aanvechtbare vormen van discriminatie.⁴⁴

Besluit

Van meet af aan zijn steden en immigranten onlosmakelijk met elkaar verbonden. Al 8000 jaar kunnen ze niet zonder elkaar en dat zal in de toekomst niet anders zijn, ook al hebben steden demografisch gezien migratie niet meer nodig om qua aantallen op peil te blijven of om te groeien.⁴⁵ Immigranten, zowel laag- als hooggeschoolden, blijven noodzakelijk voor de economische en culturele dynamiek die steden tot broed-

9 juni 2011, <http://www.nijmegen.pvda.nl/nieuws/nieuws/2011/Moenenlezing.html>.

40 J. Tillie, 'Social capital of organisations and their members. Explaining the political integration of immigrants in Amsterdam', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (2004) 529-542.

41 R. Putnam, 'E pluribus unum. Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture', *Scandinavian Political Studies* 30 (2007) 137-174.

42 M. Gesthuizen en P. Scheepers, 'Ethnic diversity and social capital in Europe. Tests of Putnam's thesis in European countries', *Scandinavian Political Studies* 32 (2009) 121-142. Zie ook: M. Gijsberts, T. van der Meer en J. Dagevos, 'Hunkering down in multi-ethnic neighbourhoods? The effects of ethnic diversity on dimensions of social cohesion', *European Sociological Review* 28 (2012) 527-537.

43 In zijn bespreking van Chinese steden beperkt hij zich vrijwel geheel tot de milieuproblemen.

44 M.K. Whyte (red.), *One country, two societies. Rural-urban inequality in contemporary China* (Cambridge Mass. 2010). Voor het Midden-Oosten zie A. Gardner, *City of strangers. Gulf migration and the Indian community in Bahrain* (Ithaca 2010).

45 J. Lucassen en L. Lucassen, 'The mobility transition revisited, 1500-1900. What the case of Europe can offer to global history', *The Journal of Global History* 4 (2009) 347-377.

plaatsen van creativiteit en innovatie maken.⁴⁶ Bovendien vormen verreweg de meeste arbeidsmigranten en vluchtelingen een positieve selectie uit de landen en regio's waar zij vandaan komen. Het zijn doorgaans degenen met meer initiatief, moed, zin voor avontuur en capaciteiten, die de stap aandurven om elders hun geluk te beproeven. De meesten maken gebruik van bestaande netwerken, zodat zij er niet helemaal alleen voor staan en niet, zoals vaak is gedacht, per definitie ontworteld raken. Als botanische metafoor kunnen we beter kiezen voor de term 'transplantatie' dan voor migratie.⁴⁷ Apocalyptische, alarmistische, pessimistische of ronduit racistische ideeën over de (on)mogelijkheden van migranten om zich aan te passen en een bijdrage te leveren aan een nieuwe samenleving zijn in de regel dan ook ongegrond.⁴⁸

Of migranten de hun door Glaeser toegeschreven positieve invloed kunnen uitoefenen en of de onvermijdelijke frictie tussen gevestigden en nieuwkomers beperkt blijft, hangt sterk af van het menselijk kapitaal van migranten en daarnaast van de mate waarin zij toegang krijgen tot de brede waaier aan stedelijke institutionele arrangementen, inclusief *civil society*. Hoe die waaier is opgebouwd verschilt namelijk sterk in de tijd en in de ruimte en alleen door vergelijkend onderzoek kan de optimistische stelling van Glaeser worden getoetst.⁴⁹ Zijn algemene boodschap dat immigranten goed zijn voor steden is sympathiek, maar ook te algemeen en te zeer op de Amerikaanse casus gericht. Niettemin bevat zijn boek, evenals dat van Saunders, een aantal belangrijke en verfrissende inzichten en perspectieven die van groot belang zijn om de eenzijdig problematiserende hedendaagse maatschappelijke discussie in balans te brengen.

⁴⁶ Florida, *The rise of the creative class*. Voor Nederland zie: W. Willems en L. Lucassen (red.), *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking* (Amsterdam 2007) en Lucassen en Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen*.

⁴⁷ J. Bodnar, *The transplanted. A history of immigrants in urban America* (Bloomington 1985). Zie ook C. Tilly, 'Transplanted networks', in: V. Yans-McLaughlin (red.), *Immigration reconsidered. History, sociology, and politics* (New York 1990) 79-95.

⁴⁸ Manning, *Migration in world history*; K.J. Bade, P. Emmer, L. Lucassen en J. Oltmer (red.), *The encyclopedia of migration and minorities in Europe. From the 17th century to the present* (New York 2011).

⁴⁹ Voor een eerste aanzet zie: L. Lucassen, 'Population and migration', in: Peter Clark (red.), *The Oxford handbook of cities in world history* (Oxford 2013) 664-682.

De stad van de econoom en de economie van de stad

Stedelijke renaissance

Een lofzang op steden en stedelijkheid voor een breed publiek, dat beoogt *Triumph of the City*, het recente boek van de econoom Edward Glaeser, te zijn. Steden zijn volgens Glaeser productiever, leuker om te leven, milieuvriendelijker, geven armen de kans om de weg omhoog te vinden en zijn ook nog eens in staat om zichzelf steeds weer opnieuw uit te vinden. Glaeser steunt voor dit boek op zijn eigen omvangrijke, kwantitatieve empirische onderzoek naar economische relaties in voornamelijk Amerikaanse steden. Om deze meer gefocuste en vaak in vaktechnische taal gestelde bevindingen in een breder kader te plaatsen, maakt Glaeser uitgebreid gebruik van aanvullende literatuur. Uit die literatuur, deels van historische aard, maar ook uit eigen waarnemingen wordt geput om zijn verhaal met anekdotes meer kleur te geven. Het resultaat is een interessant, leesbaar, maar ook een incoherent en weinig reflexief boek over steden.

Een belangrijke drijfveer om dit boek te schrijven lijkt te liggen in de persoonlijke ervaringen van Glaeser. Opgroeiend in New York in de jaren zeventig ('When I was a child in Manhattan in the 1970s, people fled New York because its crime and grime made it, for many, an unpleasant place to live', 118), heeft hij de gedaantewisseling van een failliete en desolate stad met torenhoge misdaadcijfers naar een bruisende, economisch dynamische en aantrekkelijke stad om te wonen met eigen ogen kunnen aanschouwen. Die transformatie van New York kan als emblematisch worden gezien voor een veel breder proces van veranderingen dat zich in veel westerse steden na pakweg 1985 heeft voltrokken.¹ Dat proces van transformatie, ook wel met stedelijke renaissance aangeduid, is inmiddels veelvuldig het onderwerp van studie geweest. Vooral sociologen en geografen hebben eerst de neergang van de industriële werkgelegenheid en de gevolgen daarvan in kaart gebracht en hebben vervolgens ook getracht om theoretisch en empirisch vat te krijgen op wat zich daarna in die steden ontvouwde. Met aanvankelijk vooral aandacht voor processen van de-industrialisatie en daaruit voortvloeiende werkloosheid, verarming en uitsluiting was het perspectief op steden lange tijd somber gekleurd. Steden leken leeg te lopen, qua werkgelegenheid, maar door suburbanisatie ook qua bevolking. Maar terwijl de poorten van fabrieken nog gesloten werden, begonnen zich al de contouren van nieuwe steden af te tekenen. De afname van de industriële werkgelegenheid bleek vaak meer dan gecompenseerd te kunnen worden door de groei van de dienstensector. Daarnaast viel waar te nemen dat de bevolking eind jaren tachtig in veel steden niet meer afnam, maar juist weer begon te groeien en niet alleen door migranten uit minderontwikkelde landen, maar nu ook door 'nieuwe

1 P.C. Cheshire, 'Resurgent cities, urban myths and policy hubris: what we need to know', *Urban Studies* 43 (2006) 1231-1246.

stedelingen': hoogopgeleiden, eerst als jonge singles, daarna vaak als stellen met twee werkende partners al dan niet met kinderen.

Achter deze statistieken gaan min of meer samenhangende structurele veranderingen schuil in de wijzen van produceren, consumeren en sociale reproductie. De opkomst van nieuwe productielocaties in vooral het Verre Oosten maakte een nieuwe arbeidsdeling mogelijk waarbij productieketens verder konden worden opgedeeld in ruimtelijk gescheiden segmenten met bijvoorbeeld ontwerp en marketing in het westen en feitelijke productie op verschillende locaties in China of Maleisië. Digitale informatie- en communicatietechnologieën maakten niet alleen de coördinatie van deze wereldomspannende complexe ketens mogelijk, maar ook meer flexibele wijzen van productie en uiteindelijk ook geheel nieuwe producten zoals *apps*. Maar het zijn ook meer autonome sociaal-culturele processen van individualisering – althans in het westen – waarbij consumptiepatronen en levensstijlen meer gefragmenteerd en meer volatiel zijn geworden die steden hebben veranderd.

De gevolgen van deze elkaar deels versterkende veranderingen zijn verreichend. Bedrijven in westerse steden zijn zich meer gaan toeleggen op kennisintensieve aspecten van productie als design, coördinatie en monitoring. Omdat het hier om niet-gestandaardiseerde vormen van productie gaat, doet zich hier om Glaeser (24) te citeren 'the curse of communicating complexity' voor. In zulke gevallen is het zinvol voor bedrijven, niettegenstaande de gemakken van digitale communicatietechnologie, om dicht bij elkaar te zitten zodat men elkaar relatief gemakkelijk *face-to-face* kan ontmoeten om die complexe kennis over te brengen en competitief te blijven. Financiële dienstverleners, softwarebedrijven, maar ook modeontwerpers en architectenbureaus hebben dan ook de neiging om te clusteren, niet alleen op het niveau van steden, maar ook binnen steden in bepaalde wijken. Dat verschijnsel deed zich in de (pre-)industriële stad ook al voor, maar met de verschuiving naar meer kennisintensieve productie is dit prominenter geworden en is de stad weer een belangrijke locatie van hoogwaardige werkgelegenheid geworden.²

Steden bieden door hun kritische massa, dichtheid en diversiteit echter ook het geschikte milieu voor meer geïndividualiseerde levensstijlen die we juist ook onder werkers in kennisintensieve activiteiten aantreffen. Culturele voorzieningen als musea, galerieën, podia, hippe restaurants, fitnessruimten en trendy winkels kunnen tegemoet komen aan de drang naar distinctie van de hoogopgeleide en vaak goedverdienende kenniswerkers en het uitventen van een specifieke *lifestyle* mogelijk maken. In die stad is het ook gemakkelijker om gelijkgestemden te vinden en dat helpt bij het vinden van vrienden en (potentiële) partners. De stad is daarmee weer in het middelpunt komen te staan als plaats om te leven, te werken, te recreëren en te aanschouwen. Maar net als bij de ruimtelijke concentratie van de werkgelegenheid, vinden we ook hier afgetekende ruimtelijke patronen. We treffen deze nu niet eens meer zo nieuwe stedelingen vooral in bepaalde steden aan en binnen die steden weer in centraal gelegen wijken – vaak voormalige arbeiderswijken die een proces van *gentrification* hebben doorlopen.

2 A. J. Scott, *Social economy of the metropolis. Cognitive-cultural capitalism and the global resurgence of cities* (Oxford 2008); R.C. Kloosterman en M.R. Prak, 'De relatie tussen plaats en cultuur. Nederlandse culturele industrie vanuit langetermijnperspectief', in: E. Taverne, L. de Klerk, B. Ramakers en S. Dembski (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 194-205.

Afbeelding 9: Stedelijke dichtheid in al zijn vormen: sloppenwijken in Manilla op de Filipijnen met op de achtergrond de hoogbouw van het stadscentrum. BBC World Service, *Looking out from the San Miguel de Estero*, 2011. Geraadpleegd op 11 november 2012, <http://www.flickr.com/photos/bbcworldservice/6055124505/>.

Processen van globalisering, invoering van nieuwe (basis)technologieën en sociaal-culturele veranderingen grijpen aldus in elkaar en hebben een nieuw soort stad doen ontstaan die duidelijk verschilt van haar industriële voorganger van na de Tweede Wereldoorlog. Net als ooit Karl Marx, Émile Durkheim, Max Weber, Georg Simmel en ook Louis Wirth getracht hebben om de transformatie van een pre-industriële naar industriële stad en samenleving te begrijpen, zien we sociale wetenschappers na 1990 pogingen ondernemen om de eigentijdse stedelijke transformatie te duiden. De etiketten die aanvankelijk werden gebruikt, gaven vooral aan wat die stad niet (meer) was, *Post-Industrial City* en *Post-Fordist City*.³ Pas later werden meer inhoudelijke labels gebruikt zoals de *Informational City*⁴; *Creative City*⁵, *Knowledge City*⁶ en meer recent de *Cognitive-Cultural City*⁷.

Wat voegt Edward Glaeser aan deze literatuur – die hij overigens met een voor economen typerende bijziendheid, vrijwel volkomen negeert – nu toe?

3 Zie bijvoorbeeld A. Amin, *Post-Fordism. Models, fantasies and phantoms of transition* (Oxford 1994).

4 M. Castells, *The information age. Economy, society and culture* (Oxford 1996).

5 R. Florida, *The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life* (New York 2002).

6 S. Musterd, 'Amsterdam as a creative cultural knowledge city: some conditions', *Built Environment* 30 (2004) 225-234.

7 Scott, *Social economy of the metropolis*; A.J. Scott, 'Emerging cities of the third wave', *City* 15 (2011) 289-321.

Dichtheid en diversiteit

Met enige overdrijving zou men kunnen zeggen dat *Triumph of the City* op twee pilaren rust: de visie van de socioloog Louis Wirth op de stad en het geloof in het belang van het scholingsniveau of wel *human capital*. De combinatie van deze visies vormt feitelijk de rode draad van het boek. Zonder Louis Wirth overigens zelf aan te halen – Wirth wordt in het boek wel genoemd, ‘the great urban sociologist’ (80), maar alleen omdat zijn vrouw de zwarte schrijver Richard Wright in 1936 aan een baan hielp –, leggen de door Wirth benoemde basiskenmerken van een (metropolitane) stad (massa, dichtheid, diversiteit en nabijheid) de basis voor de analyses van Glaeser.⁸ Binnen dit kader van grootstedelijke kenmerken is dan, in de visie van Glaeser, de factor *human capital* in hoge mate bepalend voor het welvaartsniveau.

In het hoofdstuk, ‘What do they make in Bangalore?’ wordt deze benadering deels met anekdotisch materiaal ontvouwen. Klassiek Athene, islamitisch Bagdad in de achttiende eeuw of eigentijds Silicon Valley en Bangalore: het draait om de concentratie van een relatief groot aantal mensen van diverse pluimage op een klein oppervlak. Die dichtheid en diversiteit bevorderen ontmoetingen en daarmee innovaties: ‘[u]rban proximity enables cross-cultural connection’ (24). Die innovaties, het tot een succes maken van nieuwe combinaties, kunnen van praktische aard zijn – de drukpers of een nieuwe processor – maar ook van een minder tastbare aard – zoals de Griekse filosofie of de wiskundige inzichten uit Bagdad. Die innovaties lokken vaak weer andere innovaties uit – juist ook omdat nabijheid tot zichtbaarheid leidt – en zo kunnen bedrijven in een stad en een stad zelf succesvol blijven. De geschiedenis van Silicon Valley met een reeks van doorbraken op het gebied van informatietechnologie is daar een schoolvoorbeeld van. De mede daar ontwikkelde technologie zal de voordelen van fysieke nabijheid die steden bieden niet teniet doen want ‘face-to-face contact leads to more trust, generosity, and cooperation than any other sort of interaction’ (35).

Maar massa, dichtheid, diversiteit en nabijheid alleen zijn niet voldoende zo betoogt Glaeser. Cruciaal is het opleidingsniveau van stedelingen: ‘Human capital, far more than physical infrastructure, explains which cities succeed’ (27). Het opleidingsniveau bepaalt immers de mate van kennisintensiteit van producten en productieprocessen en daarmee ook de toegevoegde waarde en bescherming tegen louter prijsconcurrentie. Zo vond Glaeser een duidelijk statistisch verband voor Amerikaanse steden tussen het opleidingsniveau (door hem gemeten als het percentage bezitters van een academische graad) en de groei van het inkomen op stedelijk niveau. Het verband wordt ook in negatieve zin aangetroffen: steden waar het opleidingsniveau laag is – zoals bijvoorbeeld Detroit en een reeks van andere voormalige industriesteden – doen het slecht. Dat slechte presteren kan volgens hem ook deels worden teruggevoerd op de monocultuur van eenzijdige, grootschalige industriële bedrijvigheid die in dergelijke steden heeft bestaan. De dominantie van de auto-industrie in Detroit liet maar weinig ruimte voor andere, meer kleinschalige bedrijvigheid en dat wreekt zich nog steeds in de vorm van veel te weinig starters.

Naast het voordeel van een veel grotere kans op creatie en uitwisseling van kennis hebben steden nog een ander voordeel. Hoe groter de stad, des te makkelijker is het

8 L. Wirth, ‘Urbanism as a way of life’, *American Journal of Sociology* 44 (1938) 1-24.

om kostbare infrastructurele elementen die moeilijk deelbaar zijn en een hoge minimale efficiënte schaaldrempel kennen – bijvoorbeeld een internationale luchthaven, een geavanceerd en robuust communicatienetwerk – in de lucht te houden. Die omvang van de stedelijke markt maakt het ook mogelijk dat gespecialiseerde, op meer nichemarkten gerichte voorzieningen zoals bijzondere restaurants en winkels, maar ook kleine theaters en poppodia levensvatbaar zijn.

Steden vormen ook een sociale roltrap, het onderwerp van het hoofdstuk ‘What’s good about slums?’ Steden trekken al sinds millennia migranten aan, eerst vooral afkomstig van het omliggende platteland, maar nu steeds meer uit andere continenten. Op zoek naar een betere toekomst vestigen zij zich met name in de grotere steden zoals Londen, New York, Rio de Janeiro of Mumbai en daarbinnen meestal in de armere wijken. Ook zij kunnen daar, in principe, profiteren van de kansen die gegeneerd worden door grote diverse afzetmarkten en hogere trede op de sociale ladder beklimmen en naar een betere wijk verhuizen. Als steden deze sociale roltrapfunctie goed vervullen, zullen zij weer meer migranten aantrekken en de arme wijken zullen arm blijven. In de Verenigde Staten, met een lange erfenis van segregatie in woningmarkt die nog niet eens zo lang geleden door de staat gesteund werd, is dat ruimtelijke aspect van die roltrap voor zwarten lang achterwege gebleven en zaten zij vast in het getto. Toen het voor een groeiende zwarte middenklasse echter eenmaal mogelijk werd om naar andere wijken te verkassen, deed zich, zoals uitgebreid geanalyseerd door de socioloog William Julius Wilson (een auteur die door Glaeser zomaar wel met naam en toenaam wordt aangehaald), een pijnlijke ironie voor: in het getto bleven de echte kanslozen, ‘the truly disadvantaged’, achter. In die wijken heerste een toestand van anomie met een radicale erosie van basisinstituten als gezin, school en andere sociale verbanden met hoge criminaliteit, slechte gezondheid en hoge sterftcijfers als gevolg. De onderste trede van de sociale roltrap reikt in veel Amerikaanse steden niet tot in deze wijken.

Arme wijken die weinig uitnodigend zijn voor de middenklasse zijn niets nieuws. Sterker nog, de negatieve effecten van dichtheid blijven zeker niet altijd beperkt tot die arme wijken. Het heeft tot diep in de negentiende eeuw, en vaak ook later, geduurd voordat steden hun infrastructuur zo op peil hadden dat via het drinkwater besmettelijke ziekten als cholera konden worden uitgebannen. Dat vereiste een competente publieke sector die zorg kon dragen voor de aanleg van een goed waterleiding- en rioleringsstelsel – een infrastructuur die in veel steden in de ontwikkelingslanden nog steeds te wensen overlaat. Die sterke publieke sector is ook nodig voor een ander mogelijk negatief effect van dichtheid: criminaliteit. Hoge criminaliteit maakt het leven in steden moeilijk en kostbaar, jaagt bewoners en werkers weg en belemmert bedrijvigheid, zoals Amerikaanse steden lange tijd hebben getoond en zoals we nu in bijvoorbeeld Braziliaanse steden kunnen waarnemen. Hoge concentraties van bevolking en armoede vereisen ‘strong policies that will combat the costs of density’ (258).

De voordelen van dichtheid in steden overtreffen de nadelen ver in de ogen van Glaeser. Sterker nog, de dichtheid zou in veel steden juist moeten worden opgevoerd door de bouw van wolvenkrabbers. Zo kunnen de kosten van het wonen, die vaak hoog gehouden worden door rantsoenering van de woonruimte in de vorm van beperkingen ten aanzien van hoogbouw, in steden drastisch omlaag en kunnen meer mensen profiteren van de kansen die steden bieden. Een ander voordeel van het opvoeren van

Afbeelding 10: Slopenwijken in Manilla. Robert C. Kloosterman

dichtheid is volgens Glaeser dat de nadelige effecten voor het milieu zullen afnemen. Dichtheid vermindert de afstand tot werk en school en leidt tot een verhoogd gebruik van het openbaar vervoer. Het gebruik van de auto zal dus relatief laag zijn en daarmee ook de uitstoot van CO₂.

Wandtegelwijsheden

In *Triumph of the City* dus geen urbaan dystopia waar de stad een hel voor haar bewoners is. Dat is mooi, zeker nu recentelijk meer dan de helft van de wereldbevolking in steden woonachtig is. De stad kan creatief en competitief zijn, milieuvriendelijk en plezierig om te leven indien lokale en nationale overheden in staat zijn om de negatieve effecten van dichtheid te bestrijden. Niet iedere stad zal die triomf doormaken – ‘Not every city will come back, but human creativity is strong, especially when reinforced by urban density’ (67), maar het optimisme van Edward Glaeser is er niet minder om. Met een zonnige kijk op de stad staat Glaeser niet alleen. Ook sociale wetenschappers

als Sharon Zukin⁹, Peter Hall¹⁰ en, onontkoombaar in deze, Richard Florida¹¹, Currid¹², maar ook, om dichter bij huis te blijven, Sako Musterd¹³ en Gerard Marlet¹⁴ hebben, vaak voortbouwend op de inzichten van Jane Jacobs¹⁵, aangegeven dat steden door de combinatie van massa, dichtheid, nabijheid en diversiteit robuuste en veerkrachtige sociale en fysieke constructies zijn. Dat is voor historici niet echt nieuw. Zo blijkt bijvoorbeeld de hiërarchie van steden naar bevolkingsomvang in Europa door de eeuwen heen behoorlijk taai te zijn geweest.¹⁶ Op het niveau van individuele steden kan worden gewezen op voorbeelden als Londen en ook Amsterdam die al ten tijde van het pre-industriële en industriële tijdperk een bloei doormaakten, maar ook nu weer in staat zijn om aantrekkelijk te zijn als plaats om te wonen, werken en verblijven.

Maar anders dan in het geval van *Triumph of the City* zijn veel van deze andere studies genuanceerder ten aanzien van de toekomst van de stad. Jazeker, de stad heeft grote potentie, maar het optimisme is veel meer gekwalificeerd en genuanceerd. Niet alleen geldt dat optimisme niet voor alle steden, dat geeft Glaeser zelf ook aan, maar het gaat ook zeker niet zonder meer op voor iedereen in de stad, zelfs niet in de economisch succesvolle steden. De toegang tot die sociale roltrap in die groeiende steden is allerm minst verzekerd. Processen van sociale uitsluiting liggen zelfs daar op de loer en dan dreigt het gevaar, mede door ruimtelijke concentratie in bepaalde wijken, dat zichzelf versterkende negatieve spiralen in gang worden gezet: uitsluiting, hogere werkloosheid, hogere criminaliteit, verdere stigmatisering.

Wat ontbreekt in de analyse van Glaeser is aandacht voor de bredere sociale en institutionele context. Hij probeert vanuit zijn vergelijkende (deel)studie van Amerikaanse steden kwantitatieve verbanden aan te tonen tussen een beperkt aantal, goed meetbare variabelen om zo een breder panorama te creëren. Hij heeft geen oog voor de fundamentele transformatie die stedelijke economieën hebben doorgemaakt en kan dientengevolge ook niet goed verklaren waarom bepaalde steden het in de afgelopen decennia zoveel beter zijn gaan doen. Als hij bereid was geweest om over het hek van zijn eigen discipline heen te kijken, had hij bijvoorbeeld te rade kunnen gaan bij Allen Scott met zijn doorwrochte analyse van de opkomst van een kenniseconomie die hij aanduidt met de term *cognitive-cultural economy* en de gevolgen daarvan voor steden.¹⁷ Glaeser gaat ook voorbij aan het bredere sociaal-culturele en institutionele kader dat bepalend kan zijn voor de manier waarop de transformatie in steden plaatsvindt en de sociale uitkomsten daarvan.¹⁸ Wat bij wijze van spreken voor Houston of Atlanta geldt, is bij hem ook van toepassing voor New York, Parijs, Dresden, Amsterdam of Guangzhou. De institutionele context telt niet, *one size fits all*. Een blik op de zeer uiteenlopende

9 S. Zukin, *The cultures of cities* (Oxford 1995).

10 P. Hall, *Cities in civilization* (New York 1998).

11 Florida, *The rise of the creative class*.

12 E. Currid, *The Warhol economy. How fashion, art and music drive New York City* (Princeton 2007).

13 Musterd, 'Amsterdam as a creative cultural knowledge city'.

14 G. Marlet, *De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden* (onuitgegeven proefschrift Universiteit Utrecht 2009).

15 J. Jacobs, *The death and life of great American cities* (New York 1961)

16 P. Hohenberg en L. Hollen Lees, *The making of urban Europe 1000-1994* (Cambridge 1995).

17 Scott, *Social economy of the metropolis*.

18 R.C. Kloosterman, 'This is not America. Embedding the cognitive-cultural urban economy', *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 92 (2010) 131-143.

trajecten van industrialisering in de negentiende eeuw leert ons dat dit allerminst vanzelfsprekend is en ook nu zien we dat steden verschillende wegen inslaan. Om me te beperken tot een *issue* dat Glaeser zeer ter harte neemt: de wijzen van verwerving van *human capital*, wie daar toegang tot heeft en wat dat kan opleveren, is diep verweven met institutionele contexten. Maar ook de sociale gevolgen van de-industrialisatie in Amerikaanse steden als Detroit zijn wezenlijk anders dan die in steden in het Ruhrgebied. Succes van een stad in economisch en sociaal opzicht kan niet losgezien worden van zulke kaders op lokaal en nationaal niveau.

Een ander punt van kritiek betreft zijn kijk op de milieueffecten van steden. De CO₂-uitstoot van steden door autoverkeer mag dan per hoofd lager zijn dan in suburbane gebieden, maar daarmee zijn steden nog allerminst milieuvriendelijke projecten. De voetafdruk van een grote stad reikt veel verder dan die stad zelf en dan de luchtvervuiling veroorzaakt door het autoverkeer, zoals bijvoorbeeld Carolyn Steel in haar *Hungry City* aantoonde.¹⁹

Edward Glaeser is een belangrijk econoom en, anders dan veel van zijn collega's, een econoom die niet alleen maar met zijn hoofd in de hemelse wereld van de theoretische modellen leeft, maar zich gewoon bezighoudt met de moeizame modder van de empirie. Ik heb me geamuseerd met de verzamelde anekdotes en heb geleerd van bepaalde inzichten. De stap van op zich interessante cases en statistische analyses van bepaalde verbanden in Amerikaanse steden naar een meer omvattende kijk op steden is evenwel te groot gebleken. De stad van de econoom is theoretisch te arm om de economie van de stad goed te begrijpen. Waar we mee blijven zitten is een serie van typische economische wandtegelwijsheden ('Replace current lengthy and uncertain permitting process with a simple system of fees', of: 'Historic preservation should be limited and well defined', 161) geplakt op een behang van statistische analyses en wat bij elkaar gesprokkelde anekdotes. Het negeren van de bredere sociale en institutionele context is overigens niet alleen voor wetenschappers af te raden, beleidsmakers kunnen van een nog veel koudere kermis thuiskomen.

19 C. Steel, *Hungry city. How food shapes our lives* (Londen 2008).

De verworvenheden van het platteland

Glaeser zingt een lofzang op de verworvenheden van de stad. Steden brengen volgens hem welvaart, gezondheid en geluk. Individuen presteren beter – in termen van economische productiviteit – in steden dan op het platteland. Hij hanteert het perspectief van een neo-liberaal. Zijn nadruk ligt op individuen, niet op families, wijken of etnische gemeenschappen. Zijn eenheid van analyse is de stad. Glaeser gebruikt daarbij historische voorbeelden als een eclectisch middel om deze visie te staven. Hij gaat echter volledig voorbij aan de verworvenheden van het platteland en vooral de relatie tussen de stad en het platteland. In dit essay zal ik tonen dat juist de dynamiek van families en gemeenschappen en de relatie met het platteland van doorslaggevend belang zijn om een economische crisis te overwinnen. Mijn perspectief is dat van een historicus. Het voorbeeld is de impact van de wereldwijde economische crisis van 1929 op de fabrieksarbeiders in Bombay. Je zou verwachten dat juist in de slums van een niet-westerse stad de crisis het hardst zou toeslaan. Maar dat bleek niet het geval.

Veel megasteden in de niet-westerse wereld staan vooral bekend om hun slums. Calcutta, Mumbai, Rio de Janeiro en Nairobi zijn beroemder omwille van de buitenwijken dan om hun kosmopolitische karakter. Iedereen kent de stereotype beelden van de talloze kleine hutjes die ongeorganiseerd dicht naast elkaar staan, met even verderop een klein stroompje vervuild water. Deze beelden van gebrekkige hygiëne, een tekort aan water en de talloze kleine kinderen waarvoor de toekomst verder weg lijkt dan ooit, zijn beroemder dan de grote gebouwen en de kosmopolitische theaters en uitgaansgelegenheden in deze steden.

Volgens Glaeser moet dit negatieve beeld snel worden herzien. Hij ontkent niet het bestaan van slums, maar in zijn visie zijn deze stinkende achterbuurten waar ziekten – inclusief aids en tuberculose – welig tieren, juist een sprong voorwaarts voor de armen van het platteland. Hij stelt immers dat ‘Cities aren’t full of poor people because cities make people poor, but because cities *attract* poor people with the prospect of improving their lot in life’ (70). Natuurlijk gaat het leven van de beginnende stedeling niet over rozen, vervolgt hij, maar die uitdagingen en erbarmelijke omstandigheden moeten uiteindelijk worden overwonnen. De kansen die de stad biedt, zijn volgens Glaeser nog altijd veel aantrekkelijker dan te sterven in de ‘agricultural isolation’ (70).

De levensstandaard in steden is volgens Glaeser al eeuwenlang hoger dan op het platteland. Tot aan de industriële revolutie was het gemiddelde inkomen van stedelingen ten opzichte van plattelandsbewoners tussen anderhalf en drie keer zo hoog.¹ In India en China, zo stellen demografen en sociologen, is het inkomen van stedelingen nog

1 A. Maddison, *Monitoring the world economy, 1820-1992* (Parijs 1995); D.M. De Ferranti e.a., *Beyond the city. The rural contribution to development* (Washington 2005) 45-47; W. Scheidel en S.J. Friesen, ‘The size of the economy and the distribution of income in the Roman Empire’, *Journal of Roman Studies* 99 (2009) 61-91.

Afbeelding 11: De haven van Bombai in de jaren 1930. Foto van onbekende fotograaf, ca. 1935. Geraadpleegd 11 november 2012, <http://www.oldindianphotos.in>.

steeds drie keer hoger dan dat van plattelanders. Glaeser verdedigt de stelling dat dit wordt veroorzaakt door het vermogen van steden om geschoolde, innovatieve en ondernemende mensen aan te trekken. Daarnaast wijst hij op schaalvoordelen van de stad als het gaat om de distributie van basisvoorzieningen. Schoon water, gezondheidszorg, openbaar vervoer en onderwijs zijn makkelijker en goedkoper te implementeren in de stad dan op het platteland. Dit zorgt ervoor dat werknemers in de stad productiever zijn.²

Heeft hij gelijk? Ja, maar Glaeser gaat volledig voorbij aan de relatie tussen stad en platteland. Dat is op zijn zachtst gezegd opmerkelijk. Want als steden zo snel groeien als Glaeser beweert, dan komen er per saldo nog steeds grote groepen stedelingen juist van het platteland. Dat betekent dat de stad aan de ene kant weliswaar steeds groter en kosmopolitischer wordt, maar dat ze aan de andere kant dus ook steeds meer beïnvloed wordt door het platteland. In veel niet-westerse steden zie je bijvoorbeeld dat migranten hun vee meenemen naar de stad. In de slums kom je niet zelden varkens, kippen, ezels en soms zelfs koeien of paarden tegen, ondanks de hoge bevolkingsdichtheid. De scheidslijn tussen stad en platteland is hier dus veel minder scherp dan men in het westen zou verwachten. Daarnaast is het platteland nog steeds de voorraadschuur van de stad. Het voedsel komt oorspronkelijk van de directe landelijke omgeving van steden. De steeds lagere transportkosten hebben er in de loop der tijd echter voor gezorgd dat steeds meer voedsel uit afgelegen regio's of zelfs andere continenten komt. De verbinding tussen 'stad en platteland' is organisch en vanzelfsprekend. Dit wordt nog eens versterkt door het feit dat veel migranten een sterke band blijven behouden met het platteland. In West-Europa zien we dat Turkse en Marokkaanse migranten nog generaties lang hun vakanties vieren in de geboortestreek van hun voorouders en bijgevolg

² E.L. Glaeser en J.D. Gottlieb, 'The wealth of cities. Agglomeration economies and spatial equilibrium in the United States', National Bureau of Economic Research, Working paper Nr. 14.806 (2009) <http://www.neberg.org/papers/w14806>. Gezien 24-06-2012. I.S. Gill en C.-C. Goh, 'Scale economies and cities', *World Bank Research Observer* 25 (2010) 235-262.

de culturele repertoires van de stad niet helemaal overnemen. Ook in veel niet-westerse landen zien we dat stedelingen een sterke band met het platteland blijven houden.

Circulaire migratie

Glaeser gebruikt de stedelijke groei van Mumbai als één van zijn stedelijke succesverhalen. De stad is dynamisch en modern voor de rijken. De rijken maken gebruik van moderne communicatiemiddelen, ze reizen per vliegtuig en genieten van de culturele weldaden van de stad. De armen leven in onhygiënische slums, ze zoeken werk in de bouw, als *riskhawallahs* of als taxichauffeurs en vervoerders. Het is niet toevallig dat Glaeser de rijken en de armen laat samenkomen in het chaotische en krioelende transportnetwerk van Mumbai. Geen enkele buitenstaander kan eromheen dat de dagelijkse files van en naar het stadscentrum een economische kost moeten vormen voor de stad, de stedelingen en de natie.

Voor Glaeser zijn dergelijke congesties in steden een vorm van mismanagement. Files zijn volgens hem gemakkelijk te voorkomen door het gebruik van deze wegen te belasten. Zijn successtory is Singapore. Hier werden weggebruikers extra belast wanneer ze in het centrum kwamen. Glaesers kant-en-klaar-oplossingen werken echter niet in Mumbai, en ook niet in veel westerse steden. Singapore is immers geen democratie, terwijl India dat wel is. Er is in India dan ook geen politieke partij die zijn vingers wil branden aan de mobiliteit van mensen. Het extra belasten van auto's en transport in de stad (economisch wellicht verstandig) is politieke zelfmoord. In het Westen en India is de auto een heilige koe.

De neoliberale instant-oplossingen van Glaeser zijn politiek gezien niet altijd haalbaar. Ook wetenschappelijk schieten ze hun doel vaak voorbij. Het voorbeeld van de onstuimige demografisch groei van Mumbai is historisch gezien zeer interessant. De Britse bestuurders probeerden Bombay en Calcutta te ontwikkelen volgens westerse modellen en maatstaven. De heel eigen dynamiek van dergelijke steden bleek echter niet gemakkelijk te doorgronden waardoor de ingrepen weinig effect hadden. Maar daar schrijft Glaeser niet over.

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren Indiase metropolissen als Calcutta en Bombay (het huidige Mumbai) economisch en demografisch de belangrijkste steden in koloniaal India. Kosten nog moeite werden gespaard om deze steden verder te ontwikkelen. Dit 'ontwikkelen' of 'moderniseren' gebeurde vooral vanuit het perspectief van het British Empire en de Britse ondernemers die actief waren in beide steden. In Calcutta begonnen vooral Schotse ondernemers met het opzetten van jutefabrieken, terwijl in Bombay Britse en Indiase ondernemers startten met het opzetten van katoenfabrieken. Deze ondernemers hadden niet alleen een fabriek en grondstoffen nodig, maar natuurlijk ook arbeiders, en die moesten van het platteland komen.³ Ondernemers klaagden in beide steden dat het lastig was om arbeiders te rekruteren en te disciplineren. Arbeiders moesten – net als in Europa – leren omgaan met machines, het

3 Enkele etnografieën met betrekking tot de opkomst van de Indiase katoen en jute-industrie in Bombay en Calcutta zijn: A. de Haan, *Unsettled settlers. Migrant workers and Industrial capitalism in Calcutta* (Hilversum 1994); R. Chandavarkar, *The origins of industrial capitalism in India. Business strategies and the working classes in Bombay 1900-1940* (Cambridge 1994); P. Kidambi, *The making of a metropolis. Colonial governance and cultural public in Bombay 1890-1920* (Farnham 2007); G. Oonk, *Ondernemers in ontwikkeling. Fabrieken en fabriekanten in de Indiase katoenindustrie 1850-1930* (Hilversum 1998).

strikte tijdsregime en de strikte arbeidsdeling en de hiërarchie in het fabriekssysteem. Ze huurden daarom zogenaamde ‘jobbers’ in om arbeiders aan te trekken van het platteland. Veelal waren deze jobbers mensen die al een aantal jaar in de fabriek hadden gewerkt en die via hun eigen netwerken nieuwe arbeiders rekruteerden. Deze laatsten kwamen dan voornamelijk uit de dorpen en regio’s waar de jobbers ook vandaan kwamen. Hoewel er een blijvende stroom van arbeiders naar de steden op gang kwam, bleven ondernemers moeite hebben met het aantrekken van arbeid, zelfs wanneer ze de lonen aanzienlijk verhoogden. Indiase arbeiders waren irrationeel, zo werd gezegd. Ze zouden meer met religie en cultuur bezig zijn dan met het ontwikkelen van het land en hun omgeving. Maar was dat zo?

Familieoudsten en dorpsraden zagen de nieuwe ontwikkelingen in de stad met lede ogen aan. Aan de ene kant ontstonden nieuwe kansen om het familiale inkomen te verhogen, aan de andere kant was men bang dat familie, kaste en dorpsstructuren zouden worden verbroken. Men maakte zich bovendien zorgen over de oogstperioden – die meestal samenvielen met de periode waarop de meeste huwelijken werden gesloten – aangezien alle handen dan nodig waren, zeker die van de sterkste mannen. Daarom zag men erop toe dat de zonen die naar de stad vertrokken, weer terugkwamen in dit ‘trouwseizoen’, wanneer er geoogst moest worden. Het is niet precies bekend hoe deze plattelanders hun keuzes maakten, maar wat we wel weten is dat gezinnen vaak slechts één of twee mannen naar de stad stuurden om een extra inkomen te verdienen in de fabrieken. De meeste gezinsleden, vooral de vrouwen, bleven thuis.⁴

Deze arbeiders leefden zo zuinig mogelijk in de stad en probeerden zoveel mogelijk te verdienen op een zo kort mogelijke tijd. Ze zagen zichzelf als tijdelijke arbeiders, ook al bleken sommige onder hen al meer dan twintig jaar in één van de slums van Bombay en Calcutta te wonen. Het gebeurde zelden dat hele families migreerden. Hoewel de afstanden groot waren, bleef de band met het platteland intact. Veel arbeiders keerden immers ieder jaar tijdens de oogsttijd terug naar het platteland. Anderen deden hun best om elke twee of elke vijf jaar terug te gaan. De meesten waren het er echter over eens dat fabrieksarbeid tijdelijke arbeid was.

De mythe van tijdelijke arbeid en tijdelijke migratie kan ook vandaag nog heel hardnekkig zijn en zelfs een leven lang duren. Op de vraag: ‘waar woon je?’, antwoordden deze mensen niet met een straatnaam in de stad, maar met de naam van het dorp waar ze vandaan kwamen. Dit roept interessante observaties op. Arbeiders investeerden niet in de plek waar ze woonden, omdat ze vaak lang bleven geloven dat ze tijdelijk in de slum zouden verblijven. Ze gingen ervan uit dat ze uiteindelijk weer in het dorp zouden gaan wonen waar ze vandaan kwamen. Niet zelden stond daar ook een mooi stenen huis dat in niets leek op hun plaggenhut in de stad. Het gevoel van tijdelijkheid is echter vaak een mythe, maar zolang deze mythe bestaat, zullen mensen niet investeren in hun directe leefomgeving in de stad.

⁴ Een gemiddelde vrouw kreeg in India zes tot twaalf kinderen. Zij leefde niet in een ‘nucleaire’ gezinsstructuur zoals veelal in het westen het geval was. Na het huwelijke trokken de vrouwen in bij hun mannen en schoonouders. Migratie veranderde de opvattingen over het gezin wel.

Waarom was er geen economische crisis in de slums?

Aan de vooravond van de wereldwijde crisis in 1929 werden de ondernemers in Calcutta en Bombay steeds zenuwachtiger. De tijden van grote winsten waren voorbij en de toekomst zag er niet rooskleurig uit. Eerst werden de nachtdiensten in de fabrieken afgeschaft, maar kort daarna volgden arbeidstijdverkortingen en uiteindelijk vielen de niet te vermijden ontslagen. In een korte tijd werden honderdduizenden mensen afgedankt. De kranten stonden vol met foto's van mannen die de fabrieken verlieten en ook Bombay maakte zich op voor de grootste economische crisis sinds tijden. De ondernemers spraken van een tragedie voor de onderneming en het land. De jobbers klaagden steen en been en ook zij verloren hun banen.

Van de arbeiders horen we echter niet veel. Dat is niet alleen omdat hen niks werd gevraagd, de oorzaak lag elders. Tabel 1 laat zien dat de bevolkingsgroei van Bombay enorm fluctueerde. De groeicijfers variëren van -0,1 procent tot 4,6 procent. Het meest opvallend is echter de afname van de bevolking tussen 1921 en 1931. Dat is opmerkelijk, want men zou verwachten dat de natuurlijke groei van de stad in elk geval gehandhaafd bleef. Wanneer we uitgaan van een conservatieve demografische groei, dan had Bombay meer dan vijftien procent moeten groeien in de periode tussen 1921 en 1931. Dat was niet het geval. Waar zijn deze mensen gebleven? Uit eigentijdse getuigenissen bleek dat deze arbeiders zelf niet de ervaring hadden dat er een crisis heerste. In de goede tijden verdienden ze genoeg geld om zonder schulden in de stad te leven en op gezette tijden een extra inkomen naar huis te brengen of te sturen. Wanneer het netto-inkomen afnam en niet meer opwoog tegen de kosten van hun levensonderhoud in de stad, keerden ze terug naar het platteland. Het geld dat ze verdienden, was niet het hoofdkomen van de familie, maar diende als extra aanvulling op het familie-inkomen. Wanneer er een crisis heerste in de stad, trok men zich terug op het platteland. Zolang de oogsten goed waren, gold de crisis alleen voor mensen die afhankelijk waren van de stad.

Tabel 1. Bevolkingsgroei en gemiddelde groei per jaar in Bombay 1901-1981

Jaar	Inwoners (x 1.000.000)	Jaarlijkse groei (%)
1901	0.77	-
1911	0.97	2.3
1921	1.18	1.9
1931	1.16	-0.1
1941	1.49	2.5
1951	2.33	4.6
1961	2.77	1.7
1971	3.07	1.0
1981	3.26	0.6

Bron: District Census Handbook, Town Directory, 1981 Registrar General of India (Bombay 1981)

De crisis van 1929 kwam met andere woorden veel minder hard aan in de slums van Bombay dan je zou verwachten. Dit heeft niets te maken met de kosmopolitische dynamiek van de megasteden waar Glaeser het over heeft, maar juist met de onverwachte culturele en contra-intuïtieve dynamiek van de relatie tussen stad en platteland. De relatie die deze arbeiders onderhielden met het platteland en hun familie was van doorslaggevend belang.

In het eerste hoofdstuk van zijn boek citeert Glaeser Mahatma Gandhi: 'the true India is to found not in its few cities, but in its 700.000 villages (...) the growth of the nation depends not on cities, but [on] its villages' (7). Glaeser gebruikt deze citaten om aan te tonen dat Gandhi ongelijk had. Glaeser laat namelijk zien dat er een grote samenhang is tussen urbanisatiegraad en welvaart. Vandaag leven er ongeveer anderhalf miljard mensen in de 600 grootste steden van de wereld. Dat is ongeveer 22 procent van de wereldbevolking. Deze steden produceren echter meer dan dertig triljard dollar, dat is meer dan 50 procent van de totale wereldproductie. De honderd grootste steden produceren bij elkaar 21 triljard dollar, ofwel 38 procent van de totale wereldproductie. De voorspelling is dat dit in afzienbare tijd alleen maar zal toenemen.⁵ Het lijkt soms of Glaeser als een ware Don Quichot tegen windmolens tekeer gaat alsof de wereld overtuigd moet worden van de verworvenheden van de stad. Het is ook niet duidelijk in zijn boek wie er precies tegen de stad zou zijn. Ik ben het met hem eens dat de stad veel goeds en creatief brengt.

Maar had Gandhi dan ongelijk? Nee, Gandhi begreep de dynamiek van de Indiase families en de relatie tussen stad en platteland heel goed. Hij wist dat dorpen en het Indiase familieleven in bijna alle opzichten het hart vormden van de Indiase samenleving. Indiase arbeiders die het geluk hadden niet te zijn afgesneden van het platteland en hun families, konden daar in crisistijd op terugvallen. Er was geen crisis in de slums, en er was geen crisis op het platteland. Het was vooral een crisis voor kolonisten, ondernemers en stedelingen. Gandhi was er om de Indiase bevolking door de jaren dertig heen te loodsen. Het zou te makkelijk zijn om dit soort voorbeelden af te doen als uitzonderlijk en niet meer van deze tijd. De relatie tussen de stad en het platteland bestaat nog steeds, alleen is de afstand veel groter geworden. Nu wonen migrantenarbeiders in Turkije, Marokko en Afrika, en niet zelden hebben ze daar nog familie en land. In het Midden-Oosten werken veel Indiërs, Afrikanen en Chinezen en het is bekend dat Mexicanen en Haïtianen veel geld overmaken naar families in hun moederland. Zij komen vaak zelf van het platteland, ze zien zichzelf ook vaak als tijdelijke migranten die eens zullen terugkeren. Of dat werkelijk zo is, valt nog te bezien, maar de dynamiek tussen stad en platteland zou voor hen wel eens bepalend kunnen zijn in de nabije toekomst. Glaeser voorspelt in zijn boek dat de stad zal zegevieren. Voor India is de stad van de toekomst Bangalore. Deze stad wordt door hem in een adem genoemd met het Amerikaanse *Silicon Valley*. Hij stelt dat het succes van Bangalore moet worden toegeschreven aan de oprichters van het IT bedrijf Infosys. Zij zorgden ervoor dat creatievelingen, durfkapitalisten en hoogopgeleide mensen samenkwamen op een plek die in 1980 nog nauwelijks op de kaart stond. Nu wonen er meer dan zeven miljoen mensen in de stad. De wijken van de rijken zien er oogstrelend uit. Maar de stad

⁵ R. Dobbs e.a., *Urban World. Mapping the economies of power cities* (Chicago 2011).

Afbeelding 12: Schapen in de straten van Bombay in 1945. Onbekende fotograaf, 1945. Geraadpleegd 11 november 2012, <http://www.oldindianphotos.in>.

heeft inmiddels dezelfde problemen met het transport en de infrastructuur als Mumbai. De sanitaire voorzieningen in de slums laten zeer te wensen over. Het is te hopen dat de *slum dwellers* van Bangalore dezelfde relaties met het platteland hebben als de fabrieksarbeiders van Bombay in 1930. Anders ziet het er voor hen – bij een volgende crisis – niet goed uit. Glaeser zingt dan wel een lofzang op de verworvenheden van de stad, maar het sociale vangnet van de slumbewoners wordt niet gevormd door de stad, maar door hun families en hun relaties met het platteland.

De stad verbeeld

De representatie van stedelijke ruimte in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een status quaestionis

Vanaf de late middeleeuwen laat de stad een steeds opvallender spoor na in de westerse iconografie. Voor het eerst sinds de oudheid groeit het aantal literaire en picturale impressies van de stedelijke ruimte en samenleving exponentieel. Deze indrukken van een voortschrijdende stedelijkheid vinden hun weg naar perkament, papier, doek, paneel, steen, was of tapijt. Het zijn – vaak sterk gemanipuleerde – echo's van hoe de stad door de tijdgenoot werd ervaren en als zodanig kostbare eersterangsbronnen voor de stadshistoricus. Het is duidelijk dat picturale stadsgezichten beter verdienen dan als loutere illustratie te worden ingepast in een historische onderzoek. Ze hebben een immens potentieel als primaire bron voor de kennis over de stad als fysieke ruimte, sociale organisatievorm en mentale categorie.

In 1954 brengt de Franse stedenbouwkundige en historicus Pierre Lavedan voor het eerst de waarde van picturale stadsgezichten voor het historisch onderzoek onder woorden. Naast hun zuiver documentair belang voor de reconstructie van de historische topografie en fysionomie van de stad, wijst hij ook op hun potentieel voor kunst- en cultuurhistorisch onderzoek: 'les représentations des villes [...] n'importent pas moins à l'histoire de l'art en général et même à l'histoire de l'esprit humain.'¹ Lavedan schetst een voorafschaduwing van een dynamiek in het naoorlogse wetenschappelijke stadsonderzoek, waarbij een groeiende aandacht wordt besteed aan de subjectieve gewaarwording van de stedelijke ruimte en het discours van de representatie ervan. Het zou echter nog ettelijke decennia duren vooraleer het stadsiconografisch onderzoek door een *cultural turn* werd beroerd en er een meer gediversifieerde interesse voor stadsvoorstellingen tot stand kwam.

Dit artikel tracht de meest belangwekkende denkpijlers en bevindingen van het naoorlogse stadsiconografische onderzoek te belichten. Er wordt geen uitputtend historiconografisch overzicht nagestreefd, maar veeleer een inzicht in de conceptuele pijlers die het onderzoek vanaf de jaren 1970 in een stroomversnelling hebben gebracht. Ook wordt er aan het eind stilgestaan bij enkele recente methodologische vernieuwingen en onderzoekslijnen die het huidige stadsiconografische onderzoek richting geven.

Breken met de traditie: een conceptuele verbreding onder impuls van een *cultural turn*

Lange tijd bleef de studie van stadsgezichten sterk beperkt tot een documentaire, archeologische of stilistische benadering. De detaillistische doorkijkjes in de Vroegnederlandse schilderkunst hebben altijd al de onweerstaanbare neiging opgewekt het keurig geëvoerde stads- of straatbeeld met een concrete locatie te vereenzelvigen.²

1 P. Lavedan, *Représentation des villes dans l'art du moyen âge* (Parijs 1954) 7.

2 A. Grisebach, 'Architekturen auf niederländischen und französischen Gemälden des 15. Jahrhunderts. Beitrag zur

In het bijzonder bij de beroemde stadsgezichten uit Van Eycks *Rolin-Madonna* en het *Lam Godsretabel* heeft de opeenstapeling van uiteenlopende identificaties groteske vormen aangenomen.³ Het is naderhand duidelijk geworden dat de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne kunstenaars zelden de betrachtting hebben gehad een bestaand stadsbeeld in zijn geheel weer te geven. Hooguit assembleerden ze een fictief stadsgezicht op basis van schetsen die zij naar het leven maakten.⁴ Die traditionele fixatie op het identificeren van gebouwen kan niet los gezien worden van de verwoede zoektocht van kunsthistorici naar de identiteit van de opdrachtgever en vooral de kunstenaar. Lange tijd werden geschilderde stadsgezichten verengd tot stilistische motieven die kunsthistorici hielpen bepaalde werken aan eenzelfde atelier of groep toe te schrijven.⁵

Na de Tweede Wereldoorlog werd de horizon verruimd en begon de kunstwetenschap onder impuls van Erwin Panofsky ook aandacht te vertonen voor de achterliggende religieuze symboliek van Vroegnederlandse stadsgezichten. Al snel werd een verband gelegd tussen de geïdealiseerde stadsvoorstellingen van de Vlaamse Primitieven en christelijke kernconcepten als het Hemelse Jeruzalem (Openbaring) en de Stad Gods (Augustinus).⁶ Hoewel deze benadering zonder meer haar verdiensten heeft, gaat zij te eenzijdig uit van de sacrale functie van het kunstwerk.

Tegen het eind van de twintigste eeuw heeft zich echter een aanzienlijke toenadering tussen historici en kunsthistorici doorgezet en groeide de aandacht voor de historische context en gebruiksfunctie van kunstwerken als sociale artefacten. Er werd steeds vaker buiten de grenzen van de eigen discipline gedacht, waardoor er enkele belangrijke ‘paradigmawissels’ rijpten die het onderzoek van historische stadsgezichten een nieuwe dynamiek verleenden. Wat globaal als een *cultural turn* kan worden benoemd, werd in stadsiconografische onderzoek in het bijzonder ingegeven door de *pictorial turn*, de *spatial turn* en de *new cultural geography*.

Vooreerst resulteerde een *pictorial turn* in de humane wetenschappen in een sterk toegenomen interesse voor het discours van beelden. Met name sinds de jaren tachtig worden iconografische documenten net als geschreven stukken als een volwaardige bron voor het historisch onderzoek erkend. Een belangrijk keerpunt vormt een Amerikaanse conferentie in 1985 over de ‘evidence of art’, die een jaar later uitmondde in een

Entwicklung der Formensprache der nordischen Renaissance’, *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 5 (1912) 207-279; R. Maere, ‘Over het afbeelden van bestaande gebouwen in het schilderwerk van Vlaamsche Primitieven’, *De Kunst der Nederlanden* 1 (1931). Een meer recente formeel-architecturale benadering is te vinden bij: E.S. Klinkenberg, *Architectuuruitbeelding in de Middeleeuwen. Oorsprong, verbreiding en betekenis van architectonische beeldtradities in de West-Europese kunst tot omstreeks 1300* (Utrecht 2010) 452-458.

3 De prachtige rivierstad in de achtergrond van de Rolin-Madonna werd achtereenvolgens geïdentificeerd als Brugge, Gent, Luik, Lyon, Maastricht, Praag en Stein-am-Rhein: F. Rosen, *Die Natur in der Kunst* (Leipzig 1903) 94-96; P. Schwarzmann, ‘La Ville de Stein am Rhein à l’arrière-plan dans “La Vierge au Chancelier Rolin” de van Eyck?’, *Gazette des Beaux-Arts* 115 (1990) 104-108. Voor het stadsgezicht op het *Annunciatieluik* van het *Lam Godsretabel*, zie ondermeer: A. Heins, ‘La plus ancienne vue de Gand. Le carrefour de la rue courte du Jour’, *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 14 (1906) 115-126.

4 Craig Harbison heeft het over een *model-book mentality*: C. Harbison, ‘Fact, symbol, ideal. Roles for realism in Early Netherlandish painting’, in: M.W. Ainsworth (red.), *Petrus Christus in renaissance Bruges. An interdisciplinary approach* (Turnhout 1995) 21-34.

5 Een typisch voorbeeld zijn de Brugse torenlandschappen die het oeuvre van de Meester van de Legende van Sint-Lucia en Sint-Ursula kenmerken.

6 L.B. Philip, *The Ghent Altarpiece and the art of Jan van Eyck* (Princeton 1971), vooral 55-58, 175; J.L. Ward, ‘Hidden symbolism in Jan van Eyck’s Annunciations’, *The Art Bulletin* 57 (1975) 196-220; J. Arrouye, ‘Les paysages analogiques de Dirk Bouts’, in: B. Cardon en M. Smeyers (red.), *Bouts Studies* (Leuven 2001) 179-190.

Afbeelding 1: Navolger van Dirk Bouts, Detail van de opdrachtgeefster en het achterliggend straatzicht, Heilige Drievuldigheidstriptiek, 1475-1500. Sint-Servatiuskerk, Berg (© KIK-IRPA, Brussel).

themanummer in de *Journal of Interdisciplinary History*.⁷ Naarmate picturale bronnen hun secundaire, doorgaans illustratieve functie gingen overstijgen en een steeds prominentere rol opeisten in het historisch onderzoek, groeide de nood aan een eigen methodologie en historische kritiek. Rond de eeuwwisseling verscheen een aantal handboeken die houvast bieden aan historici die aan de slag willen met iconografisch materiaal zoals stadsrepresentaties. Vele van de conceptuele *tools* die in deze werken worden aangereikt zijn schatplichtig aan de taalwetenschappen en hebben betrekking op discoursanalyse (zender-boodschap-ontvanger), de kwantitatieve verwerking van beeldmateriaal en semiotiek.⁸

Tegen het eind van de vorige eeuw waaide nog een andere nieuwe wind die de studie naar stadsiconografie sterk zou gaan bepalen. De *spatial turn* voegde een cruciale ana-

7 'The evidence of art. Images and meaning in history', *Journal of Interdisciplinary History* 17:1 (1986). Tevens verschenen als boek. R.L. Rotbergen T.K. Rabb (red.), *Art and history. Images and their meaning* (Cambridge Mass 1988).

8 P. Burke, *Eyewitnessing. The uses of images as historical evidence* (Ithaca 2001); G. Rose, *Visual methodologies. An introduction to the interpretation of visual materials* (Thousand Oaks 2001). Burke wijdt zelfs enkele pagina's aan stadsgezichten (84-85). Zie ook zijn bijdrage over 'representations' in het te verschijnen P. Clark (red.), *The Oxford handbook of cities in world history* (Oxford 2013).

lytische categorie toe aan het instrumentarium van de stadshistoricus: ruimte(lijkheid). Met de herontdekking van Henri Lefebvres *La production de l'espace* (1974) werd eind jaren 1990 gebroken met de structuralistische visie op stedelijke ruimte als een gegeven, een onveranderlijk en passief decor voor economische en politieke processen.⁹ Sindsdien werd men er zich scherper van bewust dat de ruimte niet enkel een fysiek gegeven is, maar ook een ideologisch construct. Door de representatie van ruimte aan de hand van kaarten, prenten, schilderijen, films en wetten (bijvoorbeeld in verband met eigendomsrecht) wordt immers een maatschappelijke orde gereproduceerd. Hoewel historici Lefebvres analyse zelden uitvoerig en consequent in hun werk incorporeren, hebben concepten als *l'espace conçu* (de representatie van de ruimte door stedenbouwkundigen, kaartenmakers, wetgevers) en *l'espace vécu* (zoals die door kunstenaars in symbolen worden gegoten) het stadsiconografische onderzoek aanzienlijk richting gegeven.¹⁰ Daarenboven zorgde de *spatial turn* ervoor dat men de stedelijke ruimte steeds meer als een meerduidige categorie is gaan benaderen. Zo worden heel wat stadshistorici geïntrigeerd door de multifunctionaliteit van het pre-industriële stadsplein die haaks staat op de functionele segregatie die door vele, vooral moderne stadsmodellen wordt omarmd. Dit resulteerde in tal van deelstudies over de religieuze, rituele, politieke, sociale, juridische, architecturale, culturele en ecologische dimensies van de stedelijke ruimte.¹¹

Een derde invloedrijke paradigmawissel deed zich voor in de geografie, waar een aantal van de hierboven omschreven ontwikkelingen zich een stuk eerder hebben doorgezet. De *New Cultural Geography* brak vanaf de jaren zestig met de tot dan toe zeer descriptieve geografie en begon de ruimte en het landschap te benaderen als een dynamisch tekensysteem dat actief op de maatschappij ingrijpt. Zo gingen cognitieve geografen zich interesseren in hoe landschappen door de gebruikers en bezoekers zintuiglijk en mentaal werden ervaren. Een pionierswerk is *The image of the city* (1960) van Kevin Lynch. Hij begreep dat de mate waarin de stadsgebruikers zich een beeld kunnen vormen van de stedelijke ruimte en morfologie een cruciale rol speelt in de beleving van de stad en de manier waarop deze functioneert: 'places are not merely what they are, but what we perceive them to be'. Voortgaand op de persoonlijke ervaring van een reeks stadsgebruikers trachtte hij de kwaliteit van het 'publieke beeld' (*imageability*) van een aantal Amerikaanse steden in kaart te brengen.¹² De Chinees-Amerikaanse geograaf Yi-Fu Tuan zorgde in de jaren zeventig voor een verdere theoretische en antropologische onderbouwing van de persoonlijke ervaring als datgene dat van een abstracte 'ruimte' een betekenisvolle 'plaats' maakt.¹³

9 H. Lefebvre, *La production de l'espace* (Parijs 1974). De *spatial turn* had zich al eerder in de literatuurwetenschappen doorgezet: P. Zumthor, *La mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Age* (Parijs 1993).

10 Zie in de eerste plaats: Lefebvre, *La production de l'espace*, 48-49.

11 Ik beperk me tot enkele belangwekkende publicaties: M.C. Howell, 'The spaces of late medieval urbanity', in: M. Boone en P. Stabel (red.), *Shaping urban identity in late medieval Europe* (Leuven/Apeldoorn 2000) 3-19; B. Hanawalt en M. Kobiakla (red.), *Medieval practices of space* (Minneapolis 2000); P. Arnade, M.C. Howell en W. Simons, 'Fertile spaces. The productivity of urban space in Northern Europe', *Journal of Interdisciplinary History* 32 (2002) 515-548 (een volledig themanummer gewijd aan ruimtelijkheid); A. Classen (red.), *Urban space in the middle ages and the early modern age* (Berlijn 2009).

12 K. Lynch, *The image of the city* (Cambridge 1960); K. Lynch, *Good city form* (Cambridge/Londen 1984).

13 Y.-F. Tuan, *Space and place. The perspective of experience* (Minneapolis 1977). De cognitieve geografie groeide uit tot een volwaardige tak van de aardrijkskunde. Voor een goed overzicht, zie: R. Kitchin en M. Blades, *The cognition of geographic space* (Londen/New York 2002).

De jongste jaren groeide ook onder stadshistorici en literatuurwetenschappers een interesse voor de zintuiglijke en subjectieve waarneming van de stedelijke ruimte. Onderzoekers en tentoonstellingsbouwers gaan op zoek naar de geur, kleur en klank van de stad en hoe deze stedelijke prikkeling in onder meer reisverhalen werd opgetekend.¹⁴ De historicus die wellicht het meest consequent het analytisch kader van de hedendaagse culturele geografie heeft overgenomen is Th.A. Boogaart. Zijn fenomenologische insteek leunt sterk aan bij het werk van onder meer Tuan. Boogaart wil tot een dieper, meer holistisch begrip komen van hoe het veertiende-eeuwse Brugse stadslandschap gestalte kreeg. Hij plaatst daarbij de wisselwerking tussen leefomgeving en gemeenschap centraal door de stedelijke ruimte te benaderen als een 'milieu' waar enerzijds ideologie, sociale modelrollen en cultureel gedefinieerde praktijken, en anderzijds individuele ideeën, sociale relaties en routinehandelingen elkaar snijden.¹⁵

Met de vernieuwde culturele geografie groeide ook de aandacht voor de representatie van het landschap. In 1984 verscheen het voor historici zeer inspirerende *Social formation and symbolic landscape* van de geograaf Denis Cosgrove.¹⁶ De vormgeving en representatie van het landschap worden in deze studie op marxistische wijze benaderd als een constructie die een bepaalde ruimtelijke en maatschappelijke orde reproduceert. Cosgrove besteedt veel aandacht aan de ontwikkeling van het landschapsidee vanuit de laatmiddeleeuwse Italiaanse stadscultuur en hoe dit sterk tot uiting komt in heel wat geschilderde *quattrocento* stadsgezichten. In deze picturale representaties wordt de stad een 'landschap', een 'manier van kijken' die het ideaalbeeld van de humanistische elite van de *signoria* weerspiegelt: 'Landscape is the perspective of an ideal citizen contemplating the good order of the immediate zone of intensively cultivated land, most of which he and his fellow citizens own'.¹⁷ Op eenzelfde manier cultiveerde ook de Venetiaanse elite, die zich in de zestiende eeuw steeds sterker op het hinterland (*terraferma*) ging richten, zowel fysiek als artistiek een palladiaans landschapsideaal dat in de achttiende eeuw door het Engelse en Noord-Amerikaanse establishment zou worden gerecupereerd. Deze associatie tussen de representatie van ruimte en machtsuitoefening loopt in toenemende mate als een rode draad door heel wat hedendaags onderzoek naar landschaps- en stadsiconografie.¹⁸ Ook de historische cartografie toont de jongste de-

14 A. Cowan en J. Steward (red.), *The city and the senses. Urban culture since 1500* (Hampshire 2007); M. Camille, 'Signs of the city. Place, power and public fantasy in medieval Paris', in: Hanawalt (red.), *Medieval practices*, 1-36; C. Symes, 'Out in the open, in Arras. Sightlines, soundscapes and the shaping of a medieval public sphere', in: C. Goodson, A. Lester en C. Symes (red.), *Cities, texts and social networks (400-1500). Experiences and perceptions of medieval urban space* (Farnham 2010) 279-302; P. Stabel, 'Venetië in de ogen van pelgrims. Stedelijkheid en stadservaring in laatmiddeleeuwse reisverhalen uit de Nederlanden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129 (2009) 134-147.

15 Th. A. Boogaart, *An ethnogeography of late medieval Bruges. Evolution of the corporate milieu 1280-1349* (Lewiston 2004). Voor een goed overzicht van de evolutie die de humane geografie de afgelopen decennia heeft ondergaan, zie p. 48-55.

16 D. Cosgrove, *Social formation and symbolic landscape* (Madison 1984).

17 C. Billen en D. Kusman, 'Les villes du Brabant face à la crise des finances du duché de Jean II. La crise d'une société tout entière?', *Histoire Urbaine* 33 (2012) 63-80.

18 Een ander sleutelwerk is: M. Warnke, *Political landscape. The art history of nature* (Londen, 1994). Nauw hierbij aansluitend is een analyse van landschapsmotieven in vijftiende-eeuwse tapijtkunst: B. Franke, 'Domäne und aristokratische Repräsentation. Bauernarstellungen in franko-flämischen Tapissereien des 15. Jahrhunderts', in: C. Kruse, F. Thürlemann (red.), *Porträt - Landschaft - Interieur. Jan van Eyck's Rolin-Madonna im ästhetischen Kontext* (Tübingen 1999) 73-90.

cennia een grote belangstelling voor hoe kaarten werden gebruikt als instrument voor juridische en territoriale aanspraken op de ruimte.¹⁹

Een eclectische historiografie

De hierboven geschetste ontwikkelingen hebben ertoe bijgedragen dat de historische stadsiconografie zich vanaf de jaren 1980 geleidelijk heeft ontwikkeld tot een volwaardig deelgebied van de geschiedwetenschappen.²⁰ Een scharnierwerk is Jurgen Schulz' analyse (1978) van het adembenemende Venetiaanse vogelperspectief van Jacopo de' Barbari uit 1500. Als een van de eerste was Schulz niet zozeer geïnteresseerd in het realisme van het stadsgezicht, maar werd zijn aandacht juist getrokken door de vele vervormingen en vertekeningen die de symbolische brandpunten van de Dogenstad beklemtonen: het Rialto (commercieel), het San Marcoplein (bestuurlijk), het Arsenaal (industriel/militair). Schulz 'ontmaskerde' de ogenschijnlijk zeer gedetailleerde houtsnede als een *moralized geography*: een subjectieve voorstelling van de Venetiaanse republiek als superieure samenlevingsvorm. Hij komt tot de slotsom dat het merendeel van de middeleeuwse en vroegmoderne stadsvoorstellungen niet de intentie hadden zo exact mogelijk de fysieke verschijningsvorm van de stad na te bootsen, maar vooral uitdrukking moesten geven aan een religieus, commercieel of communaal ideaalbeeld.²¹ Schulz' artikel verlegt de focus van de eigenlijke voorstelling naar de achterliggende ideeën. Deze omschakeling naar een discoursanalyse heeft in het bijzonder het verdere onderzoek naar vroegmoderne stadschorsografieën sterk bepaald.

Een andere pionier, Jacques Le Goff, wees begin jaren 1980 op de fundamentele dialectiek tussen enerzijds de eigenheid van de reële, materiële stedelijke ruimte en anderzijds de mentale representatie van de stad in woord en beeld.²² Net als Le Goff hadden de meeste auteurs in eerste instantie oog voor de rijke stadsiconografische traditie van het Italiaanse schiereiland. Zo wijdt Chiara Frugoni in 1983 een heuse monografie aan de gewaarwording en representatie van stedelijkheid in *trecento* Italië en hoe deze in het ruimere wereldbeeld van de tijdgenoot passen. Het resultaat is een boeiende mentaliteitsgeschiedenis die in 1991 naar het Engels werd vertaald. Frugoni beschrijft hoe in het Italië van de vroege veertiende eeuw de voorstelling van de stad als een abstracte fysieke constructie (*urbs*) plaats ruimt voor een meer realistische en seculiere voorstelling van de stedelijke gemeenschap (*civitas*). Ze illustreert dit uitvoerig aan de hand van Lorenzetti's fresco's van *Il Buon Governo* (1338) die uitdrukking geven aan een communale utopie die de gehele stedelijke samenleving aansprak.²³ Frugoni steunt sterk op de tegenstelling tussen *urbs* en *civitas*, die ze aan Isidorus van Sevilla ontleent.

19 D. Wood, *The power of maps* (New York 1992); D. Wood, *Rethinking the power of maps* (New York 2010); J. Black, *Maps and politics* (Chicago 1997); D. Buisseret (red.), *Monarchs, ministers, and maps. The emergence of cartography as a tool of government in early modern Europe* (Chicago 1992).

20 Voor werken ouder dan 1983 in verband met artistieke stadsrepresentaties, zie: M.A. Vance, *Cities and towns in art: a bibliography* (Monticello 1983).

21 Schulz' artikel vormde een belangrijke inspiratiebron voor onder meer het werk van Cosgrove: J. Schulz, 'Jacopo de' Barbari's view of Venice. Map making, city views, and moralized geography before the year 1500', *The Art Bulletin* 60 (1978) 425-474. De zuivere plattegrond zou pas in de zeventiende eeuw aan populariteit winnen: J.A. Pinto, 'Origins and development of the ichnographic city plan', *Journal of the Society of Architectural Historians* 35 (1976) 35-50.

22 J. Le Goff, 'L'immaginario urbano nell'Italia medievale (secoli V-XV)', in: C. De Seta (red.), *Il paesaggio. Storia d'Italia 5* (Turijn 1982) 4-43.

23 C. Frugoni, *A distant city. Images of urban experience in the medieval world* (Princeton 1991).

Dit begrippenpaar speelt ook een belangrijke rol in de stadsiconografische studies van Richard Kagan.²⁴

Het is niet toevallig dat juist vanuit Italië en Duitsland een sterke impuls werd gegeven aan het stadsiconografische onderzoek. Deze regio's speelden in de late middeleeuwen immers een voortrekkersrol in de verzelfstandiging en het herkenbaar worden van picturale stadsgezichten. De afgelopen twintig jaar zijn er tal van bundels en monografieën verschenen met betrekking tot de stad in de rijke Italiaanse schilderkunst²⁵ en de ontwikkeling van plattegronden en perspectiefplannen.²⁶ In 1998 werd onder de vleugels van Cesare De Seta aan de Universiteit van Napels het Centro Interdipartimentale di Ricerca sull'Iconografia della Città Europea opgericht.²⁷ De Seta en zijn medewerkers slaagden er evenwel niet in om zich volledig los te rukken van de sterke lokaalhistorische en positivistische traditie. Toch werd de invalshoek gevoelig verruimd naar het politieke, sociale en culturele veld. Steunend op de expertise van het onderzoekscentrum werd in 2007 aan de Universiteit van Basel een vernieuwend doctoraatsonderzoek afgerond dat enkele laat-vijftiende-eeuwse Napolitaanse stadsgezichten (waaronder de *Tavola Strozzi*, 1472) tracht te begrijpen vanuit de *renovatio urbis* die het stadsbeeld toentertijd ingrijpend veranderde en waarvan er een sterk politiek discours uitging.²⁸

Ook in de Duitstalige landen (Duitsland, Oostenrijk, de Hanzesteden) heeft een sterke stadsiconografische traditie de jongste jaren voor een golf publicaties gezorgd. In 1999 verscheen het magistrale *Das Bild der Stadt in der Neuzeit* waarvan het eerste deel een aantal deelaspecten van de hedendaagse *Stadt bildforschung* belicht: een typologie van stadsgezichten, de rol van een stedelijk zelfbewustzijn, het beoogde publiek, literaire stadsrepresentaties, stadsmaquettes en de bruikbaarheid van stadsbeelden voor economische en demografische studies. Het tweede deel documenteert de historische stadsiconografie van 46 Duitse steden. Enkele jaren later maakte Ferdinand Opl in de Oostenrijkse bundel *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (2004) een onderscheid tussen tien artikelen die gewijd zijn aan het eigenlijke beeld (*Ikono graphie*), drie bijdragen over de ideeën waaraan het beeld op symbolische of allegorische wijze uitdrukking geeft (*Mentalität*) en nog eens drie met als centraal aandachtspunt de 'identiteit' die door stadsgezichten wordt uitgedragen (*Geschichte*).²⁹ Dit onevenwicht is kenschet-

24 R.L. Kagan, 'Urbs and civitas in sixteenth- and seventeenth-century Spain', in: D. Buisseret (red.), *Envisioning the city. Six studies in urban cartography* (Chicago 1998) 75-108.

25 A. Rinaldi, 'La formazione dell'immagine urbana tra XIV e XV secolo', in: J.-C. Vigueur, *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes* (Rome 1989) 773-811; L. Nuti, *Ritratti di città. Visione e memoria tra Medioevo e Settecento* (Venetië 1996); F. Ratté, *Picturing the city in medieval Italian painting* (Jefferson 2006). Een populair-wetenschappelijk publicatie met vele mooie illustraties is: P. De Vecchi, G.A. Vergani (red.), *La rappresentazione della città nella pittura italiana* (Milaan 2003).

26 M. Folin (red.), *Rappresentare la città. Topografie urbane nell'Italia di antico regime* (Reggio Emilia 2010). Een bonte, maar interessante verzameling van bijdragen over de Italiaanse stadsiconografie is: F. Bocchi, Smurra, R. (red.), *Imago Urbis. L'immagine della città nella storia d'Italia* (Rome 2003).

27 Voor de publicaties die van het onderzoekscentrum zijn uitgegaan, zie: www.iconografiabana.it.

28 M. Vencato, *Kampf ums Stadtbild. Zur politischen Ikono graphie und Raumgeschichte Neapels in der Frühen Neuzeit* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Basel 2007).

29 W. Behringer en B. Roeck (red.), *Das Bild der Stadt in der Neuzeit (1400-1600)* (München 1999); F. Opl (red.), *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (Linz 2004); R. Czaja, *Das Bild und die Wahrnehmung der Stadt und der städtische Gesellschaft im Hanseraum im Mittelalter und in der frühen Neuzeit* (Torún 2004); B. Roeck (red.), *Städtebilder der Neuzeit. Die europäische Stadtansicht von den Anfängen bis zum Photo* (Stuttgart 2006).

send voor vele van dit soort publicaties. In weerwil van de vaak ambitieuze inleidingen en een handvol vernieuwende bijdragen, blinken vele van deze recente bundels uit door hun heterogeen en sterk beschrijvend karakter. De syntheseartikelen zwelgen vaak in algemeenheid, terwijl de optelsom van casestudies zich in weinig onderscheidt van een historische stedenatlas. De in de zomer van 2012 verschenen bundel *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (onder redactie van Peter Johanek) omvat een meer evenwichtige selectie van een beperkt aantal casestudies en een reeks bijdragen van een hoger abstractieniveau die uiteenlopende invalshoeken hanteren, zoals literaire stadsbeschrijvingen en herinneringscultuur, stereotyperende stadsvoorstellingen, het spanningsveld tussen reële en geïdealiseerde stadsbeelden, alsook tussen horizontaliteit en verticaliteit.³⁰

De jongste jaren wordt meer dan ooit intensief gezocht naar innovatieve insteken en methodes die nieuwe inzichten kunnen opleveren over hoe de stad functioneerde, werd gebruikt en gepercipieerd. Op die manier tracht het stadsiconografisch onderzoek ook aansluiting te vinden bij enkele grotere debatten.

Enkele belangwekkende recente onderzoeklijnen en methodes

Het laatste decennium is men picturale stadsvoorstellingen gerichter gaan benaderen als een maatstaf voor de perceptie van stedelijkheid door een individuele of collectieve auteur of opdrachtgever. In 1995 verscheen een inspirerend artikel van de kunsthistoricus Craig Harbison waarin hij tracht het ‘fragmentaire realisme’ van de Vroegnederlandse schilderkunst te koppelen aan de wereldlijke intenties van de opdrachtgever. Zo probeert hij aan de hand van enkele vijftiende-eeuwse Brugse torenlandschappen aan te tonen hoe sommige geschilderde stadsgezichten in een weldoordachte seculiere representatiestrategie pasten. Ondanks zijn simplistische sociale karakterschets van de Vroegnederlandse paneelschilderkunst als een ‘burgerlijke’ kunst zorgde Harbison vanuit kunsthistorische hoek voor een belangrijke trendbreuk.³¹ Ook Thomas Cooman wist in een aantal vroeg zestiende-eeuwse Brusselse schilderijen een opmerkelijke samenhang tussen de geportretteerde en de topografie in de achtergrond bloot te leggen.³²

Tot nog toe bleven de meeste studies echter opvallend kwalitatief van inslag en beperkt in omvang. In 1997 brak Peter Stabel nochtans een lans voor een meer seriële analyse van stadsvoorstellingen.³³ Door op een grotere schaal op zoek te gaan naar patronen en afwijkingen in de wijze waarop een bepaald type opdrachtgever de stad liet voorstellen, kan immers een meer representatief beeld worden gevormd van welke plaats het fenomeen stedelijkheid in al zijn facetten innam in de individuele en collectieve identiteitsvorming.³⁴ In 2008 nam Hanno Wijsman de proef op de som voor de

30 P. Johanek (red.), *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (Keulen 2012).

31 C. Harbison, ‘Fact, symbol, ideal. Roles for realism in Early Netherlandish painting’, in: M.W. Ainsworth (red.), *Petrus Christus in renaissance Bruges. An interdisciplinary approach* (Turnhout 1995) 21-34.

32 T. Cooman, ‘Stadsgezichten op portretten als weerspiegeling van de ‘sociale topografie’ van de opdrachtgever’, in: *Met passer en penseel* (Brussel, 2000) 173-181. Zie ook: ‘U. Seiderer, ‘Das Dreiviertelporträt vor Flusslandschaft - eine ikonographische Lücke? Strategien der Macht in Italien um 1500’, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 66 (2003) 145-176

33 P. Stabel, ‘Social reality and artistic image: the urban experience in the late medieval Low Countries. Some introductory remarks on the occasion of a colloquium’, in: M. Carlier, A. Greve en W. Prevenier (red.), *Core and periphery in late medieval urban society* (Leuven 1997) 11-31.

34 De stad bekleedde in de late middeleeuwen immers nog een zeer ambigue positie. De stad had nog geen eenduidige plaats verworven in een sociaal en ideologisch landschap dat nog onder sterke invloed stond van het traditioneel

Afbeelding 2: Jan Provoost, Detail van de opdrachtgever met Sint-Nikolaas en een redezicht in de achtergrond, ca. 1515-1521. Musea Brugge-Groeningemuseum, Brugge.

kalenderminiaturen in een groot aantal getijdenboeken uit de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Hij kwam tot de vaststelling dat de *calendaria* die in opdracht van een stedelijke klantenkring werden verlucht juist zeer weinig stadsgezichten bevatten. Als verklaring wijst Wijsman op het iconografische conservatisme van de stedelingen en het private karakter van de getijdenboeken. Op basis van een heel beperkte steekproef suggereert hij dat in de publieke altaarstukken vele stedelijke opdrachtgevers wél opteerden voor een stedelijk achtergrondmotief.³⁵

Deze stelling wordt echter sterk genuanceerd in mijn proefschrift, dat in 2011 in het kader van het FWO-project 'Beeld van de stad' werd afgerond en verder bouwt op Wijsmans kwantitatieve en prosopografische werkwijze. Een doorlichting van 550 Vroegnederlandse panelen bracht aan het licht dat 25 procent een zuiver ruraal landschapsmotief als achtergrond bevat, tegenover 35 procent met een stadsgezicht. Een aanzienlijke groep opdrachtgevers (vooral hoffunctionarissen, klerikale en lokale stedelijke elites) opteerden voor een geïdealiseerd heerlijk platteland als achtergrond. Waar de stad wel in beeld verschijnt (circa 220 panelen), wordt deze na 1450 steeds

adellijke wereldbeeld en de kerkelijke aversie voor de uitwassen van de stedelijke samenleving. Een waardevolle bundel over hoe vanuit verschillende ooghoeken (het hof, de commune, de commercële drukker,...) aan de stedelijke ruimte 'identiteit' werd gegeven, is: M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin en J.-P. Sosson (red.), *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen Age* (Antwerpen/Apeldoorn 2002).

35 H. Wijsman, 'Images de la ville et urbanité des images. Quelques réflexions sur la représentation de l'espace urbain et la fonction des oeuvres d'art aux Pays-Bas bourguignons', in: E. Crouzet-Pavan en E. Lecuppre-Desjardin (red.), *Villes de Flandre et d'Italie (XIIIe-XVIIe siècle)* (Turnhout 2008) 247-258.

minder als een levendige economische ruimte voorgesteld. Er treedt met andere woorden in de tweede helft van de vijftiende eeuw een ‘verstilling’ van de geschilderde stadsgezichten op: de stad wordt veeleer voorgesteld als een theatrale en monumentale ruimte. Dit soort observaties leert ons heel wat over de distinctieve functie van de paneelschilderkunst en de sociaal ambigue positie waarin veel opdrachtgevers zich bevonden. Zo paste de hoogstaande paneelschilderkunst van de vijftiende eeuw veeleer in een heterogene ‘aristocratische’ representatiestrategie dan in een zuivere ‘burgerlijke’ *mindset*.³⁶ Deze bevindingen vormen een aanvulling op eerder werk van onder meer Herman Pleij en Paul Vandenbroeck dat ook het literaire discours van de stedeling over zichzelf en anderen onder de loep neemt.³⁷ De seriële analyse van stadsbeelden kan het problematische concept van ‘stadscultuur’ of ‘burgercultuur’ gedeeltelijk nuanceren. Deze methode heeft overigens nog veel potentieel voor andere visuele media zoals stadszegels³⁸, tapijtkunst³⁹ en miniatuurkunst.⁴⁰

Met de emancipatie van het stadsiconografische onderzoek wint ook een comparatieve insteek aan terrein. Een van de centrale vragen is of de stad in de Noord-Europese kunst al dan niet anders werd voorgesteld dan in Italië. Werd de noordelijke kunst, zoals Svetlana Alpers suggereert, getypeerd door een realistische weergave van de stad, terwijl de Italiaanse renaissancekunst vooral opteerde voor een geïdealiseerde en goed geordende voorstelling van de stad als ‘decor’? Het is zeer de vraag of deze tweedeling wel zo scherp kan worden gesteld en in welke mate deze zou corresponderen met een afwijkende ‘smaak’, een andere functie van beeldende kunst, dan wel een verschillende socio-politieke configuratie van de samenleving aan weerszijden van de Alpen.⁴¹ Het comparatieve terrein biedt nog heel wat potentieel, temeer aangezien er recentelijk interessant vergelijkingsmateriaal voor de Nieuwe Wereld en het Verre Oosten werd aangeboden.⁴²

Een ander onderzoeksdomein dat de jongste tijd heel wat stof voor discussie biedt,

36 J. De Rock, *Beeld van de stad. Picturale voorstellingen van stedelijkheid in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen 2011).

37 H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam, 1988); H. Pleij, ‘Restyling “wisdom”, remodeling the nobility, and caricaturing the peasant. Urban literature in the late medieval low countries’, *Journal of Interdisciplinary History* 32 (2002) 689-704; P. Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Antwerpen 1987).

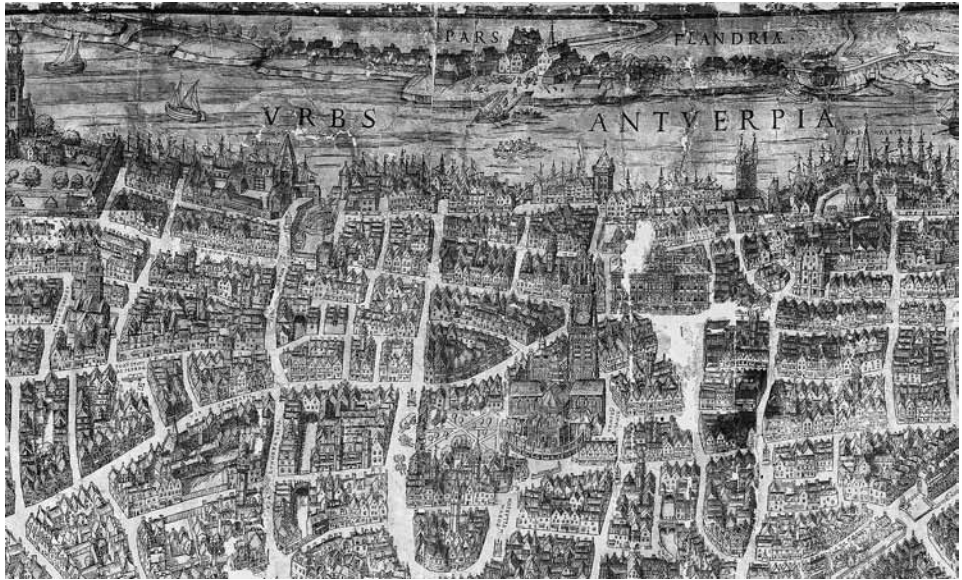
38 B. Bedos-Rezak, ‘Du modèle à l’image. Les signes de l’identité urbaine au Moyen Âge’, in: M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin en J.-P. Sosson, J.-P. (red.), *Le verbe, l’image et les représentations de la société urbaine au Moyen Âge* (Antwerpen/Apeldoorn 2002) 189-205.

39 Er zijn al enkele voorzichtige pogingen ondernomen: F. Joubert, ‘Images de la ville dans la tapisserie médiévale’, in: M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin en J.-P. Sosson (red.), *Le verbe, l’image et les représentations de la société urbaine au Moyen Âge* (Anvers/Apeldoorn 2002) 75-85; B. Franke, ‘Domäne und aristokratische Repräsentation’.

40 Chr. Bousquet-Labouërie, ‘L’image de la ville dans les Grandes Chroniques de France. Miroir du prince ou du pouvoir urbain?’, in: N. Coulet en O. Guyotjeannin (red.), *La Ville au Moyen Âge* (Paris 1998) 247-260; P. Ainsworth, ‘The image of the city in peace and war in a Burgundian manuscript of Jean Froissart’s *Chronicles*’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 78 (2000) 295-314.

41 Een standaardwerk over deze uiteenlopende representatiestijlen (waarin ook aandacht wordt besteed aan vroegmoderne stadsrepresentaties) is: S. Alpers, *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century* (Chicago 1984); M. Jullian, ‘La ville d’après Van Eyck et Fra Angelico. Description d’une réalité ou vision idéale?’, in: S. Costa (red.), *Représentations et formes de la ville européenne* (Paris 2005) 27-51; K.H. Veltman, ‘Paradoxes of perspective. Ideal and real city’, in: F. Bocchi en R. Smurra (red.), *Imago urbis*, 89-100; C. Heck, ‘Le concept et le singulier. Essence et apparence dans les représentations urbaines en Italie et en Flandre à la fin du Moyen Âge’, in: Crouzet-Pavan (red.), *Villes de Flandre*, 281-295.

42 R. Kagan, *Urban images of the Hispanic world (1493-1793)* (New Haven/Londen 2000); M.P. McKelway, *Capitalscapes. Folding screens and political imagination in late medieval Kyoto* (Honolulu 2006).

Afbeelding 3: Virgilius Bononiensis, *Detail perspectiefplan van Antwerpen, 1565*. Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen.

is de opkomst van autonome ‘stadskaarten’ of ‘stadsportretten’ (chorografieën) vanaf de zestiende eeuw.⁴³ Lange tijd was men geneigd dit fenomeen vanuit een cartografische revolutie (*furor geographicus*) te verklaren, terwijl recentelijk meer op het uitgesproken picturale en beperkte meetkundige karakter van de meeste chorografieën wordt gewezen. Zuiver orthogonale plattegronden bleven tot de zeventiende eeuw een zeldzaamheid, zeker in Italië, dat in de zestiende eeuw zijn positie als koploper in de ontwikkeling van stadskaarten moest afstaan. De nieuwe types stadgezichten vertoonden op diverse punten een grote continuïteit met de middeleeuwse vormtaal.⁴⁴ De hamvraag blijft wie deze chorografieën bestelde of aankocht en met welke bedoeling. Het lijkt erop dat er vóór 1550 een sterke impuls uitging van private en commerciële initiatieven, terwijl in de tweede helft van de zestiende eeuw ook stadsbesturen interesse gingen tonen.⁴⁵ Marco Folin onderscheidt als voornaamste functies: een praktische, politiek-administratieve functie (genre kadaster); een stedenbouwkundige functie (genre fortificatieplan) en een ideologisch-commemoratieve functie (genre stadlof). Deze laatste toepassing was in Italië veruit de meest gebruikelijke. Folin roept het gebrek aan een centrale staat en een weinig uniforme machtuitoefening op stedelijke niveau in als

43 L. Nuti, ‘Mapping places. Chorography and vision in the Renaissance’, in: D. Cosgrove (red.), *Mappings* (Londen 1999) 90-108.

44 Zie vooral: D. Woodward, ‘Cartography and the Renaissance: continuity and change’, in: D. Woodward (red.), *The History of Cartography* 3 (Chicago 2007) 3-24; M. Folin, ‘Piante di città nell’Italia di antico regime. Uno strumento di conoscenza analitico-operativa’, in: Idem, *Rappresentare la città*, 10-36.

45 T. Besing, ‘Produktion und Publikum. Aspekte der Herstellung, Verbreitung und Rezeption frühneuzeitlicher Stadtdarstellungen’, in: Behringer, *Das Bild der Stadt*, 94-100. Zie ook mijn bijdrage aan de bundel *Antwerp and the Renaissance* (in voorbereiding).

voornaamste verklaring voor de schaarste aan zuivere administratieve plattegronden op het schiereiland.⁴⁶ Voor de Nederlanden is systematisch onderzoek nodig om hierin meer duidelijkheid te scheppen.

Het stijgende gezichtspunt van de zestiende-eeuwse chorografieën illustreert wat Marc Boone en Elodie Lecuppre-Desjardin onlangs onder de aandacht hebben gebracht, namelijk dat stedelijke identiteit niet enkel in de verticaliteit van de skyline (profielzicht) gestalte kreeg, maar evenzeer in horizontale termen werd geconcipeerd.⁴⁷ Zo associëren sommige onderzoekers de opkomst van perspectiefzichten die de *forma urbis* als een ééngemaakt geheel weergeven met de ontwikkeling van een sterker mentaal en juridisch territoriumbesef. Stedelijke overheden volgden hierin de centrale staat, die al langer gebruik maakte van cartografie als een instrument voor ‘territorial self-entitlement’.⁴⁸ Het is echter twijfelachtig of de stad zichzelf pas vanaf de zestiende eeuw als een juridische ruimte begon te definiëren en te karteren. In de Nederlanden zijn er reeds vanaf de veertiende eeuw indicaties dat stadsbesturen de ‘grenzen’ van hun stad en schependom lieten optekenen.⁴⁹ Dan Smail wees daarenboven op het bestaan van alternatieve, linguïstische sjablonen om de ruimte in kaart te brengen en te beheersen. Deze puur tekstuele beschrijvingen van eigendom en grenzen bleven tot diep in het *ancien régime* de norm.⁵⁰

Nog een andere aantrekkelijke invalshoek tracht de verzelfstandiging van ‘stadsporetten’ met een ontlukende humanistische cultuur en stedelijk zelfbewustzijn te associëren.⁵¹ Zo werd onder meer de parallel tussen ontwikkelingen in de humane portretkunst (zoals het humanistische zelfportret) en de stadschorografie onder de loep genomen.⁵² Daarnaast vormt de verwantschap met literaire representaties van de stad, zoals stadslofdichten (*encomia*), stadskronieken en memorieboeken een belangrijk onderzoekspunt. Zo lijken de vele geïndividualiseerde stadsgezichten die de laatmiddeleeuwse Duitse kunst rijk is samen te gaan met een sterke traditie van stadskronieken in deze regio. In de Nederlanden merken we daarentegen een relatieve schaarste aan beide types stadsrepresentaties. Het lijkt erop dat in de laatmiddeleeuwse Nederlanden stedelijke overheden en elites relatief weinig investeerden in picturale en literaire repre-

46 M. Folin, ‘De l’usage pratico-politique des images de villes (Italie, XVe-XVIe siècle)’, in: Crouzet-Pavan (red.), *Villes de Flandre*, 259-280; T. Frangenberg, ‘Chorographies of Florence. The use of city views and city plans in the sixteenth century’, *Imago Mundi* 46 (1994) 41-64.

47 M. Boone en E. Lecuppre-Desjardin, ‘Entre vision idéale et représentation du vécu. Nouveaux aperçus sur la conscience urbaine dans les Pays-Bas à la fin du Moyen Âge’, in: Johanek, P. (red.), *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (Wenen/Keulen/Weimar 2012) 79-97, 88.

48 E. Wurtzel, *Legal space and urban identity. The shaping of the city of Lille from 1384 to 1667* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling New York 2007) 396-399; L. Vollenbronck, ‘De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Geen militaire maar een territoriaal-politieke functie’, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 27 (2009) 73-83; Woodward, ‘Cartography and the Renaissance’, 19; N. Bouloux, ‘Culture géographique et représentation du territoire au Moyen Âge: quelques propositions’, in: S. Boissellier (red.), *De l’espace aux territoires. La territorialité des processus sociaux et culturels au Moyen Âge* (Turnhout 2010) 89-112.

49 J. Decavele, *Panoramisch gezicht op Gent in 1534* (Brussel 1975) 15.

50 D.L. Smail, *Imaginary cartographies. Possession and identity in late medieval Marseille* (Ithaca 1999).

51 Een mooie casestudy is: H. Frosien-Leinz, ‘Der Corputius-Plan. Kommunales Selbstbewusstsein und Werbemittel. Stadtbilder in Mittelalter und früherer Neuzeit’, in: Idem, *Von Flandern zum Niederrhein. Wirtschaft und Kultur überwinden Grenzen* (Duisburg 2000) 87-100.

52 J. Maier, ‘A “true likeness”. The renaissance city portrait’, *Renaissance Quarterly* 65 (2012) 711-752. Zie ook: J. Grieten en P. Huvenne, ‘Antwerpen geportretteerd’, in: J. Van der Stock (red.), *Antwerpen, verhaal van een metropool* (Gent 1993) 69-78.

sentaties van een lokale identiteit en meer een regionaal referentiekader hanteerden.⁵³ Ook vanuit de letterkunde bestaat de jongste tijd heel wat interesse voor de ‘poëzie van de stedelijke ruimte’ als een identiteitsvormend literair instrument voor de vroegmoderne natiestaat en het individu.⁵⁴

Ten slotte mogen we niet vergeten dat het picturale stadsgezicht *an sich*, als voorstelling van de fysieke ruimte of *urbs*, heel wat moderne toepassingsmogelijkheden kent voor historisch onderzoek. We denken aan het – letterlijk – in kaart brengen van de stedelijke sociale topografie en het inschatten van de impact van demografische en economische ontwikkelingen op de morfologie van een plaats.⁵⁵ Zo kan de analyse van een chronologische opeenvolging van stadsgezichten een licht werpen op de genese en syntaxis van een stedelijke ruimte. De meeste stadsgezichten zijn echter een geëgaliseerde momentopname van een plaats die voortdurend in verandering is. Het gebeurde maar zelden dat voorstellingen werden aangepast of overtekend wanneer het reële stadsbeeld veranderde. Bram Vannieuwenhuyze ontwikkelde daarom de *tool* van ‘digitale thematische deconstructie’, waardoor het mogelijk wordt om op een historische stadsgezicht de verschillende lagen van ‘de stad als palimpsest’ bloot te leggen. Deze methode werkt echter enkel verhelderend in combinatie met voldoende archivalische, archeologische en toponymische gegevens.⁵⁶

Epiloog

Historici die rond stadsrepresentaties willen werken zijn best van vele markten thuis. Cross-disciplinariteit, een *close reading* vanuit het standpunt van verschillende disciplines, is onontbeerlijk voor een gefundeerde analyse. Tegelijkertijd moet de onderzoeker ook voldoende *recul* nemen, bijvoorbeeld door middel van een seriële analysemethode. Het gebeurt nog te vaak dat hij/zij wordt opgeslorpt door de complexiteit van dat ene artefact en het grotere plaatje uit het oog verliest. Interdisciplinariteit’ en ‘cross-disciplinariteit’ zijn de jongste tijd dan wel de toverwoorden, in de praktijk lijkt de verwezenlijking van deze objectieven verre van evident.⁵⁷ Recentelijk werden aan de Universiteit Gent enkele vruchtbare pogingen ondernomen om rond een aantal laat-middeleeuwse geschilderde stads- en plattelandsgezichten sociaal-historisch, prosopografisch, archeologisch, stijlkritisch en natuurwetenschappelijk onderzoek in een socio-semiotisch analysekader te integreren.⁵⁸ Deze holistische benadering blijft helaas

53 P. Regan, ‘Cartography, chorography and patriotic sentiment in the sixteenth-century Low Countries’, in: J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands* (Leiden/Londen 2007) 49-68; A.-L. Van Bruaene, ‘L’écriture de la mémoire urbaine en Flandre et en Brabant (XIVe-XVIe siècle)’, in: Crouzet-Pavan (red.), *Villes de Flandre*, 149-164.

54 E. Hodges, *Urban poetics in the French Renaissance* (Aldershot 2008); T. Conley, *An errant eye. Poetry and topography in early modern France* (Minneapolis 2010).

55 E. Piper, *Der Stadtplan als Grundriß der Gesellschaft. Topographie und Sozialstruktur in Augsburg und Florenz um 1500* (Frankfurt/New York 1982); C.A. Hoffmann, ‘Stadtentwicklung in sozioökonomische stagnierendem Umfeld? Ikonographische Aspekte der altbayerischen Urbanistik’, in: Roeck (red.), *Städtebilder*, 125-148; M. Ghizzoni, ‘L’immagine di Bologna nella veduta vaticana del 1575’, in: Bocchi (red.), *Imago urbis*, 139-173.

56 B. Vannieuwenhuyze, *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent 2008).

57 J. Jachman en R. Schilling, ‘Repräsentation als Teilhabe. Ein interdisziplinärer Vergleich der frühneuzeitlichen Städte Lübeck und Augsburg’, *Frühneuzeit-Info* 20:1-2 (2009) 147-163.

58 Zo besteedt een van de studies aandacht aan het stadsgezicht in Van der Weydens *Middelburg-triptiek* (ca. 1445), terwijl er ook een artikel ter perse ligt waarin het landschap in de *Pottelsberghe-triptiek* (ca. 1531) een belangrijke plaats

zeldzaam en in vele gevallen ook financieel of praktisch moeilijk haalbaar. Toch kan ook de individuele vorser zijn horizon verruimen en nieuwe debatten aangaan. Hopelijk geeft dit overzichtsartikel een aanzet om ook in de toekomst op een gedegen en innovatieve manier picturale stadsgezichten als een primaire historische bron te bejegenen.

Stadsgeschiedenis in meervoud

Impressies van de internationale stadshistorische conferenties in Praag en New York, 2012

Inleiding

Als men een blik werpt op wat er de laatste jaren onder de noemer ‘stadsstudies’ (*urban studies*) verschijnt, valt onmiddellijk de interdisciplinaire verscheidenheid op.¹ Als bij uitstek pluriforme discipline die gretig de inzichten gebruikt van onder andere stadsociologie, economische geografie, ecologie, stedenbouw, bestuurskunde en culturele studies, is het domein van de stadsstudies minstens even ongrijpbaar en divers als haar studieobject, de stad zelf. Welke positie de stadsgeschiedenis (*urban history*) in dit bonte amalgaam van benaderingen inneemt, is bij gebrek aan een duidelijk paradigma geen uitgemaakte zaak. Is stadsgeschiedenis een algemene onderzoekslens of een perspectief waarmee bijvoorbeeld actuele stedelijke problemen en vragen kunnen benaderd en gesteld worden, of is ze een volwaardige subdiscipline binnen de stadsstudies? De kwestie is relevant: ze geeft niet enkel aan hoe stadsstudies ingericht (zouden) moeten worden op universitair niveau, maar bevraagt ook de zin van stadshistorisch onderzoek. Voor een discipline die als geen ander is getekend door historisch-wetenschappelijke en interdisciplinaire benaderingen, weigert men binnen het veld van de stadsstudies, althans in haar Amerikaanse belichaming, vooralsnog de eigenheid van stadshistorisch onderzoek te erkennen. Stadsgeschiedenis heeft in de Amerikaanse onderzoekstraditie daarom nog een hele weg te gaan om haar fundamentele bijdrage tot het debat en het belang van de historiciteit van de stad in de *urban studies* als dusdanig erkend te zien.² Maar hoeft deze paradox te verbazen als bekende historici als Willem Frijhoff en zelfs tenoren binnen het stadshistorisch onderzoek als Jan De Vries zichzelf uitdrukkelijk niet als ‘stadshistoricus’ willen betiteld zien?³

Gespecialiseerde tijdschriften, het succes van stadshistorische onderzoekscentra en congressen tonen nochtans aan dat er ook heel wat *believers* zijn, die het stadshistorisch onderzoek als onafhankelijke subdiscipline binnen de bredere noemer stadsstudies genegen zijn. En dat blijkt ook uit de organisatie van de internationale stadshistorische congressen die inmiddels de kleine schaal van de beginjaren zijn ontgroeid en zich ontwikkelden tot grote ontmoetingsplaatsen voor het stadshistorische onderzoek. Die tweejaarlijkse congressen worden onveranderlijk in interessante, historisch beladen steden georganiseerd, alsof het historische gewicht van de congreslocatie het belang van de stadsgeschiedenis nog extra moet ondersteunen. In 2012 was het de beurt aan Praag

¹ Zie recent E. Taverne, S. Dembski, L. de Klerk en B. Ramakers, ‘Greep op de stad. Nieuwe wendingen in het stadsonderzoek’, in: Idem (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 9-21, 10-11.

² Zie hiervoor de discussie in *Journal of Urban Affairs* 33/1 (2011) 99-110, naar aanleiding van W.M. Bowen, R.A. Dunn en D.O. Kasdan, ‘What is “urban studies”? Context, internal structure and content’, *Journal of Urban Affairs* 33 (2010) 199-227.

³ Zie de interviews met Willem Frijhoff en Jan De Vries in respectievelijk *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 66-80; en *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 204-213.

Afbeelding 1: Cities & Societies in Comparative Perspective: het thema van het elfde congres van de European Association for Urban History, Praag, 29 augustus-1 september 2012.

en New York, waar respectievelijk de European Association for Urban History haar elfde, en de Amerikaanse Urban History Association haar zesde bijeenkomst hielden.⁴ Het belang van deze congressen mag niet worden onderschat. Deze stadshistorische congressen kunnen gezien worden als belangrijke bouwstenen in de zelfidentificatie en zelfkennis van een wetenschappelijke subdiscipline. Idealiter zouden ze zelfs trendsettend moeten zijn voor de onderzoeksagenda van stadshistorici. Hoog tijd dus om de vinger aan de pols te houden, en te voelen wat leeft binnen het stadshistorisch onderzoek, en welke tendensen er zich in het veld aftekenen aan beide zijden van de Atlantische Oceaan.

Deze graadmeting gebeurde door verschillende specialisten – allen verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen – die vanuit hun eigen onderzoeksachtergrond het huidige en toekomstige stadshistorische onderzoek mee in stelling hebben gebracht. Dat deze bijdrage niet meer kan zijn dan een impressie, spreekt voor zich. Niet enkel was het succes van de congressen en het aantal gepresen-

⁴ Zie respectievelijk <http://www.eauh2012.com> (Praag, van 29 augustus tot 1 september 2012); en <http://uha.dayton.edu/conf.html> (New York, van 25-28 oktober 2012).

teerde papers en parallelle sessies zo groot dat elk verslag – zelfs indien de nota's van zes individuen bij elkaar worden gevoegd – bij voorbaat gedoemd is enkel een *snapshot* te blijven.⁵ Dat geldt a fortiori voor het nog beknoptere verslag van de bijeenkomst in New York die slechts door één medeauteur werd bijgewoond. Fundamenteler is de vaststelling dat een ander team van specialisten ongetwijfeld een ander congresverslag zou hebben ingediend, met andere klemtonen en aandachtspunten.

En dat is meteen een eerste, belangrijke conclusie. Stadsgeschiedenis anno 2012 is vooral te lezen in meervoud. De discipline is een *champ ouvert*, waar zeer veel onderzoekers over een zeer grote methodologische en inhoudelijke vrijheid beschikken om iets te doen met stad en stedelijkheid. De definiëring van die centrale begrippen wordt daarbij almaar vager. Eindigt voor de ene onderzoeker de stad aan haar historische omwalling of haar politiek-fiscale grenzen, dan zoekt de ander juist bewust aspecten van stad en stedelijkheid op het platteland. En verschijnt voor de ene de stad als actor, of als onafhankelijke variabele, dan is de stad voor een andere onderzoeker slechts een decor, of een afhankelijke variabele waar bredere maatschappelijke processen zich voltrekken of manifesteren. Die verscheidenheid van het stadshistorische onderzoek vormt de rode draad van deze bijdrage, en is ook de inzet van onze eerste impressie.

Impressie 1: het congressthema

Een beproefde strategie om enige lijn te brengen in het 'Babylonische' karakter van de stadshistorische subdiscipline, is het lanceren van een overkoepelend congressthema, een strategie die de organiserende comités van Praag en New York gevolgd hebben.⁶ De aanpak, ambities en draagwijdte van hun keuzes mogen dan wel verschillend zijn, in de veelheid van benaderingen kan op zijn minst een gedeelde thematiek of bezorgdheid de rangen doen sluiten. Een centraal congressthema staat echter niet noodzakelijk garant voor een coherente of eensgezinde visie op dat thema, zoals beide congressen duidelijk aantonen.

Het Europese stadshistorische congres stond met de titel 'Cities & societies in comparative perspective' in het teken van comparatieve benaderingen. Het overkoepelend thema was hier dus geen inhoudelijke, maar een methodologische uitnodiging, die het stadshistorisch onderzoek naar voren schuift als ideaal laboratorium voor comparatieve analyses en theorieopbouw. Comparatieve benaderingen moeten dan ook fundamenteel vervlochten worden met stadshistorisch onderzoek. Deze in beginsel ambitieuze doelstellingen, die uiteraard geen nieuw gegeven zijn, werden in de praktijk niet altijd of slechts heel gedeeltelijk gehaald. In de meeste gevallen werd hoogstens lippendienst bewezen aan de comparatieve benadering, laat staan dat deze methodes een concrete of nieuwe invulling kregen. Vaak lieten ook de organisatoren van de sessies kansen liggen om nieuwe, vergelijkende inzichten te verwerven, of het vanzelfsprekende nut van een comparatieve analyse of inkadering duidelijk in de verf te zetten. Uiteraard wordt de keuzevrijheid van de organisatoren beperkt door het feit dat zij de samenstelling van de individuele sessies niet zelf bepalen, maar slechts uit een aanbod selecteren. De

⁵ Het congres in Praag telde niet minder dan 47 'main sessions', 28 'specialist sessions' en 5 'round tables', wat resulteerde in liefst 502 individuele papers. In New York waren meer dan 400 lezingen verspreid over 110 sessies.

⁶ Zie de al vermelde websites voor meer informatie rond het wetenschappelijk organiserend comité in Praag en New York. Zie ook de algemene website van de EAUH: <http://www.eauh.eu>.

Afbeelding 2: ‘Stadshistorici dragen in hun onderzoek verschillende petten: die van historicus, architectuurhistoricus, socioloog, etcetera’, zo stelde Peter Clark bij de Praagse conferentie in zijn key note lecture (Foto: Karina Sobel).

vergelijking werd daarom vooral pragmatisch gerealiseerd door het nevenschikkend samenbrengen van casestudies uit diverse gebieden, ook al had Peter Clark de deelnemers in zijn inleidende *key note lecture* uitgedaagd om het comparatieve aspect in de congressessies *au sérieux* te nemen.

Nochtans werden de laatste jaren voldoende nieuwe wegen geopend om een comparatieve stadsgeschiedenis op de kaart te zetten. Op het congres waren echter veel van de nieuwe paradigmatische insteken – zoals de postkoloniale of transnationale benadering – slechts in beperkte mate aanwezig.⁷ Die vaststelling kwam al naar voren in de inleidende lezing van Peter Clark over diens boekproject *Cities in world history*, en werd nog eens bevestigd tijdens het afsluitende debat, waarin vier vooraanstaande stadshistorici brainstormden over de recente evoluties binnen het vakgebied en de mogelijkheden voor de toekomst. Een eerste noodzakelijke stap lijkt gezet, aangezien de sterke focus op West- en Zuid-Europa, die eerdere edities van het congres in sterke mate kenmerkte, gecompenseerd lijkt te worden door de toenemende belangstelling voor Centraal- en Oost-Europa en, zij het nog wat schuchter, ook voor de niet-Europese stad. Weliswaar is die niet-Europese stad, misschien vooral door het succes van transnationale benaderingen, in eerste instantie nog steeds een Europese stad ‘op verplaatsing’, een fenomeen dat uiteraard veel aandacht verdient, maar dat niet-Europese tradities van stedelijkheid en stedelijke manieren van samenleven niet altijd recht doet.

Het Amerikaanse stadshistorische congres droeg als titel ‘The cosmopolitan metropolis’, een inhoudelijke verdieping die zowel het karakter van New York als congresstad, als de wetenschappelijke inzet van het organiserende comité goed weet te vatten. Achteraf beschouwd was de keuze voor New York en voor het thema kosmopolitisme een slimme zet. Dat blijkt niet alleen uit de grote opkomst voor het Amerikaanse stadshistorische congres, maar ook uit de gretigheid waarmee, in schril contrast tot Praag, het centrale thema zelf werd opgenomen door de deelnemers. In bijna één op de tien

⁷ Lees hiervoor ter introductie D. Chakrabarty, *Provincializing Europe. Postcolonial thought and historical difference* (Princeton 2000); en meer algemeen J. Kocka, ‘Comparison and beyond’, *History and Theory* 42 (2003) 39-44; D. Cohen en M. O’Connor (red.), *Comparison and history* (New York 2004); M. Siegel, ‘Beyond compare. Comparative method after the transnational turn’, *Radical History Review* 91 (2005) 62-91; en H.-G. Hapt, ‘Comparative history. A contested method’, *Historisk Tidskrift* 127 (2007) 697-716.

sessies bekleedde het overkoepelend concept een sleutelrol. Het is daarom wat jammer dat de organisatoren het hebben nagelaten om een *keynote lecture*, een rondetafelgesprek of een *call for papers* te lanceren waarin het concept van de kosmopolitische *metropolis* zelf bevestigd werd. Dat sommige sprekers in hun drang om toegelaten te worden, en bij gebrek aan sturing, een bijzonder elastisch kosmopolitisch concept hanteren, is te begrijpen. Maar ergerlijk is wel de tendens dat academici zelf – geleid door het misleidende lichtbaken van de kosmopolitische stad – een bijdrage dreigen te leveren aan de reproductie van stedelijke ongelijkheden die precies door het kosmopolitische label al dan niet bewust worden gemaskeerd.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Toronto mag dan wel van haar vermeend kosmopolitisch karakter een instrument van *city marketing* hebben gemaakt, in de sessie ‘The cosmopolitan North: the politics of inequality in urban Canada’ wordt duidelijk gemaakt hoeveel kwetsbaarheid dat hippe label verbergt, en hoe het verbergen zelf een element dreigt te worden van het versterken van ongelijkheid en uitsluiting. Bij nader inzien was zelfs het *jazzy* Miami – veel meer dan de stad zichzelf tracht wijs te maken – een ‘witte stad’, waar het wachten was op de komst van gekleurde toeristen, met name latino-toeristen, om de diep ingebakken wit-zwart-tegenstellingen op de proef te stellen. In de onderbuik van het zelfverklaard inclusieve en pluralistische Miami woedt vandaag nog steeds een koloniale (klassen)strijd. Ook voor het Turkse Istanbul geldt dat het misschien veel meer dan gehoopt eerder een multiculturele dan een echt kosmopolitische stad was. Na drie dagen New York bleef de congresganger dan ook een beetje verweesd achter met de vraag naar de mate waarin het kosmopolitische een reële, ‘objectieve’ stedelijke kracht was. Men moet immers geen aanhanger van Richard Florida zijn om de kansen van de *cosmopolis* te onderkennen. Of was het eerder een machtige en invloedrijke *imagined community*? Een beetje vinniger congresregisseur had hier uitstekende kansen gezien en gevonden voor een inspirerend en uitdagend debat. Nu moest de toehoorder de losse eindjes zelf aan elkaar knopen. Maar, ere wie ere toekomt, dat het mobiliseren van stadshistorici rond een actuele, wervende en inhoudelijke problematiek inspirerend en centripetaal kan werken, was in New York meteen wel duidelijk gemaakt.

De eerder methodologische insteek van het congres in Praag werkte als focus om de congresdeelnemers te doen nadenken veel minder goed. In tegenstelling tot het programma in New York viel het Europese stadshistorische congres op door zijn brede onderwerpen en zijn erg heterogene benaderingen, al is dat op zichzelf niet noodzakelijk een teken van zwakte. Deze bijdrage kan verderop onmogelijk recht doen aan wat de ene misschien als een inhoudelijke versplintering betreurt maar de andere als een teken van rijkdom en verscheidenheid zal weten te smaken.

Impressie 2: de aantrekkelijke stad?

In een tijd waarin de stad in ‘het Westen’ na jaren van stadsvlucht opnieuw aantrekt door belangrijke demografische en ruimtelijke verschuivingen in de globale economie, hoeft het niet te verbazen dat het thema ‘The lure of the city’ ook in Praag opdook. Geïnspireerd door het recente boek *Waarom mensen in de stad willen wonen*, 1200-

Afbeelding 3: The Cosmopolitan Metropolis: het thema van het zesde congres van de Amerikaanse Urban History Association, New York, 25-28 oktober 2012.

2010,⁸ bevroegen de organisatoren van één van de centrale sessies wat steden doorheen de geschiedenis nu precies zo aantrekkelijk maakte, terwijl het leven in de stad voor nieuwkomers nochtans ook grote risico's inhield. In welke mate beïnvloedde het sociaaleconomische profiel van een stad haar aantrekkelijkheid, en reageerden verschillende sociale groepen afwijkend op de 'lokreep' van de stad? Deze relevante en overkoepelende vragen, gekoppeld aan een veelzeggende metafoer, oogstte heel wat mooie papers, die in de meeste gevallen de aantrekkingskracht van een bepaalde stad of een specifieke groep trachtten te duiden (bijvoorbeeld de vestiging van feodale elites in Castiliaanse steden). Maarten Prak wees er in dit verband als panellid op dat stadshistorici steeds maar de complexiteit van de stad en de specificiteit van lokale ontwikkelingen benadrukken. Dat doet weliswaar eer aan de historische realiteit, maar het ontslaat stadshistorici ook te makkelijk van de opgave om doorslaggevende variabelen en verklaringen te bevragen en te onderzoeken waarom de ene stad sneller groeit dan de andere. Dat blijft meteen ook de vraag naar wat stadsgeschiedenis onderscheidt van andere historische subdisciplines. Draait het bij stadsgeschiedenis om de *locus*, waar di-

8 W. Willems en L. Lucassen (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009).

verse maatschappelijke fenomenen zich voordoen, of reikt de stad als maatschappelijk en ruimtelijk fenomeen zelf verklaringen aan? Economische motivaties om naar de stad te trekken werden door de meeste sprekers alvast als essentieel beschouwd.

Alleszins lijken specifieke clusters van sociale relaties en netwerken de risico's van het stadsleven in grote mate te beperken. Deze sociale relaties, al dan niet ingebed in het stedelijke verenigingsleven, kwamen aan bod in diverse sessies. Ze konden verschillende vormen aannemen. Zo onderzocht Maarten Van Dijk peter- en meterschapsrelaties voor zeventiende-eeuws Rotterdam en Mechelen, en ging hij na in hoeverre die relaties onder de noemer *bonding* sociaal kapitaal (relaties tussen personen die op dezelfde trede van de sociaaleconomische ladder stonden) vielen dan wel onder *bridging* sociaal kapitaal (relaties tussen personen van verschillende sociaaleconomische echelons in de stedelijke samenleving). Justin Colson bekeek dan weer de rol van ambachten, parochies en buurten in de selectie van getuigen bij testamenten en de uitvoerders van die testamentaire beschikkingen in het laatmiddeleeuwse Londen. Sociale netwerkanalyse laat toe om deze netwerken te visualiseren en ze mathematisch te wegen. Zo kwantificeerde Maria Angeles Martin Romera de banden die politieke elites hadden in Valladolid in de vijftiende en zestiende eeuw. Ze kon aantonen dat bepaalde verenigingen van de economische en politieke elite van de stad een enorm politiek gewicht uitoefenden. Ze regelden zelfs welke leden welke politieke mandaten zouden krijgen in de stad. Het grootste pijnpunt in de toepassing van sociale netwerkanalyse op historisch materiaal blijft echter de selectie van het bronnenmateriaal en de typering van de relaties die vaak een enorme simplificatie van de historische realiteit inhouden. Bovendien blijven potentieel belangrijke links in het netwerk buiten zicht, simpelweg omdat geen enkele bron deze documenteert. Een onderzoek naar sociale relaties kan evengoed zonder deze kwantitatieve methodologie gevoerd worden. Zo legde Thibault Jacobs de sociale netwerken binnen veertiende-eeuwse Brusselse ambachten bloot en toonde hoe deze persoonlijke relaties gemobiliseerd werden om hospitalen op te richten.

Ook werd het probleem of het risico van identiteitsversnippering in de meer anonieme stedelijke omgeving aangekaart, en hoe andere dan netwerkgebaseerde structuren dat trachtten te remediëren. Zo vertrok een sessie georganiseerd door Karin Sennefelt en Phil Whithington van het concept van *social legibility* in de vroegmoderne stad. Daarbij ging men na hoe bepaald gedrag en een bepaalde materiële cultuur sociale leesbaarheid creëerden, en hoe sociale posities via deze media vertaald werden. De papers concretiseerden deze vragen in analyses over de sociale variëteit van taalgebruik en drinkcultuur.

Op een enkele sessie na ('Female agency and civil society'), was er op het congres weinig aandacht voor de rol van vrouwen in de publieke ruimte, en in het bijzonder in de stedelijke sociale ruimte. Door de aandacht te verschuiven naar open organisaties, zoals religieuze broederschappen, en naar informele vormen van sociaal contact, werd een licht geworpen op vrouwelijke aanwezigheid en invloed, maar ook op hun handelingsvrijheid in de (semi)publieke sfeer. Ook de stedelijke parochie was veel meer dan een door de kerk afgebakende ruimtelijke zone, maar functioneerde als een microkosmos in de bredere stedelijke context, waarbinnen parochianen zich niet enkel verzamelden rond religieuze praktijken, maar elkaar ook troffen voor de opbouw en versteviging van sociale relaties en (in)formele vormen van zorg (Sessie 'The urban pa-

rish'). Vrouwen speelden in dergelijke sterk buurtgebonden contacten vaak een meer prominente rol.

Impressie 3: de leefbare stad?

Rankings van de meest leefbare steden ter wereld zijn de laatste jaren niet weg te denken uit de media. Ze worden druk besproken en ze inspireren beleidsmakers op verschillende niveaus. De tevredenheid van de stadsbewoner heeft immers een grote impact op het bestuur, en stadsbewoners beschikken over steeds meer kanalen om hun mening te uiten. Stadshistorici tonen zich niet ongevoelig voor de verhoogde aandacht voor issues als duurzaamheid, de impact van steden op hun omgeving, de leefbaarheid van de stad en de opkomende bewonersparticipatie in de samenleving. Zowel in New York als in Praag leunden heel wat sessies dicht aan bij deze problematiek.

Een van de parameters in het onderzoek naar de leefbaarheid van steden is ecologie, een thema dat de laatste decennia steeds meer op de voorgrond is getreden binnen de stadsgeschiedenis. De Praagse sessie 'Cities and rivers – long term development of socio-natural sites', georganiseerd door ecologische historici Dieter Schott, Martin Knoll en Martin Schmid, stelde een langetermijnperspectief op de relatie tussen rivieren en de stad centraal. Aan de vooravond van het blitzbezoek van orkaan Sandy, ontbrak het thema ook in New York niet. In 'Water, wilderness, trails and the sustainability of the American city' werden zelfs vragen gesteld naar de toekomst van de stad. De tijdvakoverschrijdende, interdisciplinaire, en over de grenzen van de Westerse wereld heen reikende Praagse sessie 'Gardens and agriculture in cities' ging dieper in op de gelaagde rol van *urban farming* – van de precolumbiaanse Mayabeschaving tot hedendaags Zweden – terwijl 'A historical view on the development of the sustainable city', op zoek ging naar de *roots* van het concept duurzaamheid in een stadshistorische context.

De leefbaarheid van steden wordt, naast door ecologie en duurzaamheid, bepaald door factoren als infrastructuur, sociale cohesie en de kwaliteit van de openbare ruimte. Enkele belangrijke indicatoren die tijdens het congres in Praag duidelijk naar voren kwamen, waren verkeer en veiligheid, niet toevallig twee van de heetste hedendaagse hangijzers. Met casussen, reikend van antiek Athene over Bijbels Israël tot laatmiddeleeuws Londen, werd de verbondenheid tussen misdaad, wetten, identiteit en de grenzen van de stad bestudeerd. Stadsgrenzen werden immers niet uitsluitend bepaald door fysieke grensstenen, maar ook door symbolische acties. Zo werd het lichaam van een terechtgestelde misdadiger in Griekenland in de vierde eeuw voor Christus buiten de grenzen van de stad gedumpt, om de leefbaarheid van het *civic territory* niet te besmetten. De interactie tussen stedelijke ruimte, collectief geweld en de beeldvorming en invloed op de stedelijke samenleving werd beschouwd vanuit het perspectief van Poolse hooligans, gewelddadige acties tijdens de Tweede Spaanse Republiek en de representatie van de agressieve acties van de Italiaanse *Brigatte Rosse* en de Duitse *Rote Armee Fraktion*. Een goede omgang met collectief geweld in de stedelijke omgeving vormt een belangrijk aspect van sociale veiligheid, maar ook de aanpak van vandalisme, de verloedering van het straatbeeld en het verkeer in de stad maken er deel van uit.

In de sessie 'Historicising the politics of transport and cities' werd niet alleen aandacht besteed aan de modernisering van het verkeer in steden – met bijdragen over de modernisering van het autosnelwegnetwerk in Anatolië, de opkomst van de tram in

Londen en Athene en de uitbouw van het metronet in Barcelona – maar kwamen ook het belang van verkeersveiligheid en de negatieve aspecten van grootschalige verkeersingrepen in het stedelijke weefsel aan bod. Er was bovendien veel belangstelling voor de verschillende actoren die betrokken waren bij het proces. Het belang van de interactie tussen lokale overheid, stadsbewoners, oppositiegroepen, stadsplanners en architecten werd in alle bijdragen in mindere of meerdere mate behandeld, wat niet verwonderlijk is, aangezien de leefbaarheid van steden boven alle andere factoren bepaald wordt door het gevoel en de perceptie van de stadsbewoners. Wars van alle goede intenties bestaat er immers vaak een discrepantie tussen de door stadsbewoners aangevoelde en de door beleidsmakers en ontwerpers beoogde leefbaarheid van de stad.

Een hot item in recent en toekomstig stadshistorisch onderzoek is net die interactie tussen de beleidsmakers en de bewoners van een stad. De link tussen actiegroepen en bewonersparticipatie en de leefbaarheid van steden was tijdens het congres in Praag dan ook in een groot aantal sessies de rode draad. De mate van interdisciplinariteit, de breedte van de tijdsperiode en de geografische spreiding van het onderzoek zijn opvallend, en zullen ook voor toekomstig onderzoek een grote meerwaarde betekenen. In de sessie ‘Popular politics in the late medieval and early modern town (1200-1800)’, braken Jelle Haemers en Chris Liddy een lans voor onderzoek naar publieksparticipatie in laatmiddeleeuwse steden en kleinere steden in perifere regio’s, en wierpen ze de vraag op in welke mate de inbreng van de stadsbevolking steeds beschouwd moet worden als *rebellion* of *resistance*. De twintigste eeuw overheerst echter in het onderzoek naar het de rol van actiegroepen en bewonersparticipatie. De sessie ‘Rights and responsibilities: citizenship in twentieth-century cities’ vertrok vanuit de interactie tussen bewoners en de lokale overheid en ging op zoek naar de relatie tussen identiteitsvorming en de rechten, plichten en verantwoordelijkheden die *citizenship* met zich meebrengt en de sessie ‘Urban action groups in the 20th century’, stelde scherp op actiegroepen, meer bepaald op hun impact op de transformatie van de stedelijke ruimte en hun interactie met andere actoren in de strijd voor een verbeterde leefbaarheid in de twintigste-eeuwse stad.

Onnodig te zeggen dat dit soort thema’s op het congres van de UHA bijzonder nadrukkelijk aanwezig was. De Verenigde Staten hebben dan ook niet toevallig een lange geschiedenis met stadsvernieuwingsprojecten en de aanpak van slums en ghetto’s groeide er zelfs bijna uit tot een soort interdisciplinaire subdiscipline met eigen paradigma’s. ‘Redeveloping the slum/ghetto: processes and paradigms’, ‘Perceptions, power and possible revival of the rustbelt’, ‘Business improvement districts shaping public space’, enzovoorts het is maar een kleine en willekeurige greep uit de sessies waarin het complexe kluwen van beleid, inspraak, burgerschap, stadsvernieuwing, gentrificatie, et cetera samenliep. De hardere confrontatie met dit soort problematieken voedt in de Verenigde Staten overigens een genuanceerde geschiedschrijving, zoals de paradoxale ‘Redevelop/resist: dilemmas of renewal in ethnic neighbourhoods’ mooi aantoonde.

Onderzoek naar de spanningsvelden tussen de verschillende actoren in de strijd om de leefbaarheid van de stad is dus niet alleen erg actueel, maar leent zich uitstekend tot interdisciplinair onderzoek – de raakvlakken met sociologie, antropologie, politicologie, enzovoort liggen voor de hand. De leefbaarheid van steden is dan ook een van de thema’s die de stadshistoricus in de toekomst erg veel mogelijkheden kan bieden. Naast de optie tot interdisciplinair onderzoek, is het een onderwerp dat uitermate geschikt

Afbeelding 4: Aandachtig publiek bij het slotdebat in Praag (Foto: Karina Sobel).

is binnen het veld van de *global history* en tonen de papers die voorgesteld werden in Praag, en die de periode van de antieke oudheid tot het hedendaagse 2.0-tijdperk overspannen, aan dat onderzoek naar de leefbaarheid van steden ook erg geschikt is voor een langetermijnbenadering, wat dan een weer een dimensie is die aan de andere kant van de oceaan ongetwijfeld onvoldoende ontwikkeld is.

Impressie 4: de (voor)stad groeit

Onderzoek naar stadsontwikkeling en stadsplanning stond in New York en in Praag eveneens hoog op de agenda. Bepaalde sessies en thema's reflecteerden daarbij duidelijk de locatie van het congres in Tsjechië, met een doorgedreven aandacht voor stads-historische ingrepen en evoluties in Centraal- en Oost-Europa. Zo kregen aspecten van stedenbouw onder het voormalige Communistische bestuur of, vroeger, onder de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie en de Ottomaanse heerschappij de nodige aandacht. Dergelijke geografische heroriëntering naar minder bestudeerde delen van Europa is uiteraard toe te juichen, en kwam al ten dele tegemoet aan de meermaals geuite verzuchtingen om comparatief én globaal te gaan.

Die oproep om binnen de EAUH te denken en te werken buiten Europa, stond in elk geval centraal in de allereerste sessie. De aan Amerikaanse universiteiten verbonden historici Adriana Valencia en Mark Lentz hadden een interessante groep van onderzoekers samengebracht, die zich samen bogen over de ontwikkeling van 'nieuwe steden in nieuwe werelden'. Het uitgangspunt van deze sessie was de spanning tussen enerzijds Europese normatieve idealen en wetten inzake stedenbouw in Latijns-Amerika, de Verenigde Staten en Australië, en anderzijds de weerbarstigheid van het overzeese terrein en de doorwerking van lokale tradities in stadsplanning, stadsontwikkeling en architectuur. Die spanning tussen voorschrift en praktijk kwam misschien nog het duidelijkste naar voren in de bijdrage van de Braziliaanse historicus Ricardo Hernan Medrano, die zich aan de hand van de negentiende-eeuwse stadsontwikkeling van São Paulo en Buenos Aires afvroeg of koloniale steden per definitie ook Europese steden zijn. Vanuit een gebruikelijke Eurocentrische invalshoek worden vergelijkbare urbanistische initiatieven aan beide zijden van de Atlantische Oceaan al snel binnen het vertrouwde, Europese referentiekader getrokken. Het onderzoek wordt zo vaak beperkt tot het

traceren van ontwikkelingen die overeenkomsten vertonen met het gekende Europese standaardverhaal, zoals het vinden van een ‘Hausmann in the tropics’. Net zoals de Europese stad een veel gebruikte, maar weinig werkbare formulering is, moet ook de geschiedenis van de Latijns-Amerikaanse stad in de eerste plaats worden gecontextualiseerd en verklaard vanuit haar lokale eigenheid, specificiteit en achtergrond.

Ondertussen is ook Afrika goed en wel in het vizier gekomen van de stadshistorici, onder meer dankzij de initiatieven van de Belgische architectuurhistoricus Johan Lagae, één van de weinige Belgische academici die ook in New York present was met een lezing rond ‘Urban traces and Congolese memories of exclusion in the port cities of Antwerp and Matadi (Congo), 1920-1960’. In Praag organiseerde hij samen met Luce Beeckmans een gespecialiseerde sessie rond de manieren waarop urbanistische principes en stedenbouwkundige kennis zich verspreidden via transnationale netwerken in sub-Sahara Afrika. In een andere sessie, rond de lange schaduw die de fysieke erfenis van koloniaal bestuur afwerpt op latere, postkoloniale stadsontwikkelingen, presenteerde Lagae een paper over een van de best bestudeerde casussen, het Congolese Kinshasa.

In deze sessie werd trouwens ook één van de weinige papers gepresenteerd rond een Aziatische stad. Met zijn studie van de toepassing van Victoriaanse bouwtradities en bouwmaterialen in Shanghai (zoals de bestudeerde ‘blue-red-plain-brick-wall’), plaatste Changxue Shu een uiterst belangrijk werelddeel op de kaart van de stadshistorici. In tegenstelling tot andere grote congressen (zoals onlangs nog de World Economic History Conference 2012 in Stellenbosch, Zuid Afrika), was in Praag de afwezigheid van Japanse, Chinese of andere Aziatische deelnemers opvallend. De EAUH-organisatie heeft nog een belangrijke inhaalbeweging voor de boeg om ook stadshistorici uit dit deel van de wereld in hun onderzoeksnetwerken te betrekken. Want in een tijd waar de huidige urbane revolutie hoe langer hoe meer Afrikaans en Aziatisch kleurt, voelt de afwezigheid van vooral stadshistorische perspectieven uit Aziatische landen toch aan als een groot gemis. Shu leerde ons in elk geval dat een goed deel van de eigentijdse bouwwoede in Shanghai wordt voortgestuwd door een nostalgische hang naar Engels geïnspireerd metselwerk. Dat het snel moderniserend communistisch China zo terugrijpt naar bouwvormen en decoratiemotieven die symbool zijn komen te staan voor de liberale modernisering van meer dan honderd jaar geleden, is daarbij een fijne ironie van de geschiedenis die ook de spreker niet ontging. In ‘Beyond the Asian metropolis: histories of modernity, colonialism and the state from outside the center’ kwamen vergelijkbare thema’s op de UHA aan bod, maar zoals verderop nog duidelijker zal blijken is de Amerikaanse stadsgeschiedenis zeker minder succesvol in het capteren van dit nieuwe onderzoeksveld.

Ten slotte viel ook op dat de stad en haar ontwikkeling niet langer gedacht wordt vanuit de enge begrenzing opgelegd door de oorspronkelijke omwallingen of juridische afbakeningen. Aspecten van *urban sprawl*, suburbanisatie en verstedelijking van rurale kernen, stonden in Praag volop in de belangstelling. De stad groeide niet enkel naar het platteland toe; in de twintigste eeuw ging het platteland ook in sneltreinvaart op de stad lijken. De gespecialiseerde sessie rond suburbane ontwikkelingen in Europa na de Tweede Wereldoorlog, maakte in elk geval duidelijk dat het fenomeen niet uitsluitend tot landen als de Verenigde Staten of Australië beperkt bleef, maar ook zijn eigen specifieke invulling kreeg binnen Europa. Het kon daarbij gaan om stadsuitbreidingen die

inzetten op karakteristieke modernistische hoogbouw, zoals het volgens de CIAM-principes uitgedachte nieuwe Zagreb. Of het suburbane verstedelijkingsproces werd juist gekenmerkt door een vlekvormige uitzaaiing van gedecentraliseerde kernen van stedelijkheid. Keti Lelo illustreerde zo zeer mooi aan de hand van een serie luchtopnames de polynucleaire groei van Rome na de Tweede Wereldoorlog. Als een gevolg hiervan is de huidige metropolitane regio van Rome – die moeilijk definieerbare overgangszone waar het onderscheid tussen stad en platteland ophoudt te bestaan – nu ongeveer even groot als Londen, maar slechts half zo dicht bevolkt. Een zogenaamde *conurbatie* van kleine satellietkernen nam hier duidelijk de katalysatorfunctie inzake verstedelijking over van het historische stadsgewest Rome. Dat de groei van deze ‘horizontale’ stad Rome nu aanleiding geeft tot beruchte Italiaanse monsterfiles, maakt duidelijk dat de tijd van onbezorgde landontwikkeling voorgoed achter de rug is – een vaststelling die ook voor het sterk versnipperde Vlaanderen niet onbelangrijk is. In Finland heeft men in elk geval al onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog ingezet op slimme verdichting en suburbane aansluiting bij de historische binnensteden. Ulla Pohjamo maakte duidelijk dat dit proces niet natuurlijk verliep, maar moest worden bijgestuurd door de Finse overheid. Bewoners van vrijstaande suburbane huizen rond Finse steden werden soms hardhandig uit hun landelijke omgeving verhuisd naar modelbouw sociale woonblokken in de onmiddellijke urbane periferie.

Zulke vormen van gestuurde *displacement* waren niet noodzakelijk nadelig: de Finse bewoners, bijvoorbeeld, vonden in hun nieuwe hoogbouw aansluiting bij veel van de moderne, stedelijke nutsvoorzieningen die op het platteland ontbraken. Desalniettemin maakte een andere sessie duidelijk dat dergelijke ‘exurbs’ – stedelijke gebieden aan de rand van de stad – bijna onveranderlijk negatief gepercipieerd en gelabeld worden doorheen de geschiedenis. In wat de drukst bezette, en daarom ook langstdurende sessie was van heel het congres in Praag (ze nam bijna een volledige dag in beslag), discussieerden verschillende onderzoekers uit diverse delen van de wereld rond historische verschuivingen bij de benoeming van de urbane rafelrand. ‘Fringe’-ontwikkeling werd zonder meer gestigmatiseerd wanneer ze een gevolg was van aangroei door rurale migratie, etnische minoriteiten of armen. Bekende labels voor dergelijke suburbane groei zijn het Franse *banlieu*, het Braziliaanse *favela*, het Turkse *gecekondus*, het Italiaanse *borgata*, enzovoort. Geïnspireerd door, onder meer, het innovatieve werk van de Franse stadssocioloog en -historicus Christian Topolov, die zelf een paper presenteerde rond *urban vocabulary of social stigma*, balanceerde deze sessie op het breukvlak van enkele vernieuwingsbewegingen binnen de stadsgeschiedenis. Met haar nadruk op discursieve verschuivingen stond ze met één been nog duidelijk in de culturele geschiedenis, hoewel de vraagstelling en uitwerking van de papers dichter aanleunde bij een ‘nieuwe’ sociale geschiedenis die opnieuw nadrukkelijk aspecten van sociale ongelijkheid en de ruimtelijke vertaling van macht en ideologie centraal wil stellen. Dat de vier organisatoren, Richard Harris (Canada), Sonia Hirt (VS), Sean Purdy (Brazilië) en Charlotte Vorms (Frankrijk), alvast uit vier verschillende landen en drie werelddelen afkomstig waren, moet ook Peter Clark met zijn roep naar meer comparatieve focus uitermate hebben verheugd.

Impressie 5: de stad is vele steden

Transnationalisme of transnationale perspectieven waren begrippen die in Praag regelmatig vielen en dit in tegenstelling tot New York. Een ‘transnational historical turn’ in de stadsgeschiedenis groeide deels uit het besef in het midden van de jaren 1990 dat stedelijke besturen geconfronteerd werden met vergelijkbare uitdagingen en problemen. Terwijl stedelijke besturen zelf op zoek gingen naar specifieke oplossingen, ontstonden er ook internationale initiatieven die plaats en werden van interculturele en transnationale communicatie. Dat stimuleerde historisch onderzoek naar manieren waarop kennis en praktijken circuleerden en zich verspreidden van het ene land, de ene regio of stad naar de andere, welke factoren een dergelijke uitwisseling van ideeën mogelijk gemaakt hebben, maar ook hoe tijdens dit proces van transmissie en receptie ideeën en praktijken werden aangepast aan lokale omstandigheden en gebruiken.

Over het muurtje kijken is uiteraard niet nieuw in historisch onderzoek, dat bleek ook uit discussies en diverse termen die in de ronde tafel over ‘Comparative, transnational and globalised perspectives on urban history’ aan bod kwamen, en die beoogde steden en stedelijke ontwikkelingen te plaatsen in een breder transnationaal en comparatief perspectief. Vergelijkend onderzoek maakt het mogelijk lokale en particuliere ontwikkelingen te overstijgen en de impact van contextuele factoren te verduidelijken. Niet langer de specificiteit van een bepaalde plaats, maar wat dat leert over de aard van de steden verdient daarbij aandacht. Vergelijkingen trof men in Praag veelvuldig aan, zoals bijvoorbeeld de houding ten aanzien van prostitutie in twee verschillende steden of de impact van ruimtelijke verschillen in steden op sociale ervaring en verbondenheid. Anders wordt het wanneer men de onderlinge verbondenheid als methodologisch uitgangspunt neemt, en zich dus meer richt op de relaties tussen steden, instituten en actoren en op hoe kennis, ervaring en praktijken circuleerden en werden gedeeld en aangepast aan lokale contexten.

Dat gedachtegoed werd op zeer uiteenlopende manieren ingevuld. In diverse sessies ging men na hoe stedelijke planning vorm kreeg onder invloed van de circulatie van ideeën en praktijken van urbanisme via bijvoorbeeld experts, internationale conferenties of sociale bewegingen, maar ook ten gevolge van verhuisbewegingen van mensen of via de pers (zie bijvoorbeeld sessies over de imperiale of koloniale stad). Er werd volop meege-surft op de hype van de transnationale, transregionale en interstedelijke culturele uitwisseling, na het uiteenrafelen van de *spatial turn* de zoveelste *turn* die het congres de voorbije jaren langs ziet komen. Zo werkten Peter Borsay en Jan Hein Furnée een sessie uit over hoe veranderingen in vrijetijdsbesteding en stedelijk vermaak zich verspreidden in Europa en erbuiten, maar ook werden aangepast aan lokale noden en behoeften. Robert Morris leidde een sessie in over de verspreiding van verenigingscultuur en -modellen onder invloed van transnationale uitwisseling en contacten. Daardoor ontstond een hybride verenigingscultuur geënt op wederzijdse beïnvloeding, waarin zowel kennis en praktijken werden gedeeld, als lokale en nationale organisatie-modellen werden gekopieerd (‘technology of associations’). Kranten speelden een belangrijke rol, maar ook netwerken van en persoonlijke banden tussen wetenschappers, handelaren of sociale hervormers zorgden voor interactie. Maartje Janse werkte dit uit aan de hand van een radicale, tegendraadse en in de negentiende eeuw jonge verenigingsvorm, de anti-verenigingen, die zich richtten tegen sociale, morele en politieke standpunten,

en zich verspreidden via Groot-Brittannië naar de Verenigde Staten en vandaar naar het continent. Het repertoire en het discours van de anti-vereniging werd gemakkelijk aangeleerd, aangepast in diverse contexten en in routines omgebogen. Door het directe karakter bereikte het ook groepen die in het traditionele verenigingsleven minder snel bereikt werden zoals de lagere middengroepen en vrouwen.

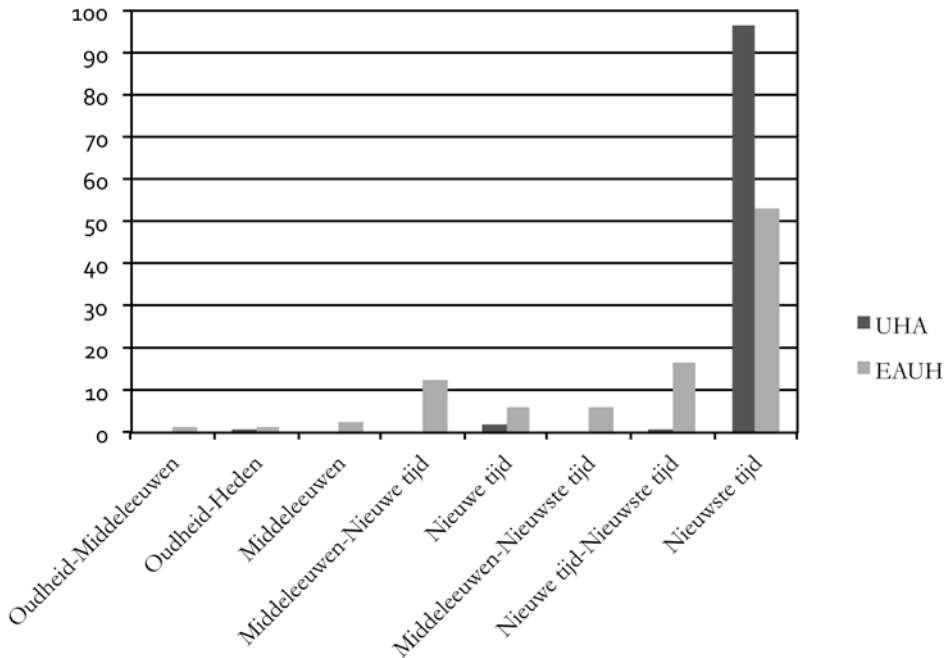
De vragen of dergelijke transnationale contacten ook bijdroegen aan of een stimulans vormden voor een kosmopolitische houding en atmosfeer in steden, kwamen in bovengenoemde sessies slechts zijdelings aan bod. Dat ook in dit onderzoeksdomein nood is aan echt comparatief onderzoek bleek uit de spanningen tussen een kosmopolitische atmosfeer met zijn etnische, culturele en religieuze diversiteit enerzijds en gevoelens van lokale verbondenheid in de diverse Europese en niet-Europese steden anderzijds. Voorlopig blijft het bij de vaststelling dat verschillen tussen steden en buurten erg groot kunnen zijn. Dit doet uiteraard recht aan de specificiteit en complexiteit van lokale ontwikkelingen, maar het helpt de echt comparatieve benadering nauwelijks vooruit.

Het is bijna paradoxaal om vast te stellen dat op het Praagse congres die comparatieve insteek (met mondjesmaat) wel kon worden gerealiseerd voor die stadshistorische velden die wat in de marge van het stadshistorisch onderzoek zijn verzeild geraakt. Geïnspireerd door de *New Institutional Economics* bood het al vermelde World Economic History Congress in Stellenbosch (2012) al een staalkaart van de meerwaarde van een comparatieve benadering voor een beter begrip van differentiële trajecten die bepaalde regio's volgen. Ondanks de gevaren voor teleologisch denken die met deze benadering wel eens worden geassocieerd, was deze aanpak het uitgangspunt van een van de weinig echt comparatieve sessies die in Praag georganiseerd werden, waar de ambities verder gingen dan alleen maar het bijeenbrengen van expertise over verschillende steden, stedelijke gebieden of stedelijke culturen. Rond de hamvraag 'doen stedelijke instituties ertoe' in de vroegmoderne periode in Europa, het Midden-Oosten en China, speelden de deelnemers met ideeën over de *Great Divergence* en welke rol stedelijke instituties daarin een rol zouden hebben gespeeld. Naast het gewone aftoetsen van verschillende interessante lokale voorbeelden (stedelijk bestuur in Brussel, Antwerpen en Amsterdam, conflictbeheersing in Saksische steden en de rol van de *waqf* in het Ottomaanse Edirne), kwam de discussie pas echt los bij de grootschalige vergelijkende overzichten van Wim Blockmans, Maarten Prak en China-specialist Bill Rowe waar soms heel tegenstrijdige visies botsten over de rol van stedelijke instituties als motoren van verandering, maar waar uiteindelijk duidelijk werd dat doorheen verschillen van cultuur, van de verhouding tussen een centraal en een lokaal gezag, en van politieke en sociale organisatie, bepaalde stedelijke problemen ook vaak tot gelijksoortige oplossingen leidden, en dat eerder een procesmatige analyse dan een strikte vergelijking van lokale fenomenen tot inzichten leidt.

Voorbij de impressies: stadsgeschiedenis in Europa en Amerika

Wat leren beide stadshistorische congressen ons over het heden en de toekomst van stadsgeschiedenis als zelfstandige discipline aan beide zijden van de Atlantische Oceaan? Eerste vaststelling: naar chronologische dekking hebben beide congressen eigenlijk amper iets met elkaar gemeen (figuur 1). De Urban History Association is namelijk bijna uitsluitend op de eigen, hedendaagse en zelfs vooral de naoorlogse geschiedenis

Figuur 1: Chronologische zwaartepunten in de twee congressen (% van alle sessies)

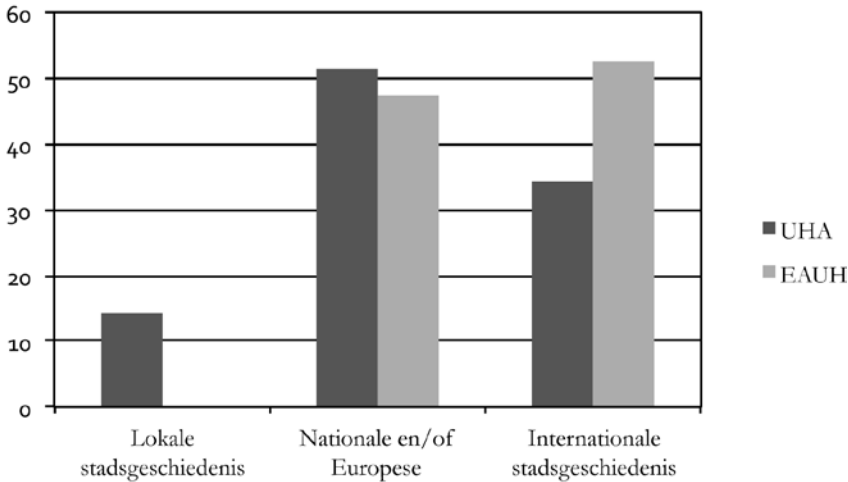
* Gemakkelijkheidshalve werd volgende periode gekozen: Middeleeuwen 500-1500, Nieuwe Tijd 1500-1800, Nieuwste Tijd 1800-heden.

gericht. Historici die niet op het terrein van de nieuwste geschiedenis werken liepen in New York verloren. Voor hen biedt de vereniging, buiten de nodige inspiratie zo nu en dan, absoluut onvoldoende kritische massa en onvoldoende kwaliteit. In 'The making of the cosmopolitan metropolis in Europe, 1400-1900' daagden, buiten de sprekers, welgeteld vijf mensen op. Daarmee is alles gezegd. Dat de UHA op dit ogenblik nog onvoldoende de excellente pre-industriële stadshistorici uit de Verenigde Staten en Canada zelf aanspreekt is zonder meer een gemiste kans. Op dat vlak liggen de kaarten bij de European Association for Urban History om evidente redenen gunstiger.

Het mag dan al een enorme troefkaart zijn dat nogal wat sessie-organisatoren in Praag buiten de enge muren van het eigen tijdvak probeerden te kijken, de geschiedenis van de middeleeuwen, maar veel erger nog van de oudheid, kunnen uiteindelijk slechts een povere balans voorleggen. Dat de middeleeuwse stadsgeschiedenis slecht scoort is een spijtige zaak, al was het maar omdat veel van het historisch-genetische materiaal van de latere Europese steden al duidelijk vorm had gekregen in de prille stadsontwikkelingen. In een periode waarin steden elders in de wereld aan een razend tempo een groeimars inzetten, oogt een verkenning van het sociale weefsel van de middeleeuwse steden misschien eerder frivool. Ze is dat per definitie juist niet.

Opvallend is ook de grote kloof qua geografische dekking (figuur 2). Meer dan de helft van de in New York aangeboden sessies beperkte zich tot de geschiedenis van de Verenigde Staten. Bijzonder opvallend, maar ook tekenend, zijn in dat verband de

Figuur 2: Van lokaal tot internationaal (% van alle sessies)

kleine maar betekenisvolle minderheid van lokale sessies waarin een bepaalde thematiek in de geschiedenis van slechts één stad wordt uitgespit. Je kan een gaststad wellicht het recht niet ontzeggen om met sessies rond ‘Crime, policing and racial resistance in New York, 1940s-1980s’, of ‘Why the Knickerbockers stayed and the Yankees left: applying the insights of the new suburban history to nineteenth-century Brooklyn Heights’, een aparte plek op te eisen. New York neemt in de stadsgeschiedenis als stedelijk biotoop en als migratie-experiment bovendien ook een vrij unieke plaats in. Maar als ook Miami, Chicago, Austin en Philadelphia dat doen, dan gaan alle kansen op een vergelijkend perspectief verloren en vervliegt de hoop op een diepere analyse.

Nogal wat historici in de Verenigde Staten moeten in feite de stap van *town history* naar *urban history* nog zetten. De schaduw van een slecht begrepen *new urban history* doet zich hier misschien wel gevoelen.⁹ De cijfers van de ‘internationale dimensie’ van de stadsgeschiedenis in de Verenigde Staten werden overigens opgesmukt door de talrijke Canadazen, en met name vooral dan onderzoekers uit steden als Toronto, die voor de gelegenheid de korte verplaatsing naar New York wel zagen zitten. Internationaal wil overigens niet noodzakelijk ‘comparatief’ zeggen en het impliceert nóg minder de aandacht voor een globale dimensie, de vraag naar connecties en contacten tussen verschillende stedelijke samenlevingen en modellen.

Dat de European Association for Urban History in de voorbije jaren met vallen en opstaan een enorme krachtingspanning geleverd heeft om de kustwateren wel te verlaten voor de diepere zeeën en oceanen van de wereldgeschiedenis, is onloochenbaar. In meer dan de helft van de sessies werd er immers minstens één niet-Europees verhaal aangeboden. Maar vooral maken sessievoorstellen met een louter biografische insteek

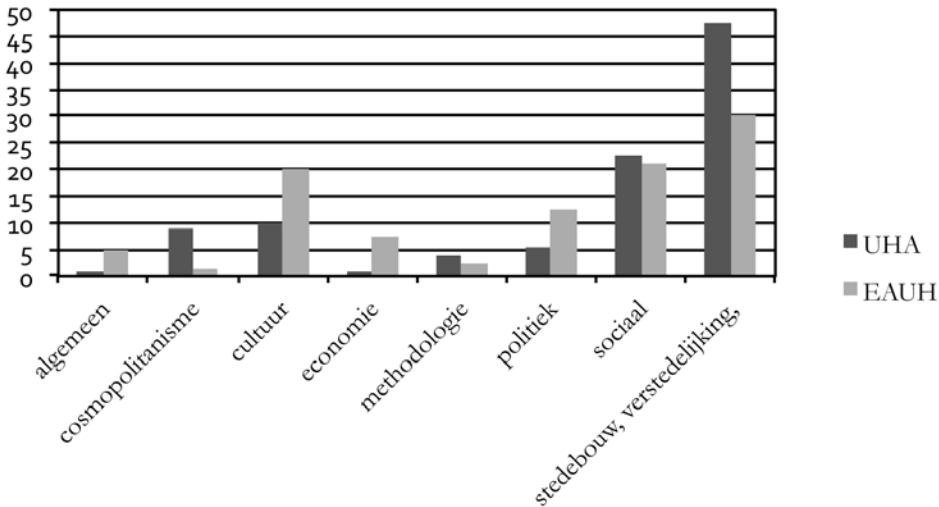
⁹ Zie onder meer M. Marsh en L. Cohen, ‘Old forms, new visions. New directions in United States urban history’, *Pennsylvania History* 59 (1992) 21-28.

bij de EAUH geen schijn van kans meer. En belangrijker misschien dan de internationale insteek, en zelfs de maar deels geslaagde ambitie tot comparatieve geschiedenis, zijn er diverse sessies waarin de connecties en interculturele contacten een centrale plaats bekleden. Op de UHA kan dat, te oordelen naar het programma en de sessies die we er bijwoonden, slechts voor vier procent van alle sessies vermoed worden, in Praag was de globale dimensie toch al wel in mindere of meerdere mate aanwezig in één op de vier sessies. Als beide congressen een maatstaf zijn voor de evoluties in de stadshistoriografie – en dat is nog maar de vraag natuurlijk – dan lijken de Europeanen veel beter de vinger aan de pols te hebben.

Een en ander hangt uiteraard nadrukkelijk samen met de thematieken die in beide congressen op het voorplan komen (figuur 3). Het werd in deze bijdrage al aangeraakt: veel minder dan dit voor het Amerikaanse congres het geval is, is het moeilijk een lijn te trekken in de bonte, inhoudelijke verscheidenheid van het Europese stadshistorisch onderzoek. Van beelden, representaties en parochies, over koloniale steden en *grand hotels* tot *civil society*; op de Europese thematische vindingrijkheid lijkt geen maat te staan, maar het zou fout zijn daarin een teken van zwakte te onderkennen. Het risico op een opduikende bloedarmoede is binnen de gemeenschap van Europese stadshistorici zo goed als onbestaande. De bonte verscheidenheid heeft wel een keerzijde. Bij gebrek aan thematische aansturing of waakhond, riskeren de Europese stadshistorici misschien niet altijd de juiste prioriteiten te leggen. Ondanks de veel striktere inhoudelijke focus in New York, geldt versnippering tot op zekere hoogte uiteraard ook voor de UHA. Toch tekenen zich daar wel duidelijk enkele belangrijke clusters af. Hopelijk doen we het UHA-congres geen onrecht aan als we stellen dat de agenda ervan nog goeddeels bepaald werd door thema's waarmee tijdens het interbellum de fameuze 'Chicago School' groot geworden is. De algemene vlag waaronder de UHA-bijeenkomst voer, kosmopolitisme, zit daar zeker voor iets tussen, maar onderwerpen zoals getovorming, raciale en sociale verschillen, het 'policen' van de maatschappelijke spanningen en de *do's and don'ts* van de sociale huisvesting zijn te nadrukkelijk aanwezig om hun (over)gewicht enkel en alleen te verhalen op het algemene congressthema. Het begrip 'race' komt bijvoorbeeld in bijna één op drie Amerikaanse sessies uitdrukkelijk aan bod, met suggestieve titels zoals 'Suburban lives: dark bodies in white space' (Jodi Rios, Washington University). In de slipstream van dit soort sociale problematieken, wonnen ook de lezingen over de-industrialisatie, herbestemming van publieke ruimten (en het verzet ertegen), creatieve economieën en gentrificatie opnieuw aan belang. Aan de maatschappelijke relevantie van deze thema's kan moeilijk getwijfeld worden. Het congres wordt dan ook, in tegenstelling tot dat van de EAUH, veel meer bijgewoond door sociologen, stedenbouwkundigen en architecten. Zoveel is duidelijk, de problemen van de grootstad leven in de UHA.

Wie de sessies van de EAUH overschouwt, kan niet anders dan vaststellen dat de sociale geschiedenis er nadrukkelijk aanwezig was, maar dat de grotere sociale vragen veel te vaak verknipt werden in kleinere en onschuldige deelonderzoeken waarin de link naar de grotere sociale debatten en de actuele sociale problemen onvoldoende gelegd wordt. Daarmee plegen de Europese stadshistorici, die de voorbije decennia gewillig van de ene *turn* naar de andere gesurft zijn, en intussen allicht zo vaak rondjes gedraaid

Figuur 3: De thematische velden op de twee congressen (% van alle sessies)

hebben dat ze het evenwicht wat kwijt zijn, zonder omwegen vaandelvlucht. Het punt werd tijdens het slotdebat van het congres ook gemaakt door Blondé en Lees.

Veel nadrukkelijker ook dan in Europa, eist de gebouwde stad en de materialiteit van de stedelijkheid in de Verenigde Staten de nodige aandacht op. Veel meer dan de Europese stadshistorici, peilen de Amerikaanse collega's – om maar dat voorbeeld te geven – naar de invloed van de auto op de stad. Zo stelt Robert Cowherd van het Wentworth Institute of Technology vast hoezeer het Amerikaans-Europese automodel in steden als Jakarta gretig werd overgenomen als ultieme blijk van moderniteit, hoewel de geografie van Azië met zijn veel te dichte bevolkingskernen zich veel minder leent tot een autogedragen transportbeleid. Dat automobilisten in Indonesië nog steeds geneigd zijn elkaar voorrang te verlenen op basis van de vermeende statuswaarde van de auto liever dan op basis van voorrangsregels toont overigens aan hoe weerbarstig of creatief lokale 'culturele contexten' soms kunnen zijn. Dit neemt niet weg dat de stadsgeschiedenis in zowel de Verenigde Staten als in Europa dringend nood heeft aan een versterking van het begrip van de materiële en technologische stad. Steden zijn meer dan hun verbeelde representatie; ze zijn ook gebouwen, nutsvoorzieningen, en transporttechnologieën met alles wat dat impliceert aan sociale verhoudingen, ecologische onrechtvaardigheid en politieke claims. Waarom naar de toekomst toe geen stadshistorisch congres lanceren onder de noemer van *the material city*?

En daarmee zijn we meteen aanbeland bij dé achilleshiel van de huidige stadsgeschiedenis, in Europa én de Verenigde Staten. Het is ondertussen een cliché dat sinds kort meer dan de helft van de bevolking van onze wereld ergens in een stad of verstedelijkt gebied woont. Dat roept allerlei vragen op, onder meer naar de inbreng van de steden in de duurzaamheid en naar de voetafdruk van stedelijke samenlevingsvormen bijvoorbeeld. De snelste verstedelijkingsprocessen vinden plaats onder druk van economische krachten, zowel verarming als verrijking. En uitgerekend op het ogenblik dat

Afbeelding 5: Aroslav Miller, Bruno Blondé, Bob Morris en Lynn Hollen Lees bij het slotdebat in Praag (Foto: Karina Sobel).

de geografische kaart van het stedelijke kapitalisme zich op mondiale schaal razendsnel verplaatst onder invloed van economische ontwikkelingen allerlei, lijken de stadshistorici de grootste moeite te hebben met de integratie van het economische perspectief. De economische historici blinken, zowel bij de UHA als bij de EAUH uit door hun afwezigheid. Daar wezen panelleden Robert Morris en Bruno Blondé nadrukkelijk op in de afsluitende sessie op het congres in Praag. Zo moeten, bijvoorbeeld, de structurele evolutie van de stedelijke sociale ongelijkheid en de productiecapaciteiten van de stedelijke economie mee in rekening worden genomen in analyses over materiële cultuur en *shopping*. Deze verschuiving binnen stadsgeschiedenis is allicht te verklaren door het nagenoeg verlaten van meer marxistische interpretatiekaders. Het grotendeels wegvalen van de ideologische strijdlijnen in de voorbije decennia heeft alvast de snedigheid in het zoeken naar verklaringen weinig goed gedaan. Het eigentijdse hegemonische vrijemarktdenken doet immers onvoldoende recht aan de historische complexiteit van de stedelijke samenlevingen.

Het gaat er hier niet om te zoeken naar de schuldigen voor de de-economisering van de stadsgeschiedenis. Feit is dat de economische geschiedenis al lang niet meer de plaats inneemt die ze wel zou moeten hebben: ergens onder de spots en op het hoofdpodium. Dat is op zich al vreemd, en het aantal erdoor gemiste academische kansen is haast onoverzienbaar, maar vandaag oogt het zonder meer wereldvreemd. Veel meer nog dan de Europese toont de recente Amerikaanse stadsgeschiedenis de 'niet-vanzelfsprekendheid' van die *urban base*, het economische draagvlak, aan. Duidelijk is intussen ook hoe breed de uitstralingspijnen zijn in cultuur, politiek en maatschappij wanneer de economie in een kramp gaat. Krimpen of groeien, het doet er eigenlijk niet eens toe. Als stadshistorici anno 2012 academisch relevant willen blijven, dan zullen ze een herintegratie van de grote sociaaleconomische vraagstukken niet uit de weg mogen gaan.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2011)

Terwijl de meeste artikelen in Stadsgeschiedenis betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek wat er in het voorgaande jaar in buitenlandse tijdschriften op het gebied van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgeversmarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse en Vlaamse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld evenals onze eigen taalkennis en bias is de selectie van artikelen gebaseerd op ruim zestig overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als Urban History is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch allemaal zal kunnen bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook in het domein van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.¹

Stedelijke economie: van feodalisme naar mercantilisme

De opkomst en bloei van middeleeuwse steden als vrije eilanden in een verder nog volkomen feodale, agrarische maatschappij vormt sinds Max Weber een canonic succesverhaal. Dat talrijke kleine nederzettingen na een veelbelovende start uiteindelijk niet slaagden om tot volwaardige steden uit te groeien is echter heel wat minder vaak verteld. In 'Small boroughs and the manorial economy. Enterprise zones or urban failures?', *Past and Present* 210 (2011) 3-31 geeft Richard Goddard dit verhaal een heel interessante draai. Kleine Engelse boroughs zoals Kineton in Warwickshire leken in de dertiende en vooral veertiende eeuw met een markt en enkele werkplaatsen en winkels dapper op weg een kleine stad te worden, zeker omdat de inwoners opmerkelijk weinig last hadden van feodale verplichtingen. In de vijftiende eeuw was er van deze belofte nog maar weinig over: het aantal inwoners was drastisch geslonken en de resterende bewoners werkten hoofdzakelijk weer op het platteland. Goddard betoogt dat we deze kleine boroughs echter niet langer moeten zien als mislukte steden, maar als zogenaamde 'enterprise zones', die ook in hun bloeiperiode onlosmakelijk deel uitmaakten van de landheerlijke economie. Net als bij moderne 'enterprise zones' als de Londense Docklands, waar lokale autoriteiten met goedkope grond, infrastructurele voorzieningen, beperkte bureaucratische rompslomp en lage belastingen proberen om kapitaal, arbeid en economische activiteit aan te trekken, ziet Goddard de kleine boroughs als doelbewuste projecten van feodale landsheren om handel en nijverheid te

¹ De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op <http://home.medewerker.uva.nl/w.j.h.furnee>. Artikelen op het gebied van de stadsgeschiedenis van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten. Jan Hein Furnée schreef paragraaf 1, 2, 6, 7; Manon van der Heijden paragraaf 3, 4, 5; Tim Verlaan paragraaf 8, 9.

stimuleren en daarmee de economie van hun hele domein te bevorderen. In de vijftiende eeuw vormden zij de relatief vrije economische zones weer om tot agrarische dorpen, eenvoudig omdat dat in de veranderde macro-economische omstandigheden rond de Zwarte Dood voordeliger leek.

Dat anders dan Weber suggereerde ook de economie van grotere middeleeuwse steden nog sterk feodale dimensies had, staat centraal in Gabriela Signori, 'Hauswirtschaft und Hoferschaft im Spätmittelalterlichen Strassburg (13. und 14. Jahrhundert)', *Zeitschrift für Historische Forschung* 38 (2011) 1-23. Aan de hand van Straatsburg, waar alle private oorkonden voorbeeldig zijn uitgegeven, wordt duidelijk hoezeer de stedelijke onroerendgoedmarkt door het dominante erfpachtsysteem een sterk feodaal karakter had. In deze erfpachtconstructies verkocht de locator (Hofherr) de conductor (Hofsesse) een stuk grond of een huis, op voorwaarde dat de laatste bij doorverkoop de eerste om toestemming moest vragen en een nieuw bedrag moest afstaan. De Hofherren – onder wie opvallend veel vrouwen – waren hoofdzakelijk afkomstig uit de leidende adellijke en patricische geslachten. De Hofessen waren doorgaans bakkers, smeden en andere middenstanders (vaak echtparen). Volgens Signori waren deze feodale bezitsverhoudingen geen verdwijnende relictten uit een ver verleden, maar kregen ze met de toenemende politieke en economische machtsconcentratie in de loop van de dertiende eeuw juist steviger vorm. Van een rationeel streven naar winst was in de economie van de middeleeuwse stad geen sprake; van een Aristotelische opvatting van economie als huishouden (οικονομία = huishoudkunde) des te meer.

J.F. Padgett en P.D. McLean, 'Economic credit in Renaissance Florence', *Journal of Modern History* 83 (2011) 1-47 betogen in een vergelijkbare betoogtrant dat bedrijfskundige innovaties zoals wissels en dubbelboekhouden in Italiaanse stadsstaten als Florence weliswaar ten grondslag lagen aan de opkomst en bloei van het commerciële kapitalisme, maar beslist geen einde maakten aan traditionele sociale en politieke relaties en zeker niet gelijk opgingen met de opkomst van de moderne anonieme markt. Op basis van een zeer uitvoerige statistische netwerkanalyse van de bekende Catasto van 1427 – een belastingregister dat van enkele duizenden inwoners systematisch crediteuren en debiteuren vermeldt – bewijzen ze dat de zakelijke kredietrelaties in Florence zeer sterk gecorreleerd waren aan niet-economische relaties op het niveau van de nucleaire en patrilineaire familie, buurten en vrienden, en politieke ambten en facties. De visualisatie van de grotendeels wederzijdse kredietstromen tussen verschillende economische sectoren – internationaal en regionaal bankwezen, textielhandel, wol- en zijdenijverheid, textielververij – is indrukwekkend. Met een voor deze kwantitatieve historici verrassende discoursanalyse van zakelijk-vriendschappelijke correspondentie wordt het belang van traditionele netwerken en afhankelijkheidsrelaties in de modernisering van de laatmiddeleeuwse stedelijke economie nog verder onderbouwd.

In de zeventiende en achttiende eeuw werden de stedelijke economieën van Marseille en Parijs nog meer dan tot nu toe werd belicht gestimuleerd door overzeese handel en koloniaal kapitaal. Jeff Horn betoogt in 'Marseille et la question du mercantilisme. Privilège, liberté et économie politique en France, 1650-1750', *Histoire, Économie & Société* 30 (2011) 95-111 dat de bloei van Marseille, meer althans dan Angelsaksische historici onderkennen, gestoeld was op de succesvolle mercantilistische politiek van minister Colbert. Door Marseille het monopolie te geven op de handel met de Le-

vant, doelgericht te investeren in kwaliteitsverbetering van de textielnijverheid, en de stad tegelijkertijd een vrijhaven te maken, wist de Franse regering de schrikbarend gedaalde export naar de Levant (tussen 1635 en 1660 van 25 tot 3 miljoen pond) weer te herstellen tot 14 miljoen pond in 1700. Met uiteindelijk 20.000 werknemers in de textielnijverheid en een enorme migrantengemeenschap van buitenlandse en innovatieve kooplieden en ambachtslui wist Marseille in een periode van desurbanisatie zijn positie als vierde stad van het land effectief te behouden. Dat niet alleen de Franse havensteden maar ook Parijs direct onderdeel uitmaakte van het Atlantische netwerk van handel en kapitaal staat centraal in Allan Potofsky, 'Paris-on-the-Atlantic from the Old Regime to the Revolution', *French History* 25 (2011) 89-107. Uit de casestudy van een zekere Jean-Joseph de Laborde blijkt dat een verrassend groot deel van de winsten uit de slavenhandel en de suiker-, katoen- en koffiplantages – bij De Laborde alleen al drie miljoen pond – in de decennia voor de revolutie in Parijs geïnvesteerd werden in onroerend goed, een cruciale aanjager van de stedelijke economie.

Stedelijke elites: tussen landadel en middenklassen

Sinds we stedelijke elites niet langer in eenduidige sociaaleconomische, politieke of juridische termen definiëren, zijn historici naarstig op zoek naar wat elites nu eigenlijk precies als groepen bindt en van elkaar en van de rest van de stadsbevolking onderscheidt. In 'The English landed elite and the social environment of London c.1580-1700. The cradle of an aristocratic culture?', *English Historical Review* 126 (2011) 44-74 nuanceert Ian Warren de bekende stelling dat het sterk toenemende aantal adellijke en niet-adellijke grootgrondbezittende families dat zich in de loop van de zeventiende eeuw 's winters in Londen vestigde – van een paar honderd rond 1600 tot meer dan duizend families in 1700 – in hun prachtige huizen, pleziertuinen en promenades van de West-End integreerden tot één coherente aristocratische elite, die zich met uitbundige consumptie en een stijfdeftige houding nadrukkelijk van de koopmanselite van de City onderscheidde. In de eerste plaats werd het bekende ideaal van de beheerste *gentleman* lang niet door alle aristocraten omarmd: een flink deel van hen leefde zich uit als stevig vloekende, drinkende en hoerenlopende 'gallant'. Heel wat kooplieden en beoefenaars van vrije beroepen participeerde bovendien volop in de aristocratische kringen en cultuur, terwijl leden van de landelijke aristocratie in koffiehuisen en zogenaamde 'county' feesten vaak juist nadrukkelijk contact zochten met andere standen, of zich om religieuze redenen juist verwijderd hielden van elk ijdel vermaak.

Een vergelijkbare zoektocht naar de samenstelling en vormgeving van stedelijke elites treffen we in Jon Stobart, 'Who were the urban gentry? Social elites in an English provincial town, c. 1680-1760', *Continuity and Change* 26 (2011) 89-112. Een analyse van alle 281 mannen die in Chester tussen 1680 en 1760 in boedelbeschrijvingen als 'gentleman', 'esquire' of 'alderman' werden aangeduid – een primair cultuurhistorische definitie – doet Stobart concluderen dat ook de stedelijke *gentry* geenszins een homogene sociale groep was, terwijl er anders dan door collega's wordt beweerd ook geen dominante route was die burgers toegang gaf tot deze elite. De stedelijke *gentry* bestond uit mannen die publieke ambten vervulden, maar ook uit prominente advocaten, officieren, actieve en rentenierende kooplieden en jongere zoons uit de landadel. Ze vormden niet per se de allerrijksten van de stad: heel wat kooplieden waren aanzienlijk

rijker. Wel onderscheidden ze zich met een eigen consumptiepatroon van andere vooraanstaande groepen, onder meer door het bezit en vertoon van pistolen en zwaarden. Een sociale netwerkanalyse bewijst dat de *gentry* onderling sterke sociale banden koesterde, maar ook relaties onderhield met de landadel en de stedelijke middenklassen.

In Franse provinciesteden leidde de onthoofding en de vlucht van de adel, de confiscatie van hun bezit en de vorming van een nieuwe politieke elite tijdens het Revolutietijdvak tot dramatisch verschuivingen in de stedelijke elites. De Restauratie van 1814/5 maakte deze omwenteling niet zomaar ongedaan, zelfs niet toen in 1825 een royale schadeloosstelling werd afgekondigd voor alle emigrés die hun bezit hadden verloren. Sylvain Turc, 'L'impossible restauration. La noblesse grenobloise dans le nouvel ordre des choses post-révolutionnaire, d'après le 'milliard des émigrés' (1820-1840)', *Histoire, Économie & Société* 30 (2011) 69-84 bewijst dat de adellijke families van Grenoble die in de jaren 1790 naar het buitenland waren gevlucht in de jaren 1820 weliswaar voor in totaal veertien miljoen francs werden gecompenseerd, maar dat anders dan doorgaans voor Franse provinciesteden wordt aangenomen de meesten niet terugkeerden naar hun oude woonplaats of zelfs hun regio en hun kapitaal elders gingen verbrassen: in Parijs, Montpellier of Sint Petersburg. De nieuwe stedelijke elites bleven dus stevig op hun plaats.

Arbeidsmarkt en arbeidsprotest

Het laatste decennium hebben de verschillen tussen mannen en vrouwen op de vroegmoderne arbeidsmarkt in Europa veel aandacht gekregen. In 'Other milliners in the City of London companies 1700-1750', *History Workshop Journal* 71 (2011) 147-172 probeert Amy Louise Erickson – bekend van haar vele werk op dit gebied – het onderzoek naar vroegmoderne vrouwenarbeid een nieuwe impuls te geven door opnieuw aandacht te vragen voor vrouwelijke ondernemers. In de Engelse historiografie ligt de nadruk namelijk op de arbeid van jonge arme meisjes. In navolging van Alice Clarks *Working life of women in the seventeenth century* (1919) is de algemene veronderstelling dat vrouwen uit de middenklasse tussen de zestiende en de vroege negentiende eeuw uit de handel verdwenen. De basis van het artikel vormt de opleiding en het beroepsleven van Eleanor Mosley, een middenklassenvrouw die carrière maakte in de hoedenhandel en tussen 1727 en 1739 ongeveer zeven jonge meisjes in opleiding had. Erickson telt in de stad Londen tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw minstens 400 hoedenhandelaarsters die op hun beurt waarschijnlijk handelscontacten hadden met talloze andere vrouwelijk handelaars. Ze erkent dat de groep vrouwelijke ondernemers veel kleiner was dan de grote groep vrouwelijk loonarbeidsters, maar hun bestaan laat wel zien dat er voor vrouwen wel degelijk mogelijkheden waren om een carrière te maken. Het idee dat vrouwen in Londen gevangen zaten in laagbetaalde banen met weinig opleiding is volgens haar dan ook aan herziening toe.

Donna Loftus besteedt in 'Investigating work in late nineteenth-century London', *History Workshop Journal* 71 (2011) 173-193 aandacht aan werken in negentiende-eeuws Londen, maar dan in veel bredere zin. Het onderzoek richt zich op de arbeidsomstandigheden van kleine zelfstandigen, zoals kleermakers en schrijnwerkers, en de kans dat zij tot armoede vervielen. Twee onderzoeksprojecten tussen 1886 en 1902 over de relatie tussen werk en armoede, de *Charles Booth Industry Series* en de *Poverty Series*, vormen de basis van het artikel. Dit soort onderzoek was niet uniek, want rond 1887 werden er ook in Nederland enquêtes gedaan naar de arbeidsomstandigheden in

bijvoorbeeld Amsterdam, Maastricht en Tilburg. De vergelijking tussen de gerapporteerde ervaringen van kleine Londense zelfstandigen en de analyse van onderzoekers zoals Booth levert interessante resultaten op. Loftus laat zien dat bijvoorbeeld Booth grote moeite had om de diversiteit en flexibiliteit van de werkzaamheden van kleine zelfstandigheden in de hem bekende categorieën en kaders te gieten. De sterk veranderde economie gaf aanleiding tot een meer genuanceerde analyse van arbeid waarin consumptie, migratie, familie en seizoensverschillen belangrijke verklaringsfactoren waren. Hoewel dat niet de opzet was, resulteerden de onderzoeken naar kleine zelfstandigen in Londen niet alleen in een beter inzicht in hun arbeidsomstandigheden maar ook in een verbetering van de methodes voor sociaalwetenschappelijk onderzoek. De rapporten leverden uiteindelijk een weinig eenduidig beeld op van het belang van de kleine zelfstandigen voor de economie. De beslissing om een kleine onderneming te starten was wellicht een goede beslissing voor een individu en zijn of haar familie, maar betekende op een geaggregeerd niveau dat de Londense handel in toenemende mate werd geconfronteerd met lage prijzen en instabiliteit.

Een heel andere benadering van de sterk veranderende arbeidsverhoudingen in de negentiende eeuw staat in andere artikelen centraal. Custodio Velasco Mesa maakt in zijn artikel 'Revolutionary rhetoric and labour unrest. Liège in 1886 and Seville in 1901', *International Review of Social History* 56 (2011) 235-266 een vergelijking tussen het verzet van arbeiders in Luik in 1886 en Sevilla in 1901. Waar voorgaande twee studies vooral keken naar feitelijke arbeidsomstandigheden in een stad, richt dit artikel zich op de constructie van de argumenten die arbeiders gebruikten om hun zaak voor het voetlicht te brengen. De specifiek stedelijke context van Sevilla en Luik bleek een belangrijke rol te spelen in de retoriek van de arbeiders. In beide gevallen kwamen anarchistische arbeiders in opstand omdat hun arbeids- en levensomstandigheden verslechterden of werden bemoeilijkt, maar een complexe mix van specifieke economische, politieke en culturele omstandigheden bepaalde uiteindelijk hoe zij anderen van hun belangen wisten te overtuigen. Zo stond in de retoriek van de arbeiders in Sevilla de traditie van sterke corporaties en steun vanuit broederschappen en onderwijs centraal, terwijl de Luikse arbeiders in hun acties de arbeidersorganisaties juist als obstructie zagen. Bij hen stond individueel revolutionair geweld voorop.

Sophie Loy Wilson komt in haar artikel, 'Liberating' Asia. Strikes and protest in Sydney and Shanghai, 1920-39', *History Workshop Journal* 72 (2011) 75-102 tot vergelijkbare conclusies. Wilson stelt dat Australische vakbonden tussen circa 1920 en 1939 de slechte arbeidsomstandigheden van Aziaten op één lijn stelden met de verslechterde werkomstandigheden van Australische arbeiders na de Eerste Wereldoorlog. In de media lag de nadruk daarom op onderlinge solidariteit van arbeiders en vakbonden, ongeacht hun etnische herkomst. Het betekende ook dat de aanvallen van de Australische vakbonden op de Britse industrialisatie in toenemende mate gepaard gingen met antikoloniale retoriek waarin het Britse imperialistische systeem en de plaats van Australië daarin ter discussie werd gesteld. Wat radicaler waren de door Nicolo Pizzolato beschreven politieke activisten en arbeiders in de auto-industrie in Turijn en Detroit tussen 1950 en 1970 in zijn artikel 'Transnational radicals. Labour dissent and political activism in Detroit and Turin (1950-1970)', *International Review of Social History* 56 (2011) 1-30. De actievoerders beschouwden de vakbonden eerder als belemmerende organisaties voor hun strijd en zij spoorden arbeiders aan om in plaats van lid te worden

van een vakbond eigen vormen van collectieve organisatie te ontwikkelen. Interessant is dat deze beweging werd versterkt door transnationale contacten tussen de Verenigde Staten en Europa. Hoe anders was de situatie in de Braziliaanse stad São Paulo in de jaren 1950. Paulo Fontes laat in ‘With a cardboard suitcase in my hand and a pannier on my back’. Workers and north-eastern migrations in the 1950s in Sao Paulo, Brazil’, *Social History* 36 (2011) 1-21 zien dat migranten uit het Noordoosten van Brazilië gedeelde noties van mannelijkheid en geweld juist gebruikten in hun strijd tegen discriminatie en slechte arbeidsomstandigheden.

Van een heel andere aard zijn enkele Franstalige artikelen over stedelijke corporaties in Japan en Frankrijk. Het artikel van Yoshida Nobuyuki, ‘Espace urban et corporations. Les associations de coiffeurs dans le Japon d’Edo’, *Annales HSS* (2011) 1005-1027 is een van de weinige studies die inzicht biedt in de vroegmoderne Japanse corporaties. Nobuyuki onderzoekt de kappersorganisaties tijdens de Edo periode tussen 1603 en 1868, een periode waarin Japan een sterke economische groei en een vrij strikte sociale controle kende. Vooral in de zeventiende eeuw bleken de stedelijke kappersorganisaties van cruciaal belang te zijn voor de Japanse kappers; in drie verschillende corporaties werden regels en richtlijnen voor de verschillende sociale groepen in het vak vastgelegd. Nobuyuki wijst ons erop dat de Japanse sociale geschiedenis veel meer nuancering en nadere vergelijking tussen regels en praktijk verdient. Ook Matthieu Marraud stelt in zijn artikel ‘Communauté conjugale et communauté politique. Les usages de la coutume de Paris dans la bourgeoisie corporative, XVIIe-XVIIIe siècles’, *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine* 58 (2011) 96-119 de praktijk van het recht en de regels centraal, maar dan op het gebied van huwelijk en nalatenschap. Hoewel de wetgeving gelijke rechten aan mannen en vrouwen bood in het huwelijk en bij de erfenis, bestond er in de Parijse rechtspraktijk in de zeventiende en achttiende eeuw ruimte om de gelijkheidsprincipes te omzeilen om bijvoorbeeld de belangen van het familiebedrijf te beschermen.

Armen, armenzorg en stedelijke voorzieningen

In navolging van Max Weber lag in de Europese historiografie over armenzorg en stedelijke voorzieningen lang de nadruk op de lange termijn ontwikkeling van kerkelijke en private initiatieven naar de verantwoordelijkheid van stedelijke stadsbesturen en uiteindelijk de staat. De laatste jaren is die aandacht verlegd naar de *civil society*, het stedelijke netwerk van sociale en publieke voorzieningen en de verstrengeling van kerkelijke, private en publieke initiatieven tussen circa 1300 en 1850. Deze thema’s zijn ook opgenomen in debatten over *global history*, zoals blijkt uit het stuk van Lynn Hollen Lees, ‘Urban civil society. The context of empire’, *Historical Research* 84 (2011) 135-147, waarin zij wijst op de integratie van kolonisator en gekoloniseerde in de levendige *civil society* in Maleise steden rond 1900.

In de artikelen van 2011 krijgen de stedelijke voorzieningen in de late middeleeuwen – de ontstaansperiode – en na circa 1780 – de periode van transitie naar de moderne staat – de meeste aandacht. Uit een tweetal artikelen in *Urban History* blijkt echter dat ook in de zeventiende eeuw de veerkracht van de vroegmoderne *civil societies* groot was. Zo toont Jacob F. Field in ‘Charitable giving and its distribution to Londoners after the great fire, 1666-1676’, *Urban History* 38 (2011) 4-23, aan dat er na de grote

brand in Londen in 1666 succesvol collectief geld werd opgehaald om de kosten van de gevolgen van de ramp te kunnen dekken. In lijn met de constatering van Field over Londen stelt Jose Antonio Mateos Royo in 'In search of wheat. Municipal politics, urban markets and the grain supply in Aragon in the sixteenth and seventeenth centuries', *Urban History* 38 (2011) 211-233, dat de bevolking van Aragon behoorlijk goed in staat was om in te springen in tijden van nood, zoals bij de crisis in de graanvoorziening in de zeventiende eeuw.²

Katherine L. French onderzoekt in 'Rebuilding St. Margarete's. Parish involvement and community action in Late Medieval Westminster', *Journal of Social History* 45 (2011) 148-171 de actieve betrokkenheid van lagere bevolkingsgroepen en vrouwen in giften in de laatmiddeleeuwse kerkelijke gemeenschap van Westminster in Londen. Het artikel is bijzonder omdat het een van de weinige onderzoeken is dat inzicht biedt in de achtergronden van personen die hun geld en tijd besteden aan de gemeenschap. Waar gewoonlijk de bronnen over kerkelijke giften vooral informatie bieden over huishoudens, blijkt French voor Westminster te beschikken over individuele schenkers en die groep bleek zeer gevarieerd te zijn. Zowel ambachtslieden als loonarbeiders en vrouwen, gehuwd en ongehuwd, bleken de kerkelijke gemeenschap financieel te ondersteunen.³ In zijn artikel 'Cathedrals and charity. Almsgiving at English secular cathedrals in the Later Middle Ages', *English Historical Review* 126 (2011) 1066-1096, laat David Levine zien dat er in laatmiddeleeuws Engeland niet alleen een grote variëteit bestond in de achtergrond van de schenkers maar ook in de religieuze instituties die liefdadigheid verschaften. Levine toont aan dat vanaf de eerste decennia van de veertiende eeuw tot het begin van de zestiende eeuw naast kloosters, hospitalen en kerkelijke gemeenschappen (parishes) ook kathedralen belangrijke centra van liefdadigheid waren. In 1535 verzamelden acht Engelse kathedralen ongeveer 152 pond aan aalmoezen voor armen, gemiddeld 30 tot 60 pond per kathedraal. Toch namen andere religieuze instituties een veel groter deel van de armenzorg voor hun rekening; in 1535 gaven kathedralen circa drie procent van hun inkomen uit aan aalmoezen, terwijl dat percentage bij bijvoorbeeld het Rushton hospitaal bijna twintig procent bedroeg.

Het artikel van Allain Thillay, 'La charité Saint-Marguerite et le secours des pauvres à Paris. Au cours de la première moitié du XVIIIe siècle', *Histoire Urbaine* 32 (2011) 101-126, over de achttiende-eeuwse Franse parochie Saint-Marguerite sluit goed bij het Engelse onderzoek aan. Thillays meer verkennende onderzoek naar de armenzorg in deze Parijse parochie bevat 2361 casussen van armenzorg tussen 1719 en 1740. Het stuk van Matthieu Caesar, 'Écoles urbaines, pouvoir municipal et éducation civique à la fin du Moyen Âge. Quelques observations à partir du cas genevois aux XIVe-XVIIe siècles', *Histoire Urbaine* 32 (2011) 53-72, herinnert ons eraan dat een belangrijk deel van de zorg en voorzieningen tijdens de vroegmoderne periode niet werd georganiseerd via parochies, maar door stadsbesturen en actieve burgers. In Geneve namen de stedelijke autoriteiten tussen de veertiende en zestiende eeuw in toenemende mate ver-

² Zie voor een artikel dat hierbij aansluit: Ian Mitchell, 'Supplying the masses. Retailing and town governance in Macclesfield, Stockport and Birkenhead, 1780-1860', *Urban History* 38 (2011) 256-275.

³ De conclusies van Clovis E. Semmes in zijn artikel 'Charitable collaborations in Bronzeville, 1928-1944. The Chicago defender and the regal theater', *Journal of Urban History* 37 (2011) 975-991, bieden wellicht een aardige vergelijking tussen de emanciperende werking van vroegmoderne en moderne liefdadigheid en de betrokkenheid van verschillende lagen van de bevolking.

antwoordelijkheid voor de zorg voor onderwijs en scholing, maar dat betekende niet dat religieuze scholing een minder belangrijk onderdeel werd op de scholen. Christine Rabier geeft in het mooie artikel ‘Le ‘service public’ de la chirurgie. Administration des premiers secours et pratiques professionnelles à Paris au XVIIIe siècle’, *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine* 58 (2011) 101-126, een goed inzicht in de professionalisering van medische eerstehulpdiensten in Parijs in de loop van de achttiende eeuw. De overwegingen van chirurgijns over wie aansprakelijk moest worden gesteld voor de kosten van de lichamelijke schade doet de lezer sterk denken aan het huidige publieke debat over aansprakelijkheid bij schade. De eerstehulpdiensten probeerden zoveel mogelijk de veroorzaker van het leed te laten betalen voor de medische hulp voordat de politie of officier van justitie ter plekke was.

Het onderzoek naar zorg in de negentiende en twintigste eeuw richtte zich in 2011 op heel andere thema’s: de opvang van wezen, watervoorzieningen en politieke agenda’s van overheden. Het was in negentiende-eeuws Europa niet ongebruikelijk dat alleenstaande vrouwen in minder gefortuneerde omstandigheden hun kind te vondeling legden, maar het is minder bekend dat een deel van deze vrouwen later hun kinderen terughaalden. Guy Brunet onderzoekt in ‘Children abandoned and taken back. Children, women, and families in dire straits in Lyon in the nineteenth century’, *Journal of Family History* 36 (2011) 424-439, de verlaten en weer opgehaalde kinderen van Lyon tijdens de negentiende eeuw. Op basis van verschillende ziekenhuizen in Lyon weet Brunet niet alleen het percentage teruggehaalde kinderen te achterhalen, maar ook hoe dat in zijn werk ging en wat de omstandigheden waren waarin de moeder verkeerde op het moment van brengen en halen. Na 1850 werd bijna twintig procent van de vondelingen weer door de moeder teruggenomen en thuis opgevoed. Er bestonden echter grote verschillen tussen de kinderen, en status speelde een belangrijk rol in de kans om opgehaald te worden; wettige kinderen hadden een veel grotere kans om opgehaald te worden dan buitenechtelijke kinderen. Brunet vraagt zich in zijn conclusie af hoe het met deze kinderen afliep en of zij later misschien voor een tweede of derde keer werden teruggebracht. Deze vraag blijft jammer genoeg onbeantwoord omdat de ziekenhuizen geen aantekeningen nalieten over de periode dat het kind naar de familie was teruggekeerd. Status speelde ook een belangrijke rol in het negentiende-eeuwse weeshuis Recolhimento in Rio de Janeiro. Zo constateert Erica Windler in ‘Honor among orphans. Girlhood, virtue, and nation at Rio de Janeiro’s Recolhimento’, *Journal of Social History* 44 (2011) 1195-1215, dat vóór 1850 noties van eer en reputatie alleen waren weggelegd voor bepaalde lagen van de bevolking. Na het midden van de negentiende eeuw richtte het weeshuis zich echter ook op het herstel en het bestendigen van de reputatie van de arme weesmeisjes.

Lynn Hollen Lees stelt in haar heldere artikel, ‘Discipline and delegation. Colonial governance in Malayan towns, 1880-1930’, *Urban History* 38 (2011) 48-64, dat de Britse koloniale bestuurders tussen 1880 and 1930 sanitaire voorzieningen niet alleen inzetten ter bevordering van de lichamelijke gezondheid maar ook als controlemiddel. De Britse kolonisten hadden onvoldoende macht en controle om de bevolking veiligheid en orde te garanderen, maar via de stedelijke infrastructuur van wegen, bruggen, scholen, watervoorziening en medische diensten kregen zij wel meer controle over de bevolkingsgezondheid en hygiëne. De ‘sanitary city’ zoals Lees het noemt was dus

cruciaal voor de bestendiging van het koloniale gezag op lokaal niveau. Een grappige vergelijking met de situatie in het thuisland biedt het artikel van Vanessa Taylor en Frank Trentmann, 'Liquid politics. Water and the politics of everyday life in the modern city', *Past and Present* 2011 (2011) 199-241. Taylor and Trentmann besteden juist aandacht aan de gebreken van de watervoorziening in negentiende-eeuws Engeland en de conflicten die dat in de periode tussen 1890 en de vroege twintigste eeuw tot gevolg had. Rond 1893-4 was de waterconsumptie per hoofd van de bevolking ongeveer 132,30 liter per dag, maar bevrozing en droogte resulteerde in veelvuldige onderbrekingen van het systeem. Waterconsumptie wordt vaak gezien als symbool van de weldadige 'consumer society', maar de auteurs wijzen erop dat watervoorzieningen in de praktijk eerder tot grote politieke conflicten tussen de belanghebbenden leidden. De waterconsumptie nam dus niet alleen toe, maar er ontstond ook een strijd tussen watergebruikers, leveranciers en autoriteiten over belastingaanslagen, definities van 'huiselijk' watergebruik en schaarste.

Criminaliteit en strafrecht

In Nederland en Vlaanderen heeft stedelijke criminaliteit en strafrecht geen prominente plaats binnen de historiografie, maar dat ligt anders in de omringende landen en de Verenigde Staten. De laatste jaren was het onderzoek voor de vroegmoderne periode vooral gericht op de onduidelijke scheidslijnen tussen stedelijke conflictregulering, sociale controle en misdaad, terwijl bij studies naar de twintigste eeuw de focus lag op georganiseerde misdaad en de rol van etniciteit in de vervolging van criminaliteit. Hoewel sommige historici op zoek zijn naar verklaringen voor lange termijn ontwikkelingen in geweld en genderverhoudingen, betreffen de meeste artikelen toch casestudies over specifieke steden. Dat is ook in de oogst van 2011 het geval.

Laura Hynes toont in haar artikel, 'Routine infanticide by married couples? An assessment of baptismal records from seventeenth-century Parma', *Journal of Early Modern History* 15 (2011) 507-533, aan dat infanticide niet alleen in modern China een middel van geboortecentrale was, maar ook in zeventiende-eeuws Parma. Op basis van 30.000 gevallen in de doopregisters van Parma tussen 1609 en 1637 constateert zij dat echtparen infanticide inzetten om familie-grootte en sekse te beheersen. Van een heel andere aard is de casus van Matt Neale, 'Making crime pay in late eighteenth-century Bristol. Stolen goods, the informal economy and the negotiation of risk', *Continuity and Change* 26 (2011) 439-459, waarin hij de (afzet)mogelijkheden van dieven in Bristol in de late achttiende eeuw analyseert. In tegenspraak met de algemene veronderstelling dat dieven en helers onderdeel waren van vaste criminele netwerken, stelt Neale dat de connecties juist onregelmatig en gevarieerd waren en dat bovenwereld en onderwereld veel meer waren vermengd.

De twee volgende artikelen horen duidelijk thuis in de Amerikaanse historiografie waarin etniciteit en *gangs* een belangrijke rol spelen in de stedelijke criminaliteit. Shannon King wil in het artikel "Ready to shoot and do shoot". Black working-class self-defense and community politics in Harlem, New York, during the 1920s', *Journal of Urban History* 37 (2011) 757-774 achterhalen welke verdedigingsmechanismen de zwarte bevolking in de jaren 1920 ontwikkelde als antwoord op het geweld van blanke politieagenten. King stelt dat het politiegeweld resulteerde in een sterker groepsgevoel

onder zwarten en het bewustzijn dat collectieve actie noodzakelijk was om de zwarte gemeenschap te beschermen. Kings artikel sluit aan bij een breder debat over de rol van *gangs* en criminelen in de Afro-Amerikaanse gemeenschappen in steden. Waren de activiteiten van *gangs* ook bedoeld als politieke middelen om de zwarte gemeenschap te beschermen en de positie van zwarten te verbeteren? Zo zouden *gangs* in de jaren '60 en '70 actief zijn geweest in de ontwikkeling van sociale projecten om de raciale ongelijkheid op scholen en de arbeidsmarkt tegen te gaan. Will Cooley betoogt in zijn artikel, 'Stones run it'. Taking back control of organized crime in Chicago, 1940-1975', *Journal of Urban History* 37 (2011) 911-932 dat deze positieve interpretatie niet opgaat voor de Afro-Amerikaanse *gangs* in de jaren '60 en '70 in Chicago. Hoewel sommige *gangs* zich soms inzetten voor burgerrechten en het welzijn van de zwarte gemeenschap, was er geen sprake van integratie. Hun activiteiten hadden vooral geld en macht tot doel en waren zo gewelddadig dat zij op geen enkele sympathie van de rest van Afro-Amerikaanse gemeenschap konden rekenen.

Religie in de stad

In het ruimtelijke en sociale weefsel van de stad zijn de plaatsen, verschijningsvormen en betekenissen van religieuze praktijken in de loop van de eeuwen sterk aan verandering onderhevig geweest, maar, zo benadrukken diverse artikelen dit jaar, toch minder ingrijpend dan vaak wordt verondersteld. Maria-Carmen Gras, 'Les processions en l'honneur de sainte Geneviève à Paris. Miroir d'une société (xxe-xviiiè siècles)', *Histoire Urbaine* 32 (2011) 5-30 analyseert een honderdtal speciale processies die van de vijftiende tot de vroege achttiende eeuw in Parijs ter ere van de patroonheilige Geneviève werden georganiseerd. De motieven om deze processies te organiseren liepen flink uiteen: in 45 procent van de gevallen hoopte men de voortdurende regen, aanhoudende droogte of overstromingen te stoppen, maar ook trachtte men op deze manier een militaire overwinning (17%), vrede (9%), beterschap van de koning (11%) of diens gelukkig huwelijk (2%) af te smeken. De organisatie van de processies vormde voor lokale autoriteiten een beproefde strategie om samen met de kerk de stadsbevolking duidelijk te maken dat niet zij, maar God en zijn dienaar verantwoordelijk waren voor meteorologische tegenslagen en daaruit resulterende mislukte oogsten en hoge voedselprijzen. En met succes, want de processies sloten goed aan bij het volksgeloof in wonderen én de liefde voor spektakel. Door een lichte verbetering van het klimaat, de bestrijding van bijgeloof door verlichte intellectuelen en het groeiende wantrouwen van de stadsbevolking tegen politieke manipulatie, verdween de processie na 1725 van het stedelijke toneel. In 'Les cérémonies religieuses face à la météorologie. Enjeux paléoclimatiques et rôle social. Le cas de Salamanque au xviiè siècle', *Histoire Urbaine* 32 (2011) 31-52 beschrijft Élise Hiram de vergelijkbare maar veel frequentere processies (*rogativas*) in Salamanca. Verrassend genoeg in de eerste plaats om in de zeventiende eeuw heel nauwkeurig alle seizoenen van extreme droogte of regenval in kaart te brengen. Maar ook om te tonen hoe in de loop van de eeuw de stedelijke elite zich steeds sterker van de rest van de bevolking onderscheidde.⁴

4 Voor de plaats van religie in middeleeuwse steden op het Iberisch schiereiland zie ook: Michelle E. Garceau, 'I call the people.' Church bells in fourteenth-century Catalunya', *Journal of Medieval History* 37 (2011) 197-214; Claude Denjean en Juliette Sibon, 'Citoyenneté et fait minoritaire dans la ville médiévale. Étude compare des juifs de Marseille,

In de achttiende eeuw probeerde de Orthodoxe Kerk de Russische stadsbevolking op allerlei manieren te overtuigen van het ‘ware’ geloof. Volgens veel historici had dat nauwelijks resultaat: gewone stedelingen kochten misschien wel een paar iconen, maar hechtten er weinig spirituele betekenis aan. Volgens Daniel H. Kaiser, ‘Icons and private devotion among eighteenth-century Moscow townfolk’, *Journal of Social History* 45 (2011) 125-147 ligt dat toch iets genuanceerder. Uit testamenten en notariële aktes van bruidschatten blijkt dat de bijna de helft van de iconen in privébezit gewijd waren aan Maria, vaak als ‘Kazan moeder van God’ of ‘Vladimir moeder van God’ – representaties die in overeenstemming waren met de orthodoxe leer en sterke wonderkrachten werden toegekend. Anders dan vaak verondersteld bezaten Moskovieten weinig iconen van hun eigen naamheiligen en des te meer van christelijke heiligen die bekend waren om hun wonderkrachten. Hoewel de testamenten en andere notariële akten opvallend weinig iconen met Christusfiguren bevatten, suggereren deze bronnen toch dat veel gewone Moskovieten wel degelijk een belangrijk deel van de orthodoxe leer hadden geïnternaliseerd.

In ‘The religious landscape of revolutionary St. Petersburg, 1905-1918’, *Journal of Urban History* 37 (2011) 842-857 bewijst K. Page Herrlinger dat de fabrieksarbeiders van Sint Petersburg ook ruim een eeuw later veel gevoeliger was voor religieuze praktijken dan doorgaans wordt verondersteld. Zeker, rond de revolutie van 1905 hadden velen het socialisme omarmd en zich afgekeerd van de kerk. Maar tegelijkertijd had zich ook een opmerkelijke herspiritualisering voorgedaan. In een van de allerarmste wijken in de snel industrialiserende stad slaagden jonge orthodoxe missionarissen erin om met informele religieus-morele lezingen in een voormalig slachthuis duizenden arbeiders opnieuw voor het geloof te winnen. Met de oprichting van een succesvol matigheidsgenootschap en tientallen informele kerkjes in arme buurten, uitgerust met schooltjes, bibliotheken en ‘theesalons’ spraken de jonge missionarissen uiteindelijk tienduizenden uitgeputte arbeiders moed in. Met lezingen, samenzang en magische lantaarnvoorstellingen boden ze hen een veilig gemeenschapsgevoel dat ze in de grote stad verloren waren.

Het themanummer ‘God in the city. Religious topographies in the age of urbanization’ *Journal of Urban History*, waarin dit artikel over Sint Petersburg is gepubliceerd, zet zich krachtig af tegen de nog altijd breed gedragen opvatting dat de snelle en ingrijpende urbanisatie, industrialisatie en algemene modernisering van de stad rond 1900 vanzelfsprekend gepaard ging met toenemende secularisering. In ‘Nineteenth-century urbanization as sacred process. Insights from German Strasbourg’, *Journal of Urban History* 37 (2011) 828-841 benadrukt Anthony Steinhoff hoe bijvoorbeeld het stadsbestuur in Straatsburg bij de stadsuitbreiding juist een centrale plaats toebedeelde aan de nieuwbouw van kerken en ook talrijke straatnamen aan religieuze leiders uit het stadsverleden wijdde. Net als in Sint Petersburg was ook hier een stedelijke missie actief die immigranten met matigheidsgenootschappen, zangkoren en sportverenigingen aan de kerk en de stedelijke gemeenschap wisten te verbinden. Charlotte Wildman, ‘Religious selfhoods and the city in inter-war Manchester’, *Urban History* 38 (2011)

de Catalogne et de Majorque au bas du Moyen Âge’, *Histoire Urbaine* 32 (2011) 73-100; Carlos Conde Solares, ‘Social continuity and religious coexistence. The Muslim community of Tudela in Navarre before the expulsion of 1516’, *Continuity and Change* 26 (2011) 309-331.

104-123 brengt ons weer terug op het spoor van de religieuze processies. Zij toont hoe de katholieke Whit-processies in Manchester juist in het Interbellum hun hoogtepunt beleefden. Met tienduizenden witte processiegangers en religieuze iconen werd de moderne industriestad met al zijn warenhuizen, kantoren, auto's, bussen tijdelijk tot een spirituele ruimte getransformeerd.

Stedelijke cultuur en vrije tijd

Met de grootschalige opschoning van binnensteden en de bouw van ambitieuze cultuurtempels waarmee stadsbesturen tegenwoordig het leef- en vestigingsklimaat van grote steden proberen te bevorderen, is ook onder historici de belangstelling toegenomen voor wat steeds vaker 'urban renaissance' wordt genoemd. Voortbouwend op Peter Borsays klassieke studie over de stedelijke renaissance van Engelse provinciesteden (1989) beschrijft Bob Harris, 'Cultural change in provincial Scottish towns, c. 1700-1820', *The Historical Journal* 54 (2011) 105-141 hoe zich ook in kleine Schotse provinciesteden een vergelijkbare fysieke, sociale en culturele transformatie voltrok als in Engeland, zij het niet tussen 1660 en 1770 maar een stuk later, tussen 1780 en 1820. Van een twintigtal steden met tussen 5000 en 47.000 inwoners brengt hij – naar Borsays voorbeeld – gedetailleerd in kaart vanaf welk jaar ze beschikten over lees-musea, leeszalen, *assembly rooms*, bals, paardenrennen, (semi-)permanente theaters, concertseries, vrijmetselaarsloges en kranten. Dat de stedelijke renaissance in Schotland veel later op gang kwam dan in Engeland verklaart Harris uit de lang uitblijvende positieve economische effecten van de unie tussen Schotland en Engeland in 1707, de uitblijvende betrokkenheid van rurale elites in het stedelijke leven, de grotere controle van de kerk en de langer aanhoudende betekenis van traditionele gilden en stedelijke processies. In de Schotse 'urban renaissance' speelde de verbetering van transportwegen en communicatie met Londen, Edinburgh en Glasgow een doorslaggevende rol. In 'The Enlightenment, towns and urban society in Scotland, c. 1760-1820', *English Historical Review* 126 (2011) 1097-1136 herneemt Bob Harris dezelfde resultaten, maar nu om inzicht te geven in de provinciale verspreiding en toe-eigening van de Verlichting. Hij merkt hierin terecht op dat de commercialisering van de culturele infrastructuur, de opkomst van een 'polite society', de oprichting van Verlichtingsgenootschappen en stedelijke investeringen in straatverlichting en promenades minder onlosmakelijk met elkaar waren verbonden dan in discussies over de stedelijke renaissance vaak wordt verondersteld.

Gelukkig viel er in de grote stad altijd wel wat te lachen. Met het themanummer 'Rire en ville à l'époque contemporaine' onderzoekt het tijdschrift *Histoire Urbaine* hoe stadshistorici meer hun voordeel zouden kunnen doen met theoretische inzichten uit het interdisciplinaire humor-onderzoek, dat tot onze verrassing zelfs over diverse tijdschriften, handboeken en verenigingen blijkt te beschikken.⁵ Pierre le Goic, 'Les revues théâtrales locales en France, 1855-1930. S'identifier en riant?', 31 (2011) 93-114 betoogt dat Franse actualiteitenrevues – waarvan er in totaal meer dan 3000 op de planken zijn gezet – in provinciesteden een belangrijke bijdrage leverden aan de constructie van lokale identiteiten, identificatie met het moderne grootstedse leven en de bevestiging

⁵ Olivier Ratouis en Martin Baumeister, 'Rire en ville, rire de la ville, 'L'Humour et le comique comme objets pour l'histoire urbaine contemporaine', *Histoire Urbaine* 31 (2011) 5-18.

van de bestaande sociale en politieke status quo: door stedelijke conflicten in beeld te brengen, maar altijd ‘weg’ te lachen en te laten volgen door verzoening. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog kondigden de Berlijnse autoriteiten onder druk van Keizer Wilhelm II een formeel verbod af op alle stedelijke vermakelijkheden die niet direct bijdroegen aan de ernstige en vaderlandslievende geest onder de stadsbevolking. Jan Rüger, ‘S’amuser en guerre. Le cas de Berlin (1914-1918)’, *Histoire Urbaine* 31 (2011) 115-128 laat prachtig zien dat de stedelijke bevolking en theater- en bioscoopondernemers dit verbod korte tijd accepteerden, maar al snel aandrongen op de terugkeer van luchtige ontspanning. Op basis van magnifieke archiefbronnen toont Rüger dat de directeur van politie zich zorgen maakte over toenemende onvrede onder de bevolking, terwijl de lokale autoriteiten in buitenlandse kranten lazen dat de Engelse vijand het verbod om te lachen opvatte als teken van zwakte en juist het vrijuit lachen als teken van morele gezondheid en kracht beschouwden. Het was uiteindelijk dit laatste argument dat ambtenaren van de censuur- en propagandadiensten ertoe bewoog om lichter vermaak toe te staan en zelfs te bevorderen, ook al werd dit door de Keizer als ‘niet-Duits’ vermaak bestreden. De terugkeer van de ‘typisch’ Berlijnse humor – waarvan de opkomst centraal staat in Martin Baumeister, ‘Rire et identité urbaine. L’invention du Witz à Berlin au XIXe siècle’, 19-46 – hielp de Berlijnse bevolking de laatste oorlogsjaren door.

In het recentelijk opgeleefde onderzoek naar de opkomst van stadsparken – de plaats van ontspanning bij uitstek – worden de kostbare initiatieven van baron Haussmann om Parijs rijkelijk te voorzien van squares, parken en het Bois de Boulogne en Bois de Vincennes terecht beschouwd als cruciale voorbeelden voor stadsbesturen in heel Europa. Heel wat minder bekend is echter dat dezelfde Haussmann al zijn macht inzette om het enige Parijse stadspark dat bij zijn aantreden al bestond, de Jardin du Luxembourg, met de helft te verkleinen ten dienste van twee boulevards. In ‘Sauvons le Luxembourg. Urban greenspace as private domain and public battleground, 1865-1867’, *Journal of Urban History* 37 (2011) 43-58 beschrijft Richard S. Hopkins hoe buurtgenoten samen met de pers een grote protestcampagne op touw zetten – een van de grootste en best gecoördineerde protestbewegingen tijdens het Tweede Keizerrijk, met ruim 12.000 handtekeningen uit alle lagen van de bevolking – waarbij zij precies dezelfde argumenten gebruikten waarmee Haussmann elders de uitbreiding van het stadsgroen had bepleit: het park vormde een haven van rust in de grote stad, waar leerlingen en studenten uit de omringende scholen en universiteiten konden studeren en waar moeders hun kinderen in de gezonde buitenlucht konden laten spelen. De kwestie riep een interessant debat op over de vraag wie nu eigenlijk eigenaar was van het park: de regering of de natie? In het laatste geval zou niet de regering maar het parlement de beslissing moeten nemen, zo vonden veel politici en juristen. Het was uiteindelijk een speciale petitie van moeders aan prinses Eugénie, aangesproken als ‘moeder van de natie’, die de regering ertoe bewoog om uitsluitend het meest zuidelijke deel van het park te onteigenen.

Na de Russische Revolutie kreeg Moskou een ongekende hoeveelheid stadsgroen toen grote tuinen van aristocratische stadspaleizen en kloosters werden opengesteld voor het publiek. In 1921 nam het Sovjetregime echter het initiatief voor een grandioos park dat de arbeidersklasse tot modelburgers zou moeten omtoveren: het Gorky Park

voor Cultuur en Recreatie. Claire Shaw, 'A fairground for "building the new man". Gorky Park as a site of Soviet acculturation', *Urban History* 38 (2011) 324-344 zet fraai uiteen hoe ook hier de stedelijke autoriteiten moesten schipperen tussen hun eigen politieke doelstellingen en de wensen van de bevolking. Toen het park in 1928 werd geopend – met maar liefst 150.000 bezoekers op de eerste dag – bezat het park diverse cafés, theaters, bioscopen en andere vormen van populaire en commerciële vermaken die heel wat 'westers' waren dan de autoriteiten lief was. Nadat Stalin de macht had overgenomen werd het park nadrukkelijker ingezet voor een communistisch beschavingsoffensief: eerst met een algemeen verbod op alcohol, maar al snel ook met de bouw van een 'Kinderstad', waar kinderen zonder inmenging van hun ouders – afgedwongen door bordjes 'verboden de kinderen te storen!' – tot modelburgers konden worden omgeturnd. In 1936 vormde de grootscheepse transformatie van het park met de aanleg van talloze sportvelden, een openluchttheater en de introductie van een jaarlijks carnaval – 'Het leven is vrolijk, kameraden!' – de voorbode van de Grote Terreur.⁶

De Sovjet-autoriteiten waren beslist niet de enigen die het gedrag van stadsbewoners in het groen probeerden te beschaven. In 'A liberal countryside? The Manchester Ramblers' Federation and the 'social readjustment' of urban citizens, 1929-1936', *Urban History* 38 (2011) 84-102 laat Ben Anderson prachtig zien hoe de burgerlijke leden van de Manchester Rambler's Federation zich met hand en tand verzetten tegen de geluidsoverlast, de rommel en de drukte waarmee duizenden jonge arbeiders in de jaren 1930 de landelijke omgeving van de grote stad voor hen verpestten. Ware vrijheid vonden de liberale burgers in de landelijke omgeving door zich aan te passen aan de natuur, maar de opgeschoten jongeren wilden vooral vrij zijn om de burgerlijke fatsoensnormen hier aan hun laars te lappen. Nog aanzienlijk meer vrijheid zochten de Duitse, Scandinavische en Nederlandse toeristen die in de jaren kort na de Tweede Wereldoorlog 's zomers naar de Côte d'Azur trokken om op het Ile du Levant naakt te kunnen kamperen. In 'Demanding cavation *au naturel*. European nudism and postwar municipal development on the French Riviera', *The Journal of Modern History* 83 (2011) 513-543 beschrijft Stephen L. Harp op basis van fraai archief- en tijdschriftonderzoek hoe de burgemeester van het nabijgelegen stadje Hyères aanvankelijk de politie afstuurde op de naturisten, maar al gauw ontdekte dat hij met de duizenden naturisten een geweldige bron van inkomsten te pakken had. Tot bij het ministerie in Parijs aan toe bepleitte hij het grote belang van de naturisten voor de wederopbouw van de lokale economie, ondersteund met morele en zelfs esthetische argumenten die hij rechtstreeks uit de clubbladen van de internationale naturistenvereniging kopieerde.

Stedenbouw: totalitair en autoritair

De Italiaanse fascist en Duitse nationaalsocialisten hadden stadsplanning hoog op de politieke agenda staan.⁷ Stedenbouw en architectuur zijn voor regeringen immers

6 Zie in dit verband ook Xiong Yuezhi, 'From race course to People's park and People's Square. Historical transformation and symbolic significance', *Urban History* 398 (2011) 475-490.

7 Om het onderwerp woningbouw en stedenbouw thematisch te kunnen uitdiepen is een flink aantal noemenswaardige artikelen niet in deze rubriek opgenomen. Enkele publicaties mogen echter niet onvermeld blijven, daarom een kort signalement. William C. Baer vraagt in 'Landlords and tenants in London, 1550-1700', *Urban History* 38 (2011) meer aandacht voor de sociaaleconomische verhoudingen tussen huurders en huurbazen in vroegmodern Londen. Deze verhoudingen speelden een grote rol in het dagelijks leven van tienduizenden Londenaren. Alexander Nützenadel,

middelen bij uitstek om macht en legitimiteit uit te drukken. Lucy Maulsby zet in 'The Piazza degli Affari and the contingent nature of urbanism in fascist Milan', *Urban History* 38 (2011) 65-83 echter belangrijke kanttekeningen bij het idee dat het Mussolini-regime overal in Italië zijn stedenbouwkundige stempel drukte. De lokale omstandigheden in Milaan leidden bij de planning van een nieuw beursgebouw en een centraal stadsplein tot een compromispolitiek tussen het fascistische gemeentebestuur en projectontwikkelaars, waarbij laatstgenoemden net als in andere Italiaanse steden een doorslaggevende rol speelden. Hoewel de fascistische ideologie publiek debat ontmoedigt en individuele meningsuitingen negeert, ontstond er in Milaan een levendige discussie over de inrichting van het plein. Het fascistische gemeentebestuur moest voortdurend onderhandelen en was gedwongen rekening te houden met overgeërfde economische, politieke en culturele belangen. In Rome wist het Mussolini-regime met minder moeite een aantal grootschalige stedenbouwkundige en architectonische ingrepen te realiseren. Aristotle Kallis onderzoekt in "In miglior tempo...". What fascism did not build in Rome', *Journal of Modern Italian Studies* 16 (2011) 59-83 echter de niet-gebouwde nalatenschap van de fascistie. Hiermee demonstreert Kallis hoe de wispelturigheid van Mussolini en de gecompliceerde verhoudingen tussen zijn architecten en stedenbouwkundigen leidden tot onvervulde dromen en gefrustreerde ambities.

Hoewel de planningsgeschiedenis van het Derde Rijk uitvoerig is gedocumenteerd, vraagt Jeffrey Diefendorf in 'Planning for the Mark Brandenburg and for Prague during the Third Reich', *Planning Perspectives* 26 (2011) 91-103 meer aandacht voor een groep planners onder leiding van Reinhold Niemeyer. Deze groep concentreerde zich op de reconstructie van middelgrote steden in Brandenburg, en de omvorming van Praag tot hoofdstad van het protectoraat van Bohemen en Moravië. De Niemeyer-groep probeerde een behoudend modernisme te combineren met de grandioze, autoritaire stedenbouwkundige visies van het nazisme. Het naziregime gaf planners carte blanche bij het moderniseren van oude steden en dorpen, waarmee een nieuwe technocratische elite de ambtelijke, politieke en juridische obstakels van voor de machtsovername in 1933 kon overwinnen. Volgens Diefendorf legde deze vooroorlogse wisseling van de wacht de basis voor het naoorlogse stadsvernieuwingsproces in Duitsland.

Niet alleen in Italië en in Duitsland, maar ook in Spanje werden de modernistisch-functionalistische planningsidealen door het autoritaire regime omarmd. In 'From Falangism to technocracy. The legislation and the reality of Spanish urbanism in Barcelona 1939-1976', *Journal of Urban History* 37 (2011) 331-354 zet Trevor Goldsmith uiteen dat de naoorlogse plannen voor Barcelona sterk beïnvloed waren door Franco's centralistische regime, maar dat stadsbestuurders veel visies niet in praktijk konden brengen door wettelijk vastgelegde burgerrechten. Sterker nog, het Franco-regime consolideerde naar Brits voorbeeld de eigendomsrechten van individuen, ondanks de retorische verpakking van deze wet- en regelgeving uit Madrid. Goldsmith de-

'Städtischer Immobilienmarkt und Finanzkrisen im späten 19. Jahrhundert', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1 (2011) 97-114 herkent in de financieringsmodellen en marktmechanismen op de huizenmarkt van eind negentiende eeuw dezelfde dynamiek als bij de recente financiële crisis, en pleit er daarom voor historische vergelijkingen met deze periode in plaats van de jaren dertig te maken. Bruno Bonomo demonstreert in 'Dwelling space and social identities. The roman bourgeoisie, c. 1950-80', *Urban History* 38 (2011) 276-300 dat een blik achter de voordeur belangrijke inzichten kan bieden over het zelfbeeld en representatie van de Italiaanse middenklasse. De aankleding van de woonkamer, leefstijl en sociale identiteit zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

monstreert net als Mauksby in het artikel over fascistisch Milaan dat een centralistisch politiek systeem evengoed een *laissez-faire* houding kan aannemen ten opzichte van stadsplanning.

Naoorlogse stadsvernieuwing: verzet en participatie

Overall in West-Europa en de Verenigde Staten werkten bestuurders, ambtenaren en stedenbouwkundigen in de jaren vijftig, zestig en zeventig aan grootschalige stadsvernieuwingsprojecten om te voorzien in betere huisvesting, verkeersdoorstroming en de expansie van zakelijke en commerciële activiteiten. In het afgelopen jaar hebben buitenlandse tijdschriften zeer veel aandacht besteed aan de politieke en sociale gevolgen van deze naoorlogse reconstructie- en saneringsoperaties. Met name het verzet en de participatie van stadsbewoners krijgt steeds meer aandacht.

Rhodri Windsor Liscombe beweert in ‘A study in modern(ist) urbanism. Planning Vancouver’, *Urban History* 38 (2011) 124-149 dat de implementatie van modernistische planningsidealen in een land als Canada niet zo vlot verliep als in de historiografie wordt verondersteld. Ze onderscheidt in het Canadese Vancouver een initiële fase waarin modernisme als de nieuwe belofte werd gezien (jaren veertig), een fase van herbezinning waarin planners gedwongen werden compromissen te sluiten met commerciële partijen (jaren vijftig), een fase van heroriëntatie waarin de planningsrol van de markt werd bevestigd (jaren vijftig en zestig), een fase van burgerlijk verzet tegen de modernistische idealen van stadsplanning (jaren zestig) en ten slotte een fase van representatie, waarin het gemeentebestuur terugkeerde naar het controleren van marktinvloeden in plaats van het zelfstandig instigeren van stadsontwikkeling (jaren zeventig). De auteur legt deze fasen naast de contemporaine kritiek en komt tot de conclusie dat de opkomst en ondergang van modernistische planningsidealen een discursief proces was tussen professionele, bestuurlijke en commerciële belangen.

Het gemeentebestuur van het Britse Birmingham zag zichzelf in de jaren vijftig en zestig als lichtend voorbeeld bij het oplossen van het moderne verkeers- en cityvormingsvraagstuk. Volgens David Adams in ‘Everyday experiences of the modern city. Remembering the post-war reconstruction of Birmingham’, *Planning Perspectives* 26 (2011) 237-260 baseert het huidige bronnenonderzoek zich teveel op van bovenaf opgelegde beleidsvisies. Analooq aan de ideeën van Henri Lefebvre onderzoekt Adams de relaties tussen de wijze waarop stedenbouwkundigen ruimte in Birmingham concipiëerden, hoe deze werd gerealiseerd en hoe inwoners de gemoderniseerde stad uiteindelijk ervoeren. Om dit laatste te documenteren heeft Adams getuigen van de naoorlogse stadsvernieuwing naar hun ruimtelijke ervaringen gevraagd. Hoewel de meeste respondenten en dan met name jongeren aangaven dat zij destijds enthousiast waren over het moderne Birmingham in wording, was het belangrijkste criterium waarmee zij de resultaten beoordeelden een behoefte aan stabiliteit in plaats van de door stedenbouwkundigen gewenste efficiëntie in het stedelijk functioneren.

In het artikel met de veelzeggende titel ‘We must destroy you to save you. Highway construction and the city as a modern commons’, *Radical History Review* 109 (2011) 62-82 laat Robert Gioielli zien tot welke spanningen de aanleg van een snelweg door een volkswijk in Baltimore leidde. Volgens de lokale politieke en zakelijke elites moest het algemeen belang prevaleren boven het belang van de met name Afro-Amerikaanse

buurtbewoners, die zich in 1968 hadden georganiseerd in verschillende actiegroepen. Zij eisten als etnische minderheid hun recht op in de stad, spanden zich in voor compensatieregelingen en weerspraken beleidsvisies waarin hun buurt als sloppenwijk werd aangemerkt. Uiteindelijk wist de Afro-Amerikaanse gemeenschap ook blanke buurtbewoners te mobiliseren door hen ervan te overtuigen dat de snelweg enkel de rijkere middenklassen van Baltimore zou dienen. Om aan de compensatie- en inspraak-eisen tegemoet te komen en zichzelf buiten schot te houden gaf het gemeentebestuur de opdracht om de opinies van buurtbewoners in het ontwerp mee te nemen, maar het waren in de jaren zeventig geen inspraakprocedures maar rechtszaken die de snelweg-aanleg een halt toeriepen.

In de late jaren zestig groeide het verzet tegen grootschalige stadsvernieuwing. Brian Goldstein demonstreert in 'Planning's end? Urban renewal in New Haven, the Yale School of Art and Architecture, and the fall of the new deal spatial order', *Journal of Urban History* 37 (2011) 400-422 dat het protest in de Verenigde Staten niet alleen vanuit de straat, maar ook vanuit de collegebanken opklonk. In New Haven droeg de Yale-universiteit in woord en daad bij aan de sanering van complete volkswijken. Een jonge studentengeneratie bekritiseerde deze technocratische werkwijze en opperde een sociaal verantwoord alternatief, met meer medezeggenschap voor de door sanering getroffen woongemeenschappen. De universiteitsstaf accommodeerde deze kritiek, maar stelde tegelijkertijd ook dat de meningen van bewoners altijd ondergeschikt waren aan het onderzoek van experts. Goldstein stelt dat van de democratiseringsidealen uiteindelijk weinig terecht is gekomen doordat deze in de jaren zeventig dienstbaar werden gemaakt aan de markt. Ook in New York waren universiteitsbestuurders in de jaren zestig actief betrokken bij stadsvernieuwingsprojecten, en ook hier leverde hen dit de kritiek op van studenten, bewijst Micheal Carriere in 'Fighting the war against blight. Columbia University, Morningside Heights, Inc., and counterinsurgent urban renewal', *Journal of Planning History* 10 (2011) 5-29. Goedbedoelde initiatieven van de Columbia-universiteit om omliggende buurten te regenereren en sportfaciliteiten aan te leggen voor zowel buurtbewoners als studenten, werden door laatstgenoemden geïnterpreteerd als racistisch geladen kolonialisme aan het thuisfront. Voor de studenten was de door de universiteit geïnitieerde strijd tegen verloedering van de buurt een strijd tegen de lokale bevolking.

In New York verpersoonlijkte Jane Jacobs in de jaren zestig het burgerprotest tegen grootschalige stadsvernieuwing. Inmiddels wordt Jacobs wereldwijd gezien als de beschermheilige van de kleinschalige stad en de menselijke maat. In 'Jane Jacobs and Toronto, 1968-1978', *Journal of Planning History* 10 (2011) 114-138 zet Richard White enkele kanttekeningen bij die reputatie. Haar verhuizing naar Toronto in 1968 zou daar het einde van de grootschalige stadsvernieuwing hebben ingeluid, maar volgens White stond deze werkwijze reeds ter discussie bij haar aankomst in de Canadese stad en zou ze zich als activist zeer bescheiden hebben opgesteld. Lokale omstandigheden, zoals het felle verzet tegen de uitbouw van het snelwegennet, de aanstelling van internationale stadsplanners met frisse ideeën en een hervormingsgezinde burgemeester waren veel belangrijker dan de fysieke aanwezigheid van Jacobs. Bovendien was het gemeentebestuur niet immuun voor ontwikkelingen die ook in andere steden speelden, zoals politiek radicalisme, de roep om meer inspraak en de herwaardering van de stedelijke leefomgeving.

Volgens Sebastian Haumann is het sowieso de vraag of er in de jaren zestig en zeventig sprake was van een modernistisch-technocratisch planningsapparaat versus een participatief model. Haumann stelt in het redactioneel van een themanummer van *Planning Perspectives* dat de invloed van actiegroepen op de veronderstelde paradigma-wissel tussen deze twee modellen veel minder groot is dan nu wordt aangenomen. Veel gemeentebesturen in de westerse wereld probeerden lang voordat de roep om meer inspraak klonk de stem van de burger al een plek te geven in de lokale besluitvorming. In 'Modernism was 'hollow'. The emergence of participatory in Philadelphia, 1950-1970', *Planning Perspectives* 26 (2011) 55-73 onderbouwt Haumann zijn hypothese. In Philadelphia bood een progressief stadsbestuur al in de planningsfase van de sanering van het Hawthorne-district inspraak- en participatiemogelijkheden. Hiermee werd de burgerstem reeds in de jaren vijftig reeds geactiveerd en geïnstitutionaliseerd. Om hun plannen aan te laten sluiten op lokale omstandigheden, legden planners hun oor te luister bij buurtbewoners. Haumann stelt dat laatstgenoemden hierdoor politiseerden en het in wezen technocratische inspraakconcept verder wisten uit te bouwen.

Peter Shapely bevestigt Haumann's zienswijze in 'Planning, housing and participation in Britain, 1968-1976', *Planning Perspectives* 26 (2011) 75-90. Shapely verklaart de opkomst van het begrip participatie uit de bredere maatschappelijke ontwikkelingen van de jaren zestig en zeventig. De toenemende welvaart en een groeiend bewustzijn van consumentenrechten waren doorslaggevend voor het politieke idee dat burgers betrokken moesten worden bij beslissingen die direct invloed hadden op hun leven. Dit kreeg vooral zijn beslag in nationale en lokale beleidsmaatregelen, wet- en regelgeving. Echter, de praktijk bleek ver van het ideaal te staan. Bestuurders gebruikten inspraakmogelijkheden vooral ter legitimatie van hun plannen, zoals Shapely laat zien aan de hand van een stadsvernieuwingsproject in het Manchester van de late jaren zestig. Hoewel bestuurders zich nauwelijks committeerden aan de belofte van participatie, benadrukt Shapely dat zij degenen waren die het inspraakconcept lanceerden.

Ook in het naoorlogse Frankrijk kwamen de inspraak- en medezeggenschapinitiatieven van bovenaf. Kenny Cupers betoogt in 'The expertise of participation. Mass housing and urban planning in post-war France', *Planning Perspectives* 26 (2011) 29-53 dat huurders in moderne stadsuitbreidingen zoals het Parijse Sarcelles voortdurend naar hun gebruikservaringen en meningen werd gevraagd. Dit resulteerde in een stroom aan gegevens en een navenant groeiend planningsapparaat, dat steeds meer inzicht kreeg in de kwalitatieve en sociale aspecten van het wonen in de *grands ensembles*. Net als Shapely constateert Cupers dat de huurder steeds vaker als een woonconsument werd gezien. De opkomst van bewonersverenigingen in de jaren zestig instigeerde een nationale discussie waaraan huurders, regeringsvertegenwoordigers en sociale wetenschappers deelnamen. Hun gezamenlijke doel was om middels inspraakprocedures het woonklimaat in de *grands ensembles* te verbeteren. Het overlegmodel stond als gevolg van 1968 onder druk, maar in de jaren zeventig werd het sociaal-kwalitatief onderzoek naar bewonerswensen verder geïntegreerd in het Franse planningsmodel. Cupers stelt dat bestuurlijke en professionele elites de stad al vanaf begin jaren zestig gingen begrijpen als een ingewikkeld netwerk van sociale verhoudingen die ontwerpmatig gekwantificeerd en gekwalificeerd moesten worden.

Abstracts

JELLE HAEMERS, 'Blood and ink. New insights in revolt and violence in Leuven, 1360-83'

This article reconsiders the revolt of Leuven, which took place from 1360 until 1383. Contrary to the opinion of many scholars, it argues that the rebels of Leuven, mainly craftsmen, were not inclined to use violence against the urban elite during this turbulent period. By means of petitions, the rebels primordially tried to gain peacefully rights of political participation, which they obtained in the end. Therefore, the Leuven revolt demonstrates that late medieval political conflict cannot be reduced to the 'bloody' violence used. For a study of the documents of the Leuven rebels, written in ink, shows that they had sophisticated ideas on how their city should be governed.

TIM DE DONKER, 'Forging strategies. Gold and silversmiths in eighteenth-century Ghent between guild and art academy'

Faced by consumers' new demand for fashionable, quality goods, design skills became increasingly important for manufacturers since the second half of the seventeenth century. Across Europe, art academies and drawing schools were established with the aim of countering a design deficit. This article examines the effect that academy attendance had on a typical, middling, urban group: the gold- and silversmiths of late eighteenth century Ghent. The analysis demonstrates that the legitimation of skills topped the curriculum alongside their production; and that as a result, the eldest sons of masters especially benefited from the academic training.

TIM VERLAAN, 'The concrete liaison of Hoog Catharijne. Citizens, local administrators and a private developer in Utrecht 1962-1973'

This article examines the dynamics between a private developer, local administrators and citizens in the Dutch city of Utrecht during the construction of the privately initiated shopping and business centre 'Hoog Catharijne' (1962-1973). At the time of its conception virtually each and everyone praised this inner city redevelopment project, but by the late-1960s several protest groups came to the fore. Simultaneously the municipal executive wanted to offer its citizens joint decision making in spatial planning. These democratizing tendencies increasingly collided with the technocratic stance of the private developer involved. By systematically analyzing how this developer, local administrators and citizens positioned themselves in- and outside of the political arena, the growing democratic tensions in a period of rapid societal modernization will be investigated.

Résumés

JELLE HAEMERS, 'Sang et encre. Une nouvelle vision sur la révolte de Louvain, 1360-83'

Cet article propose une réinterprétation des événements de la révolte de la ville de Louvain caractéristique de la période 1360-83. Les historiens du vingtième siècle décrivent cette révolte comme étant une lutte sanglante entre l'élite urbaine et les artisans qui voulaient avant tout se venger de leurs adversaires politiques. La présente étude aborde quant à elle ces événements sous un autre angle et ne se focalise pas sur ces excès de violence. En effet, une analyse approfondie des écrits de ces artisans ou 'rebelles louvainistes' démontre le caractère néfaste de ces conflits, et qu'une autre forme de résistance politique fut implémentée. Ainsi, ce sont davantage leurs convictions politiques ainsi que leurs visions sophistiquées à propos de la gouvernance de Louvain qu'ils défendirent avec zèle. L'année 1383 concrétisa une certaine victoire des corporations de Louvain qui obtinrent des droits de participation politique leur assurant une voix décisive au conseil communal.

TIM DE DONKER, 'Stratégies de forgeage. Les orfèvres de la ville de Gand au XVIIIe siècle : entre corporation et académie d'art'

Confrontés à la demande nouvelle des consommateurs pour des produits de mode bien pensés, les producteurs se devaient de jouir de compétences de conception de plus en plus développées depuis la seconde moitié du XVIIe siècle. Dans de nombreux pays, des académies d'art ainsi que des écoles de dessin furent créées dans le but de pallier à ce déficit de conception. Cet article examine le rôle de l'académie dans la formation et la carrière à la fin du XVIIIe siècle d'un groupe typiquement urbain: les orfèvres de la ville de Gand. Cette analyse montre clairement que la légitimation des compétences occupait une place prépondérante, à côté de leur production. Par conséquent, c'était principalement le fils aîné d'un maître qui bénéficiait de leçons académiques.

TIM VERLAAN, 'La liaison de béton. Citoyens, politiciens et entrepreneurs dans le développement du projet de Hoog Catharijne dans la ville d'Utrecht entre 1962 et 1973'

Cet article se concentre sur la dynamique existant entre le monde des entreprises, de l'administration locale et des habitants de la ville d'Utrecht concernant la construction du centre commercial (et de business) Hoog Catharijne (1962-1973). À l'époque de sa planification, toutes les parties se montraient enthousiastes à l'égard de ce projet de redéveloppement du centre ville. En revanche, dans la deuxième moitié des années 60, de plus en plus de groupes de protestation se sont mobilisés contre le projet. En paral-

lèle, les autorités municipales ont voulu faire participer les citoyens dans les processus décisionnels concernant le développement de l'espace public. Ces tendances démocratiques se sont progressivement heurtées à la position technocratique des promoteurs privés. En se concentrant sur le positionnement dans et en dehors du champs politique de ces promoteurs de construction, de l'administration locale et des citoyens, cet article analyse les tensions démocratiques au sein d'une époque de modernisation rapide de la société.

Personalia

JELLE HAEMERS (°1980) bestudeert de sociale en politieke geschiedenis van de late middeleeuwen. Hij promoveerde op een onderzoek naar vijftiende-eeuwse opstanden in Vlaanderen aan de UGent en doceert sinds 2010 aan de KU Leuven. Onder meer publiceerde hij recentelijk *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy, 1477-1482* (Turnhout, 2009) en 'A Bad Chicken was Brooding. Subversive Speech in Late Medieval Flanders', *Past and Present*, 214 (2012) 45-86 (in samenwerking met Jan Dumolyn). Momenteel onderzoekt hij de politieke geschiedenis van de Brabantse steden, waarvan hier de eerste resultaten worden gepubliceerd.

Correspondentieadres: Onderzoekseenheid Geschiedenis KU Leuven, Blijde Inkomststraat 21 (bus 3307), B 3000 Leuven. Tel: +32 (0)1 632 50 18. E-mail: jelle.haemers@arts.kuleuven.be

TIM DE DONCKER (°1985) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij behaalde in 2007 zijn masterdiploma met een scriptie over de sociaaleconomische positie van de leden van het Gentse Sint-Lucasgilde in de periode 1574-1773. Dit onderzoek resulteerde in een bijdrage in de *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 61 (2007) 213-264. Momenteel is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis. Hij bereidt een doctoraatsverhandeling voor over de relatie tussen de ambachtsgilden en de kunstacademie in de stad Gent in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Correspondentieadres: Sint-Pietersnieuwstraat 35 (UFO), B 9000 Gent. Tel: +32 (0)9 331 02 40. E-mail: Tim.DeDoncker@ugent.be.

TIM VERLAAN (°1984) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 2010/11 volgde hij de master 'European urbanisation' aan het Centre for Urban History te Leicester en de Technische Universität te Berlijn. Zijn masterscriptie over stadsvernieuwing in het Berlijnse Kreuzberg in de jaren zestig en zeventig werd bekroond met de David Reeder Prize. Sinds oktober 2011 werkt hij aan de Universiteit van Amsterdam aan een proefschrift over de dynamiek tussen burgers, politiek en marktpartijen bij stadsvernieuwing in de jaren zestig en zeventig. Hij is mede-organisator van het internationale onderzoeks- en discussieproject 'Failed Architecture'.

Correspondentieadres: Capaciteitsgroep Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. Tel.: +31 (0) 205254450. E-mail: t.verlaan@uva.nl.

MAARTEN VAN DIJCK (°1980) is docent historische methodologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is lid van het Center for Historical Culture aan diezelfde universiteit. In zijn onderwijs staat de relatie tussen geschiedenis en sociale wetenschappen centraal. Het gebruik van theorieën uit de sociale wetenschappen loopt even-

eens als een rode draad doorheen zijn onderzoek. Zijn huidige onderzoek richt zich op het ontstaan van civil societies en publieke sferen in de Lage Landen van de late middeleeuwen tot het midden van de negentiende eeuw. Bijzondere aandacht gaat hierbij naar de rol van sociaal kapitaal en vormen van sociale, culturele en politieke ongelijkheid. Daarnaast publiceert hij ook over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne criminaliteits- en gedragspatronen. Zie voor meer informatie: <http://www.eshcc.eur.nl/vandijck>.

Correspondentieadres: Erasmus Universiteit Rotterdam, kamer W-L2-43, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. Tel.: +31 (0)10 408 25 02. E-mail: vandijck@eshcc.eur.nl

BERT DE MUNCK (°1967) is als hoofddocent verbonden aan de Universiteit Antwerpen, waar hij onder meer ‘Sociaal-economische geschiedenis van de nieuwe tijd’, ‘Theorie van de historische kennis’ en ‘Erfgoed en publieksgeschiedenis’ doceert. Zijn onderzoek spitst zich toe op de geschiedenis van de ambachten, beroepsopleidingen en kenniscirculatie, en conceptuele benaderingen van stadsgeschiedenis. Hij is voorzitter van het Centrum voor Stadsgeschiedenis (UA) en van de wetenschappelijke onderzoeksgemeenschap ‘Urban agency. Setting the research agenda of urban history’. Recentelijk redigeerde hij met Anne Winter de bundel *Gated communities? Regulating migration in early modern cities* (Aldershot 2012).

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, bureau SD325, B 2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)3 265 42 68. E-mail: bert.demunck@ua.ac.be

LEO LUCASSEN (°1959) is hoogleraar Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij richt zich op de geschiedenis van migratie en integratie – vanuit stedelijk, Nederlands, Europees en wereldhistorisch perspectief. Samen met Wim Willems publiceerde hij o.a. *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006); *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwikkeling* (Amsterdam 2007); *Living in the city. Urban institutions in the Low Countries, 1200-2010* (New York en Londen 2012). Andere recente boeken omvatten: *Migration history in world history. Multidisciplinary approaches* (Leiden en Boston 2010; samen met Jan Lucassen en Patrick Manning) en *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011; samen met Jan Lucassen).

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden. Tel.: +31 (0)71 527 2724. E-mail: l.a.c.j.lucassen@hum.leidenuniv.nl

WIM WILLEMS (°1951) bekleedt samen met Leo Lucassen de leerstoel Sociale Geschiedenis. Hij richt zich in het bijzonder op de sociale geschiedenis van Den Haag en leidt als zodanig het Centre for Modern Urban Studies. Hij heeft een groot aantal boeken geschreven en samengesteld over immigranten – in heden en verleden. Samen met Leo Lucassen publiceerde hij o.a. *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006); *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwikkeling* (Amsterdam 2007); *Living in the city. Urban institutions in the Low Countries, 1200-2010* (New York en Londen 2012). Recent publiceerde hij samen met Hanneke Verbeek, *Honderd jaar heimwee. De geschiedenis van Polen in Nederland* (Amsterdam 2012).

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Campus Den Haag, Modern Urban

Studies. Stichthage, Koningin Julianaplein 10, 2595 AA Den Haag. Tel.: +31 (0) 70 527 1646. E-mail: w.h.willems@cdh.leidenuniv.nl.

ROBERT C. KLOOSTERMAN (°1955) is hoogleraar economische geografie en planologie bij de afdeling geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van de Universiteit van Amsterdam. Hij leidt de onderzoeksgroep Geographies of Globalization. Hij is tevens honorary professor aan de Bartlett School of Planning van het University College Londen. Hij bezet voor 2012 de Franqui leerstoel aan de Universiteit van Hasselt. Hij was van 2003-2008 directeur van het Amsterdam Institute of Metropolitan and International Development Studies (AMIDSt). Zijn expertise richt zich vooral op aspecten betreffende de stedelijke economie en dan vooral nieuwe economische activiteiten (m.n. migrantenondernemerschap, cultural industries) en global city regions/polycentrische stedelijke gebieden als nieuwe stedelijke vormen. Recent houdt hij zich vooral bezig met de transformatie van de industriële naar de digitale stad. Zie voor meer informatie: <http://home.staff.uva.nl/r.c.kloosterman/>.

Correspondentieadres: Department of Geography, Planning and International Development Studies FMG/University of Amsterdam, Plantage Muidergracht 14, 1018 TV Amsterdam. Tel.: +31 (0)20 525 4017. E-mail: r.c.kloosterman@uva.nl

GIJSBERT OONK (°1966) is hoofd van de afdeling geschiedenis aan de Erasmus School of History, Culture and Communication van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is redacteur van *Geschiedenis Magazine* en *Journal of Economic and Social History of the Orient* (JESHO). In 2011-2012 was hij Alfred D. Chandler Jr. International Visiting Fellow in Business History aan de Harvard Business School in Boston. Hij is geïnteresseerd in de economische en culturele geschiedenis van Zuid-Azië, Oost-Afrika en de Indische Oceaan in de negentiende en twintigste eeuw. Hij houdt zich vooral bezig met migratie, identiteit, ondernemerschap en etnische handelsnetwerken. Zie voor meer informatie: <http://www.eshcc.eur.nl/oonk>.

Correspondentieadres: Erasmus Universiteit Rotterdam, kamer W-L3-48, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. Tel.: +31 (0)10 408 2496. E-mail: Oonk@eshcc.eur.nl

JELLE DE ROCK (°1984) promoveerde in 2011 aan de Universiteit Antwerpen met het doctoraal proefschrift *Beeld van de Stad. Picturale voorstellingen van stedelijkheid in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*. Hij is in het bijzonder geïnteresseerd in de representatie van de stad op vijftiende-eeuwse paneelschilderkunst en hoe deze mogelijk correspondeert met de sociale representatiestrategie van de opdrachtgever. Zijn voortgezet onderzoek richt zich in de eerste plaats op de laatmiddeleeuwse stedelijke elitecultuur. In september 2012 verhuisde hij naar de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent, alwaar hij als postdoctoraal onderzoeker werkt op het IUAP-programma 'City and Society in the Low Countries (ca. 1200-ca. 1850). The condition urbaine: between resilience and vulnerability'.

Correspondentieadres: Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, Sint-Pietersnieuwstraat 35, UFO kamer 120.20 B 9000 Gent. Tel: +32 (0)93310226.. E-mail: jelle.derock@ugent.be

PETER STABEL (°1962) is als hoogleraar middeleeuwse geschiedenis verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij publiceert over allerlei sociale en economische aspecten van de laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis en bereidt momenteel een monografie voor over gilden en economische verandering. Hij publiceerde onder meer: *Dwarfs among giants. The Flemish urban network in the late middle ages* (Leuven 1997) en meer recentelijk: 'Venetië in de ogen van pelgrims. Stedelijkheid en stadservaring in laatmiddeleeuwse reisverhalen uit de Nederlanden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122(2009) 134-147; 'Militaire organisatie, bewapening en wapenbezit in het laatmiddeleeuwse Brugge', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 1049-1074.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, SD326. B 2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)3 265 4260 E-mail: peter.stabel@ua.ac.be.

BRUNO BLONDÉ (°1964) is als Onderzoeksprofessor verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij verricht er voornamelijk sociaal-economisch onderzoek van de stad tussen de late middeleeuwen en de negentiende eeuw. Zijn publicaties omvatten met name aspecten van de geschiedenis van materiële cultuur en verbruik, economische groei en sociale ongelijkheid, stedelijke netwerken en transportgeschiedenis. Met Isabelle Devos, Jord Hanus en Wouter Ryckbosch publiceerde hij recent *Trend en toeval. Inleiding tot de kwantitatieve methoden voor historici* (Leuven 2012). In samenwerking met Ilja Van Damme schrijft hij momenteel een monografie over de materiële cultuur en de kleinhandel in Antwerpen, 16de-18de eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, SD310. B 2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)3 265 4278. E-mail: bruno.blonde@ua.ac.be.

ILJA VAN DAMME (°1978) is Docent Stadsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen (Centrum voor Stadsgeschiedenis), en postdoctoraal medewerker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO). Hij studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, aan de KULeuven en was als Visiting Fellow verbonden aan het departement Geschiedenis en Economische Geschiedenis van UC Berkeley. Zijn onderwijs- en onderzoekszwaartepunten aan de Universiteit Antwerpen hebben betrekking op stadshistorische, en sociaal-economische themata in de nieuwste tijd.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, SD223. B 2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)3 265 4293. E-mail: ilja.vandamme@ua.ac.be

HILDE GREEFS (°1968) doceert aan de Universiteit van Antwerpen en is gespecialiseerd in sociale geschiedenis tijdens de nieuwste tijd. Haar onderzoek verricht ze in het Centrum voor Stadsgeschiedenis, waar ze werkt op sociale thema's in een stedelijke context. Ze doctorerde in 2004 op een proefschrift over de zakenelite in Antwerpen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw, met aandacht voor hun migratiepatronen, hun netwerken en hun ondernemersgedrag en -keuzes. Haar lopend onderzoek richt zich vooral op sociale netwerken, het burgerlijke verenigingsleven, en migratie tijdens de transitie van de 18de naar de 19de eeuw en gedurende de lange 19de eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, SD309. B 2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)3 265 4280. E-mail: hilde.greefs@ua.ac.be

JEROEN PUTTEVILS (°1985) is als gastdocent verbonden aan het Centrum voor Stads- geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij promoveerde in 2012 aan de Univer- siteit Antwerpen op een proefschrift over de opkomst van de Zuid-Nederlandse han- delaars op de Europese markten gedurende de zestiende eeuw vanuit de handelsstad Antwerpen. Een eerste aanzet tot dit onderzoek werd al deels gepubliceerd in Jeroen Puttevils, 'Klein gewin brengt rijkdom in: de Zuid-Nederlandse handelaars in de ex- port naar Italië in de jaren 1540.' *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 6 (2009) 26-52. Hij specialiseert zich in de sociaal-economische geschiedenis van de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd met nadruk op stadsgeschiedenis.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, SD317. B 2000 Antwerpen. Tel.: + 32 (0)3 265 4309. E-mail: Jeroen.Puttevils@ua.ac.be.

BART TRITSMANS (°1985) is mandaatassistent aan het departement geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij is master in de journalistiek en behaalde zijn master in de geschiedenis met een eindverhandeling over de invloed van de internationale modernistische architectuur op het tijdschrift *Opbouwen* en het werk van Huib Hoste tijdens het interbellum. Hij is lid van het Centrum voor Stads- geschiedenis en hij werkt momenteel aan een doctoraatsonderzoek over de veranderende beleving van de stedelijke groenruimte in de negentiende en twintigste eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, D 318, B 2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)3 265 49 90. E-mail: bart.tritsmans@ua.ac.be

JAN HEIN FURNÉE (°1972) is universitair docent cultuurgeschiedenis aan de Universi- teit van Amsterdam en deeltijdhoogleraar geschiedenis aan de Open Universiteit Ne- derland. Zijn onderzoek richt zich op stedelijk vertier, consumptiecultuur, stands- en sekseverhoudingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse steden. In najaar 2012 pu- bliceerde hij *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam: Bert Bakker 2012). Hij is redacteur van *Stadsgeschiede- nis*, *De Negentiende Eeuw* en *Geschiedenis Magazine*, en secretaris van de European Association for Urban History.

Correspondentieadres: Capaciteitsgroep Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. Tel. +31 (0)20 525 4465. E-mail: w.j.h.furnee@uva.nl.

MANON VAN DER HEIJDEN (°1966) is als universitair hoofddocent sociale geschiedenis verbonden aan de Universiteit Leiden. Ze promoveerde op de studie *Huwelijk in Hol- land. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998) en houdt zich sindsdien bezig met thema's als criminaliteit en rechtspraak, familie en gezin, en stadsgeschiedenis. In 2012 publiceerde zij *Civic duty. Public services in the early mo- dern Low Countries* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2012). In 2012 verwierf ze een VICI subsidie voor een groot project over criminaliteit en gender in West-Europa van 1600 tot 1900.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden. Tel.: +31 (0)71 527 2670. E-mail: m.p.c.van.der.heijden@hum.leidenuniv.nl